

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
Filozofická fakulta

**Interdisciplinárna
doktorandská
konferencia**

LOQUERE

IV.

29. apríla 2022

Zborník príspevkov

Trnava 2022

Interdisciplinárna doktorandská konferencia LOQUERE IV.

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie

Katedra psychológie

Katedra rusistiky

Recenzenti za jednotlivé sekcie:

sekcia etnológie a mimoeurópskych štúdií:

PhDr. Martina Bocánová, PhD.

Mgr. Štefan Ižák, PhD.

prof. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD.

Mgr. Pavel Miškařík, PhD.

prof. PhDr. Leoš Šatava, CSc.

Mgr. Adam Uhnák, PhD.

sekcia filozofie a aplikovanej filozofie:

PhDr. Tomáš Károly, PhD.

sekcia psychológie:

PhDr. Dominika Doktorová, PhD.

sekcia rusistiky:

Mgr. Oľga Iermachkova, PhD.

© Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

© Autori jednotlivých abstraktov

Zostavovateľ: Mgr. Michaela Grznárová

Mgr. Ondrej Hriadel

Mgr. Dominika Kochanová

Mgr. Tamara Mujkošová

Návrh obálky: Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Texty neprešli jazykovou korektúrou.

Vydala Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2022

Vydanie prvé

ISBN 978-80-572-0245-5

Obsah

Sekcia etnológie a mimoeurópskych štúdií

Slováci v Kanade – minulosť a prítomnosť 6

Mgr. Michaela Grznárová

Problematika interpretácie rodových rozdielov v ľudových rozprávkach 22

Mgr. Diana Hurbanová

Regionálne jazyky ako fenomén (Kašubčina a goralčina ako regionálne jazyky: komparatívny pohľad) 35

Mgr. Barbora Sekerášová

Hlavné atribúty etnografie v stredobyzantskej spisbe 52

Mgr. Filip Schneider

Can the Past Inform the Present? *Ujamaa* policy and the emergence of squatter settlements in the Dar es Salaam's periphery in Tanzania 71

Mgr. Kerindo Abeid Sumara

Influence of Contemporary Islamic Reforms on Traditional Aspects among the Chagga of Hai District in North Eastern Tanzania 87

Mgr. Hija A. Urassa

Slovenské a litovské jarné obyčaje 106

Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Sekcia filozofie a aplikovanej filozofie

Naliehavosť morálneho biovylepšenia I. Persson, J. Savulescu vs J. Harris 117

Mgr. Tomáš Gašpar

Metódy hlbokého učenia a biologická plauzibilita..... 135

Mgr. Ondrej Hriadel

Komparácia ako problém v komparatívnej filozofii.....160

Mgr. Katarína Dženisa Rajtíková

Analýza argumentu ľudskej dôstojnosti v kontexte editovania ľudských génov ..172

Mgr. Kristián Valachovič

Sekcia psychológie

Analýza osobnej pohody a rodinnej spokojnosti žiakov základných škôl počas pandémie COVID-19.....187

Mgr. Dominika Kochanová – Mgr. Lucia Gažovičová

Alkoholové správanie a depresia u dospeljej populácie pracujúcej z domu..... 205

Mgr. Dominika Minárová – Mgr. Patrícia Šomodiová

Sekcia rusistiky

Používanie lingvokulturém s odkazom na kinematografiu v novinových titulkoch ruských, slovenských a českých internetových periodík..... 221

Mgr. Tamara Mujkošová

Sekcia etnológie a mimoeurópskych štúdií

Slováci v Kanade – minulosť a prítomnosť

Slovaks in Canada – history and present time

Mgr. Michaela Grznárová

Abstrakt

V dôsledku hromadného vystaľhovalectva Slovákov v rámci migračných pohybov vo svete na prelome 19. a 20. storočia, ktoré sa v procese sociálneho vystaľhovalectva a politickej či náboženskej emigrácie sformovali v jednotlivých krajinách, zostalo za hranicami našej krajiny žiť mnoho Slovákov, ktorí tvoria neoddeliteľnú súčasť našich národných dejín. Za viac ako stopäťdesiat rokov prekonalí Slováci v Amerike v dôsledku procesov akulturácie a asimilácie viaceré zmeny týkajúce sa spôsobu života a ich kultúry. Príspevok predstavuje parciálnu časť mojej dizertačnej práce (s názvom *Slováci v Amerike - súčasné identifikačné, kultúrotrvorné a revitalizačné procesy*, dizertačná práca je súčasťou APVV-20-0263 projektu: Aktuálne kultúrotrvorné, identifikačné a revitalizačné procesy v prostredí etnických minorít: Slováci v Argentíne a Kanade), jeho cieľom je analyzovať príčiny a okolnosti migrácie Slovákov do Kanady, ktorá pozostáva z viacerých prúdov a vln a svojím spôsobom v zmenených formách pretrváva dodnes. Príspevok nazerá na riešený problém najmä z hľadiska aktuálnosti témy, nakoľko počet Slovákov žijúcich v zámorí (a nielen tam) dlhodobo klesá, v dôsledku čoho sa oslabuje vedomie slovenskej príslušnosti, čo vedie okrem iného aj k strate etnicity či identity (etnickej, náboženskej, kultúrnej), ktorá predstavuje jednu z kľúčových oblastí pri výskume minoritnej kultúry.

Kľúčové slová: slovenské vystaľhovalectvo, Slováci v zahraničí, slovenské komunity v Kanade, národné povedomie

Abstract

As a result of the mass emigration of Slovaks in the context of migratory movements in the world at the turn of the 19th and 20th centuries, which formed in the process of social emigration and political or religious emigration, many Slovaks remained outside our country, but still belong to Slovak national history. In more than one hundred and fifty years, Slovaks living abroad have undergone several changes in their way of life and culture as a result of acculturation and assimilation processes. The paper represents a partial part of my dissertation thesis (Slovaks in America - current identification, cultural-forming and revitalization processes) focused on to clarify the causes and circumstances of the migration of Slovaks to Canada, which consists of several periods and waves and in a various way in different forms it's ongoing to this day. The paper looks at the problem solved mainly in terms of the importance and topicality of the topic as the number of people living overseas (and not only there) reporting to Slovaks is constantly decreasing, thereby undermining their consciousness of Slovak affiliation, which leads, among other things, to the loss of ethnicity or identity (ethnic, religious, cultural), which is a key area in the research of minority culture.

Keywords: Slovak emigration, Slovaks abroad, Slovak community in Canada, National awareness

Úvod

Fenomén slovenského vysťahovalectva predstavuje v dejinách slovenského národa významnú kapitolu, ktorá tvorí neoddeliteľnú súčasť národných dejín Slovenskej republiky. Z hľadiska aktuálnosti témy je téma slovenského vysťahovalectva stále na „programe dňa“, nakoľko dejiny vysťahovalectva Slovákov nie sú systematicky obsiahnuté v žiadnom syntéznom diele, ktoré by mapovalo túto kapitolu dejín Slovákov komplexne, v kontexte migračných pohybov sveta od konca 19. storočia po súčasnosť.

V príspevku sa pokúsim analyzovať na základe doposiaľ publikovaných prác príčiny a okolnosti migrácie Slovákov do Kanady, ktorá svojím spôsobom a v dôsledku rôznych zmien pretrváva dodnes. Problematika dejín a života Slovákov v Amerike, jednotlivých migračných vln a príčin vysťahovania je z hľadiska histórie spracovaná a zachytená v prameňoch pomerne obsiahlo, aj keď ucelená databáza informácií o dokumentoch, archiváliách a zbierkotvorných fondoch s touto tematikou chýba ako na Slovensku, tak i v Amerike (Bartalská, 2008, s. 124). Absentuje tiež vedecká inštitúcia, ktorá by systematicky dokumentovala obdobie slovenského vysťahovalectva nielen do zámoria, ale i do celého sveta, ktorá by realizovala výskumy a zhromažďovala dokumenty k dejinám a životu Slovákov v zahraničí. Mnohé kultúrne a vedecké inštitúcie na Slovensku ako napr. Slovenský národný archív v Bratislave, Slovenská národná knižnica v Martine, Slovenské národné múzeum v Martine, Spolok svätého Vojtecha v Trnave, Matica slovenská a v jej pôsobnosti Krajanské múzeum v Martine a ďalšie disponujú zbierkami – dokumentačným materiálom či už vo forme písomných zbierok alebo hmotných artefaktov týkajúcich sa dejín a spôsobu života Slovákov v Amerike, žiaľ ucelená databáza informácií o tejto problematike v našej vede úplne absentuje. Presne tak, ako i múzeum slovenského vysťahovalectva (ak neberieme do úvahy občiansku iniciatívu nadšencov a ich projekt KASIGARDA na

východnom Slovensku), ktoré by vzhľadom na silnú vystáhovaleckú minulosť Slovákov určite zaujalo svoje relevantné miesto na Slovensku.¹

Napriek tomu, že z hľadiska formovania národa a budovania spoločného slobodného štátu Čechov a Slovákov zohrali americkí Slováci začiatkom 20. storočia významnú úlohu v boji za jednotný národ a štát (vznik 1. ČSR - 28.10. 1918), v podstate môžeme hovoriť dnes o tom, že zachránili slovenský národ pred asimiláciou a nadvládou vtedajšej uhorskej vlády, títo bezpochyby národní buditelia nemajú na území svojho materského štátu žiadny pamätník pripomínajúci túto iniciatívu a snaha o vybudovanie takéhoto pamätníka je len na začiatku.²

1 Kto sú Slováci žijúci v Kanade resp. Slováci žijúci v zahraničí?

Skôr, ako sa v príspevku budeme venovať samotnej téme „Slováci v Kanade“, rada by som vysvetlila termíny: Slováci žijúci v zahraničí resp. v minulosti tiež používaný termín zahraničný Slováci, v našom prípade americký Slováci resp. Slováci v Kanade.

Kto je Slováci žijúci v zahraničí ? Zákonná definícia pojmu Slováci žijúci v zahraničí je upravená v ustanovení § 2 zákona č. 474/2005 Z.z. o Slováciach žijúcich v zahraničí, „Slovákom žijúcim v zahraničí je osoba, ktorá nemá trvalý pobyt na území Slovenskej republiky a je štátnym občanom Slovenskej republiky alebo nie je štátnym občanom Slovenskej republiky, ale uchováva si národné

¹ Z občianskej iniciatívy a nadšenia vzišiel projekt Kasigarda – Múzeum vystáhovalectva z územia Slovenska do Severnej Ameriky, ktorý zastrešuje doc. PhDr. Martin Javor, PhD. historik, pôsobiaci na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity, ktorý z vlastnej iniciatívy a so záujmom založil múzeum, ktoré funguje v súčasnosti v on line priestore. Ambíciou zakladateľov je otvoriť i stálu expozíciu, ktorej priestory sú aktuálne v rekonštrukcii. Sídlo múzea bude v americkanskom dome v Ťahyni (východné Slovensko), ktorý je vyhlásený za Národnú kultúrnu pamiatku a financovaný je z príspevkov občianskeho združenia, darov sponzorov zo zámoria ale i zo Slovenska. Viac pozri: www.kasigarda.sk

² Základný kameň Pamätníka slovenského vystáhovalectva položili v historickom petržalskom parku v roku 2000, pričom predstavuje 4,5-tonový kus neopracovaného červeného mramoru z Tardoškého lomu. Kameň, ktorý v priestore korešponduje so sochou štúrovského básnika Janka Kráľa, darovali Slovensku naši krajanovia z Maďarska. Úrad pre Slováciach žijúcich v zahraničí ho vníma aj ako symbolický základ budovania potenciálneho Múzea slovenského vystáhovalectva. Tiež treba spomenúť i v tomto prípade občiansku iniciatívu najmä historika PhDr. Claude Baláza a ďalších odborníkov, ktorí založili Nadáciu Národný Pamätník slovenského vystáhovalectva, ktorého prioritou je realizácia pamätníka v Bratislave ako budúcej národnej kultúrnej pamiatky. Viac pozri: www.vystahovalectvo.sk

povedomie a on alebo jeho predok v priamom rade má slovenskú národnosť“... Táto zákonná definícia sa vzťahuje na všetkých Slovákov žijúcich v zahraničí, čiže i na náš predmet záujmu - Slovákov v Kanade.

Na druhej strane v Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska nájdeme nasledovnú definíciu, Slováci žijúci v zahraničí sú:

- príslušníci slovenského etnika alebo ich potomkovia žijúci v enklávach a diaspórach mimo územia SR,
- tvoria neoddeliteľnú súčasť nášho národa.

Môžeme hovoriť o tom, že definícia podľa Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska je obsiahnutá i v Zákone o Slovákoch žijúcich v zahraničí. Pre účely našej práce nie je podstatné či skúmame Slováka žijúceho v zahraničí v zmysle Zákona o Slovákoch žijúcich v zahraničí alebo v zmysle definície ako nám ju ponúka Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. Keďže predpokladaným cieľom práce (dizertačnej práce, ktorej parciálnu časť tvorí i tento príspevok) je okrem iného pripraviť materiál pre zodpovedné štátne inštitúcie, aby mohli adekvátne reagovať na konkrétne potreby Slovákov žijúcich v zahraničí, v našom prípade v Kanade, považovala som za dôležité vysvetliť, aký má štát postoj k svojim krajanom v zahraničí a na základe čoho zabezpečuje výkon štátnej politiky vo vzťahu ku Slovákom žijúcim v zahraničí.³

2 Hromadné vystáhovalectvo Slovákov do sveta

V histórii slovenského hromadného vystáhovalectva (v literatúre často spomínané i ako masové vystáhovalectvo) možno vyčleniť dve základné vlny smerovania, ktoré ďalej formovali dva rozdielne trendy ďalšieho vývinu vystáhovalcov v ich novom prostredí. Prvá, staršia vlna odchodu Slovákov z vlasti do sveta, spadá do obdobia od začiatku 18. do prelomu 19. a 20. storočia, kedy sa

³ Výkon štátnej politiky starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí zabezpečuje Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, ktorý je rozpočtovou organizáciou Ministerstva zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky so sídlom v Bratislave. Pozri viac: www.uszz.sk

organizovalo osídľovanie viacerých oblastí bývalej rakúsko-uhorskej monarchie. Išlo o osídľovanie oblastí, ktoré po vytlačení Turkov z krajiny zostávali hospodársky nevyužitú a vyľudnené. V tejto vlne osídlenia sa najväčší počet slovenských vystáhovalcov usadil v oblasti Dolnej zeme (územie na rozhraní Maďarska, Rumunska, Srbska a Chorvátska) a hovoríme o dolnozemskej Slovákoch (Botík, 2016, s. 30). Druhá vlna spadá do obdobia konca 19. a začiatku 20. storočia a smerovala do rozvinutých priemyselných krajín západnej Európy (Francúzsko, Nemecko, Belgicko, Rakúsko) a do zámoria (najmä USA, Kanada, Argentína, Austrália). Neriešené hospodárske a sociálne problémy v krajine spôsobili, že toto vystáhovalctvo nadobudlo masové rozmery a Slováci hľadali individuálne riešenia a východiská, ako sa dostať zo svojej nepriaznivej životnej situácie (ťažké hospodárske a sociálne podmienky, nedostatok existenčných možností, hlad, bieda a cholera), predovšetkým odchodom z krajiny. Tým sa začína život príslušníkov nášho národa (Slovákov) odohrávať mimo územia Slovenska (Botík, 1994, s. 21). Ich osudy a životné príbehy i osobitú kultúru, ktorú vytvorili za hranicami materskej krajiny dodnes obdivujeme, analyzujeme a skúmame ako osobitý fenomén, ktorý je neoddeliteľnou súčasťou našich národných dejín. Dnes podľa odhadov môžeme hovoriť o tom, že „jedna štvrtina až jedna tretina Slovákov žije v zahraničí.“ (Botík, 1994, s. 21). Pokým si potomkovia Slovákov žijúcich mimo územia nášho štátu uchovávajú vedomie slovenskej (etnickej či jazykovej) príslušnosti alebo aspoň vedomie slovenského pôvodu, budú stále organickou súčasťou nášho štátu, ktorého povinnosť (v zmysle článku 7a Ústavy Slovenskej republiky) je deklarovaná nasledovne: „Slovenská republika podporuje národné povedomie a kultúrnu identitu Slovákov žijúcich v zahraničí, podporuje ich inštitúcie zriadené na dosiahnutie tohto účelu a vzťahy s materskou krajinou“. Minulosť a kultúrne bohatstvo Slovákov žijúcich v zahraničí treba chápať ako imanentnú súčasť minulosti slovenského národa a jeho kultúrneho dedičstva (Jovankovič, 2017, s. 4).

3 Vývin slovenskej komunity v Kanade - príčiny a okolnosti

Vo vývine slovenskej komunity v Kanade bola rozhodujúca skutočnosť, že sa neformovala v kontinuálnom procese, ale vo viacerých, navzájom oddelených fázach prisťahovalectva t.j. 1885 - 1914, 1922 - 1938, 1948 - 1951, 1968 - 1969 (Jakešová, 2001 s. 4). V 70. rokoch 19. storočia evidujeme len príchod jednotlivcov do Kanady, čo v neskorších obdobiach vyústi do vystahovania početnejších skupín. V období rokov 1885 - 1914 Slováci prichádzajú na územie Kanady hlavne z USA (Jakešová, 1981, s. 37) a môžeme hovoriť, že ide o tzv. sekundárny pohyb, ktorý výrazne prevyšuje nad primárnym pohybom, teda vystahovaním Slovákov priamo z rodnej krajiny. V tomto období vznikajú i prvé slovenské osady v Kanade. Prvú vystahovaleckú vlnu Slovákov uzatvára vypuknutie prvej svetovej vojny, ktorá obmedzila migráciu obyvateľstva na minimum (Bielik, 1982 s. 202). Vystahovalectvo Slovákov do Kanady pokračovalo i v medzivojnovom období a hlavne vplyvom vlády Spojených štátov amerických, ktorá sprísnila prisťahovalecké kvóty (na základe prisťahovaleckého zákona z rokov 1921 a 1924) pre migrantov v snahe obmedziť tento enormný prílev obyvateľstva do USA, sa práve Kanada (v menšej miere i štáty Južnej Ameriky) „stáva pre Slovákov krajinou druhej možnosti.“ (Bielik, 1982, s.203). Toto opatrenie vlády USA predstavovalo zdroj ďalšej vystahovaleckej vlny Slovákov do Kanady, ktorá v tomto období ponúka priaznivé podmienky pre prisťahovalcov, zjednodušila tiež prisťahovalecké podmienky hlavne vo finančnej oblasti (čo znamenalo, že prisťahovalec už nemusel po príchode do Kanady predkladať finančnú hotovosť za seba ani za ostatných členov rodiny, čo sa vyžadovalo v predchádzajúcej vystahovaleckej fáze) (Bielik, 1982, s. 203). Takýmto spôsobom sa Kanada snažila vykompenzovať potrebu náhradného cieľa za USA pre chudobných prisťahovalcov, akými v tej dobe Slováci, ktorí prichádzajú na toto územie bezpochyby boli. Faktom je, že prvá vlna slovenských prisťahovalcov volila Kanadu iba ako „prestupnú stanicu“ a ich ambícia bola dostať sa do USA (krajiny lepších zárobkov s mnohými pracovnými príležitosťami najmä v priemysle) a pobyt v Kanade považovali iba za náhradné, dočasné riešenie a nehodli sa v Kanade usadiť natrvalo. Hľadali si iba dočasné

zamestnanie a udržiavali kontakty so svojou rodinou a známymi v USA. Najčastejšie sa usádzali v kanadských pohraničných mestách, aby sa v prípade získania víz (žiadosti zasielali na Československý generálny konzulát do Montrealu) a povolenia na cestu do USA ľahšie a hlavne rýchlejšie vedeli presídliť do vytúženého cieľa – do USA. Trvalo niekoľko rokov, kým USA – tradičný cieľ slovenských vysťahovalcov stratilo svoju príťažlivosť i prvenstvo vysťahovaleckej destinácie v zámorí. Paralelne s opatreniami vlády USA (ktorá regulovala prisťahovalecké kvóty) začala Kanada realizovať etapu tzv. aktívnej prisťahovaleckej politiky t. j. uprednostňovala prisťahovalectvo určitých profesií, najmä kvalifikovaných poľnohospodárskych robotníkov a domácich robotníkov čiže služobníctvo.⁴ Kanadská prisťahovalecká politika bola založená na princípe kultivácie miliónov hektárov pôdy a práve prostredníctvom osídlovacej politiky, usmerňovala prílev prisťahovalcov na západ s úmyslom osídliť celú krajinu, čo sa jej do značnej miery i podarilo. (Bielik 1982, s. 205) V tomto období malo sťahovanie do Kanady na rozdiel od individuálnych príchodov organizovanú formu, ktorú zabezpečovala kanadská železničná spoločnosť vrátane náboru prisťahovalcov a ich prepravy (lodnej i železničnej). Kontinuitu prisťahovaleckého procesu koncom 20. rokov 20. storočia prerušuje hospodárska kríza. „Kvôli obrovskej nezamestnanosti v krajine začala Kanada obmedzovať prisťahovalectvo a po roku 1930 sa už vo vzťahu k Československej republike prisťahovalecká politika obmedzila takmer iba na prijímanie žien a detí osôb v Kanade usadených. Preto v 30. rokoch hlavným znakom vysťahovaleckého procesu zo Slovenska do Kanady sa stala dominantnosť ženského a detského elementu“. (Jakešová, 2006, s. 75).

⁴ Kanadské ministerstvo migrácie a kolonizácie v rámci prisťahovaleckej politiky stanovilo žiadateľovi/imigrantovi podmienky pre vstup a pobyt v krajine, ktoré bolo treba dokázať: 1. že sú skutočne poľnohospodármi, ktorí idú do Kanady, aby tam pracovali v poľnohospodárstve a majú dostatočné prostriedky, aby v Kanade začali farmárčiť (musia mať majetok v hodnote 5000 kanadských dolárov), 2. že sú skutočnými poľnohospodármi, ktorí idú do Kanady, aby sa tam venovali svojmu povolaniu, 3. že sú slúžkami, ktoré idú do Kanady do služby, 4. že sú ženami, ktoré idú za svojimi manželmi alebo sú deťmi mladšími ako 18 rokov, ktoré idú za svojimi rodičmi čiže môžeme hovoriť, že pobyt v krajine im bol umožnený za účelom zlúčenia rodiny. Keďže väčšina Slovákov – prisťahovalcov bolo nemajetných, týkala sa ich podmienka pobytu v Kanade iba v zmysle č. 2, 3, a 4. Pozri viac - Bielik, 1982, 205.

Dovtedy boli vystahovaleckou doménou zväčša muži (v najproduktívnejšom veku 18 až 40 rokov).

Po druhej svetovej vojne sledujeme ďalšiu vlnu slovenských prisťahovalcov do Kanady, ktorí opúšťajú svoju vlasť najmä z politických príčin. Ide najmä o osoby zamestnané v štátnych službách, politikov, diplomatov, novinárov, kňazov, kultúrnych pracovníkov a pod. Všeobecne môžeme hovoriť, že išlo o inteligenciu. (Bartalská, 2001, s. 134) Štvrtá vlna prisťahovalectva nasledovala v auguste 1968 a bola reakciou na okupáciu vtedajšieho Československa vojskami krajín Varšavskej zmluvy. Emigranti v tomto období osídľujú zväčša miesta, kde sa im ponúkajú najvhodnejšie pracovné a životné podmienky a tým „do značnej miery prispeli k disperznosti slovenského osídlenia.“ (Bartalská, 2001, s.135). Slovensko – americká komunita Slovákov (komunity Slovákov v štátoch Severnej Ameriky – USA a Kanada) je „najväčšou komunitou žijúcou mimo územia Slovenskej republiky.“ (Bartalská, 2001 s. 254) Po páde železnej opony, čiže po novembri 1989 zaznamenávame odchody Slovákov do Kanady priebežne, väčšinou sa jedná o odchody spojené s pracovnými ponukami alebo ide o odchody v rámci zlúčenia rodiny či odchody spojené so štúdiom v zahraničí, kde sa časť Slovákov buď vráti alebo natrvalo usadí za hranicami Slovenska. V žiadnom prípade však nemôžeme hovoriť o masových odchodoch Slovákov, ktoré sledujeme začiatkom 20. storočia. Kanada je typickou prisťahovaleckou krajinou a Slováci predstavujú len malú etnickú skupinu, ktorá tvorí osobitnú minoritnú kultúru v Kanade už niekoľko generácií.

4 Život Slovákov v Kanade – minulosť a prítomnosť

Keďže slovenskí prisťahovalci, ktorí prichádzajú do Kanady koncom 19. a začiatkom 20. storočia, nenašli žiadne formy sociálneho zabezpečenia, boli nútení „postaviť sa na vlastné nohy“ a navzájom si pomôcť najmä prostredníctvom zakladania podporných/cirkevných spolkov. Tie majú dlhodobú tradíciu a nezastupiteľné miesto najmä v prvých vlnách vystahovalectva, nakoľko plnili niekoľko dôležitých funkcií. (Paučo, 1972, s. 90) Išlo najmä o sociálno-podpornú

funkciu (členovia platili pravidelné príspevky a z nich vyplácali v prípade úrazu/smrti príspevky rodinám), vzdelávaciu funkciu (zakladali školy najmä za pomoci cirkvi) a zohrávali kľúčovú úlohu pri udržiavaní národného povedomia prisťahovaných Slovákov. Hlavnou myšlienkou zakladania spolkov však bolo zjednotiť Slovákov (hlavne v boji za samostatnosť slovenského národa, neskôr v boji proti komunizmu) a vzbudiť v nich záujem, aby podporovali a hájili národné záujmy Slovákov ako v Amerike tak i starej vlasti (Paučo , 1972, s.121). Osobitné postavenie Slovákov v Kanade mala a má náboženská príslušnosť, ktorá bola významným diferenciačným činiteľom v spoločenstve (Jakešová, 2006, s. 81). Slováci v Kanade boli a sú z veľkej časti zoskupení podľa farností a delia sa na – rímskokatolícku (tvorili ich prisťahovalci zo Slovenska, prípadne z rumunského Bihoru), gréckokatolícku (Slováci zo severovýchodného Slovenska) a evanjelickú (Slováci prevažne z Dolnej zeme) (Lenovský – Nováková, 2021, s.8). Spolu s kultúrnou výbavou, ktorú si Slováci priniesli zo svojej starej vlasti a príslušnosti k cirkvi, vytvorili za 150 rokov existencie v prisťahovaleckej krajine jedinečnú kultúru vyformovanú rozmanitosťou migračných vln (či už špecificky politicky, sociálnoekonomicky, nábožensky, vzdelanostne, socioprofesijne či rodovo) migrantov, ktorá tvorí alfu a omegu v kultúrno – spoločenskom živote krajanov vôbec. Identita (či už etnická, náboženská, jazyková alebo kultúrna) Slovákov v Kanade ako jeden z dôležitých faktorov identifikácie minoritnej kultúry zastáva dôležité miesto napriek všetkým zmenám a premenám v rámci kultúrnych zmien, ktoré možno v tejto súvislosti sledovať (od akulturácie až po asimiláciu) sa vždy odvíjala od samotného vedomia príslušnosti k národu. Napriek **asimilačnému procesu**, ktorý je všadeprítomný pri Slovákoch žijúcich v zahraničí **a obzvlášť v štátoch severnej Ameriky (USA a Kanada)** v súčasnosti slovenské spolky v Kanade predstavujú stále živý organizmus. Majú nezastupiteľné miesto v udržiavaní národného povedomia krajanov, dnes často potomkov Slovákov, ktorí síce už neovládajú slovenský jazyk, mnohí z nich nikdy na Slovensku neboli, napriek tomu sa hrdo hlásia k Slovensku, k rodnej krajine ich predkov. Ich etnické vedomie, vedomie príslušnosti k národu ich predkov je tak silno zakorenené v ich mysliach

a prežíva na rôznom stupni identifikácie najmä prostredníctvom jedinečnej kultúry, ktorú si snažia uchovať po celé generácie hlavne cez kultúrne podujatia organizované spolkom. Spolok dnes už síce stratil svoju pôvodnú funkciu z ktorej vzišiel (išlo hlavne o podpornú funkciu), ale stále má nezastupiteľné miesto pri udržiavaní národného povedomia Slovákov, resp. potomkov Slovákov Kanade (Bartalská, 2001, s. 268). Spolkový život Slovákov v minulosti bol posilnený najmä nepriaznivou situáciou v rodnej krajine – v skorších obdobiach to bol boj proti národnostnému útlaku, neskôr boj proti komunizmu resp. boj za slobodu nezávislosť a samostatnosť Slovenskej republiky. Pád komunistického režimu v roku 1989, zmena politicko-ekonomických a štátnych štruktúr prináša súčasnú ekonomickú emigráciu a sezónnu migráciu slovenského obyvateľstva do zahraničia (Baláž-Bilik-Mikolaj, 2014, s. 4). V tejto súvislosti dnes zaznamenávame oslabenia v jednotlivých členských základniach spolkov, keďže všetky spomínané boje už boli vyhraté v prospech Slovenska. Sledujeme nezáujem mladších generácií zúčastňovať sa na slovenskom spolkovom živote, zaznamenávame generačnú výmenu na postoch čelných predstaviteľov, avšak záujem a nadšenie o spolkový život celkovo klesá (Varšo, 2018, s. 4). Čo sa týka novodobých prisťahovalcov (prisťahovaní po roku 2000), málokto má záujem sa pridať a byť účastní na komunitnom živote Slovákov. V porovnaní s prvými prisťahovaleckými vlnami má dnes nová generácia prisťahovalcov tendencie skôr rýchlo splynúť s majoritným obyvateľstvom a integrovať sa do spoločnosti bez zásahov svojej minoritnej kultúry. Toto je problematika, ktorá súvisí s témou mojej dizertačnej práce a vyžaduje si dôsledný výskum v slovenských komunitách v Kanade. Dnes s istotou vieme, že počet osôb v Kanade hlásiacich sa k Slovákom klesá, „podľa výsledkov sčítania obyvateľstva na konci 20. a začiatkom 21. storočia a kvalifikovaných odhadov počtov v tých krajinách, kde sa nesleduje v etnickej štruktúre obyvateľstva aj slovenská menšina, počet Slovákov alebo osôb so slovenským pôvodom, ktorí trvalo žijú v zahraničí oproti roku 1991 poklesol takmer na polovicu počtu zisteného na začiatku 90. rokov 20. storočia.“ (Benža, 2008, s. 63). V tomto zmysle je dôležité venovať sa tejto téme, analyzovať a skúmať ju z rôznych uhlov

pohľadov a nielen z hľadiska histórie, ale aj z hľadiska súčasnosti a čo je ešte viac podstatné i z hľadiska budúcnosti, aby sme vedeli kam smeruje slovenská komunita v Kanade, či je možné spomaliť procesy asimilácie (ak áno, ako) a čo je rozhodujúcim faktorom pri rozhodovaní zdieľať/nezdieľať koncepty kultúrneho dedičstva Slovákov ich jazyka, identity a kultúry.

Záver

Cieľom príspevku bolo zistiť a analyzovať príčiny a okolnosti odchodu Slovákov do Kanady a ich premeny v čase. Vystáhovalectvo je neoddeliteľnou súčasťou našej histórie, nie je to iba okrajová záležitosť a bezvýznamná epizóda, je to neoddeliteľný historický proces, ktorý má vonkajší i vnútorný význam pre celé naše národné dejiny (Jovankovič, 2017, s.4) „...má význam nielen pre tých, čo odišli, ale aj pre tých, čo ostali v starej vlasti, má význam pre celonárodný sociálny vývin práve tak ako pre jeho duchovné uspošobenie, pre jeho vnútorné i vonkajšie postavenie vo svete, pre jeho ekonomiku i jeho kultúru...“ (Mináč, 1982, s. 5).

Migrácia Slovákov do Kanady predstavuje nepretržitý proces, ktorý pre bádateľov prináša rôzne témy a možnosti výskumu slovenskej komunity vo svete. Predstavuje dynamický proces s množstvom zmien a premien, ktoré môžu byť predmetom záujmu viacerých vedných disciplín od histórie cez etnológiu, lingvistiku, kultúrnu či sociálnu antropológiu, kulturológiu a pod. Bez objasnenia a pochopenia príčin a okolností odchodu Slovákov z nášho územia, ale ťažko pochopíme ďalšie témy súvisiace so životom, identitou a kultúrou Slovákov žijúcich v Kanade resp. kdekoľvek mimo územia Slovenskej republiky. Migrácia Slovákov do Kanady predstavuje nepretržitý proces, ktorý pre bádateľov prináša rôzne témy a možnosti výskumu slovenskej komunity vo svete. Predstavuje dynamický proces s množstvom zmien a premien, ktoré môžu byť.

Literatúra

BALÁŽ, C. – BILIK, J. – MIKOLAJ, D. 2014. *Národný pamätník slovenského vystahovalectva*. Bratislava: Nadácia Národný pamätník slovenského vystahovalectva. 2014. 11 s. Dostupné na internete: NNPSV-uvodny-projekt.pdf (vystahovalectvo.sk)

BARTALSKÁ, L. 2001. *Sprievodca slovenským zahraničím*. 2001, Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 376 s. ISBN 80-88841-18-6.

BARTALSKÁ, L. 2008. *Kultúrne dedičstvo Slovákov žijúcich v zahraničí a databáza informácií o tejto problematike*. 2008, Bratislava: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, 191 s. ISBN 978-80-969921-1-9.

BARTALSKÁ, L. 1999. *Slovenská Amerika*. 1999, Bratislava: Gabriela Fila Advertising, 48 s. ISBN: 80-967062-2-5.

BENŽA, M. 2008. Slováci v zahraničí vo výskumných plánoch vedeckých ústavov Slovenskej akadémie vied. In *Kultúrne dedičstvo Slovákov žijúcich v zahraničí a databáza informácií o tejto problematike*. 2008, Bratislava: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, 57- 63 s. ISBN 978-80-969921-1-9.

BIELIK, F. a kol. 1980. *Slováci vo svete*. I. zväzok, 1980, Martin: Matica slovenská, 316 s.

BIELIK, F. 1982. *Vystahovalectvo a život krajanov vo svete*. In *Zborník príspevkov z vedeckej konferencie*. 1982, Martin: Matica slovenská, 372 s.

BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. 1995b. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* 2. Bratislava: Veda, 454 s. ISBN 80-224-0234-4. 454.

BOTÍK, J. 2016. *Slováci vo Vojvodine*. 2016, Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov, 271 s. ISBN 978-86-87947-34-4.

BOTÍK, J. 1981. Etnicita ako základná kategória národopisnej vedy. In *Slovenský národopis*. ISSN 1335-1303, 1981, roč. 39, č.1s. 18-25.

BOTÍK, J. 1994. Zvláštnosti kultúry zahraničných Slovákov. In *Studia Academica Slovaca*. ISBN 978-80-223-5199-7, 1994, č. 23, s.21-30.

JAKEŠOVÁ, E. 1981. *Vystáhovalectvo Slovákov do Kanady*. 1981, Bratislava Veda, s. 157.

JAKEŠOVÁ, E. 2001. *Noviny a časopisy Slovákov v Kanade*. 2001, Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, s. 74. ISBN 80-88841-19-04.

JAKEŠOVÁ, E. 2006. Emancipačný efekt kanadskej skúsenosti. Žena v slovenskej prisťahovaleckej komunite v Montreale (20. a 30. roky 20. storočia). In *Človek a spoločnosť*. ISSN 1335-3008. 2006, roč. 9, č. 4. s. 74 – 86.

JAKEŠOVÁ, E. – VAVRUŠ, A. 1986. *Kanada*. Bratislava: Obzor, 1986, s.240.

JOVANKOVIČ, S. 2017. *Minulosť zahraničných Slovákov v učebniciach dejepisu, pracovných zošitoch z dejepisu a v dejepisných čítankách pre základnú školu v Slovenskej republike*. Analýza. 2017, s.1-23. Dostupné na internete: <https://www.statpedu.sk/files/sk/publikacna-cinnost/metodiky/minulost-zahranicnych-slovakov.pdf?msclkid=f15fd005cf7a11ec98a71dcccc0eb15d>.

KALAVSKÝ, M.1991: Etnicita alebo etnické vedomie? In *Slovenský národopis*. ISSN 1335-1303, 1991, roč. 39, č.3-4, s.354-357.

LENOVSKÝ, L. – SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, K. 2021. Culture – Religion- Ethnicity (Alliance of Identities in the Environment of Foreign Slovak Communities). In *Religions*. 12 (10), 883. s. 3-13. Dostupné na internete: <https://doi.org/10.3390/rel12100883>

MELEG, P. - UHRÍK, M. - SKLABINSKI, M. 2016. *Stála konferencia Slovenská republika a Slováci žijúci v zahraničí*. 2016, Bratislava: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, 203 s. ISBN 978-80-969921-6-4.

MELEG, P. 2018. *Stála konferencia Slovenská republika a Slováci žijúci v zahraničí*. 2018, Bratislava: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí. s.152, ISBN 978-80-9699-21-7-1.

MINÁČ, V. 1982. Vystáhovalectvo a život krajanov vo svete. In *K storočnici začiatkov masového vystáhovalectva slovenského ľudu do zámoria. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie*. 1982, Bratislava: Matica slovenská, s. 350.

MINÁR, I. 1994. *Americkí Slováci a Slovensko 1880 - 1982*. Bratislava, 215 s. ISBN 80-7127-040-7.

PAUČO, J. 1972. *Slovenskí priekopníci v Amerike*. 1972, Cleveland: Prvá katolícka slovenská jednota. 359 s.

STOLÁRIK, M. 1980. *Slovak Migration from Europe to North America, 1870-1918*. 1980. Rím: Slovak Studies. s.5-24.

STOLÁRIK, M. 1989. Slovenskí prisťahovalci a ich postoje v rokoch 1885-1919. In *Historický časopis*. 1989, roč. 37, č.6. s. 806-819.

STOLÁRIK, M. 1980. *Place for Everyone. Slovak Fraternal-Benefic Societies. In:Self – help in Urban America: Patterns of Minority Business Enterprise.* Port Washington: New York, Kennikat Press, 1980 s.130-154.

VARŠO, J. 2018. *Stála konferencia Slovenská republika a Slováci žijúci v zahraničí.* 2018, Bratislava: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí. s. 3- 4, ISBN 978-80-9699-21-7-1.

Zákon č. 460/ 1992 Zb. Ústava Slovenskej republiky

Zákon č. 474/2005 Z.z. o Slovákoch žijúcich v zahraničí

Kontaktné údaje

Mgr. Michaela Grznárová

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

grznarova2@ucm.sk

Problematika interpretácie rodových rozdielov v ľudových rozprávkach

The issue of interpretation of gender differences in folk tales

Mgr. Diana Hurbanová

Abstrakt

Štúdia je zameraná na problematiku interpretácie rozprávok v súvislosti s reflektovaním rodových rozdielov. Cieľom bolo analyzovať to, akým spôsobom sú v čarodejných rozprávkach prezentovaní mužskí a ženskí protagonisti, pričom sa opieram o výklad encyklopédie *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales*, ktorá narába s vybranými heslami postáv rozprávok s akcentom na feministickú antropológiu. Jednotlivé výklady hesiel následne konfrontujem s koncepciou mytologickej školy, podľa ktorej rozprávky reflektujú archaické predstavy. Zaoberám sa aj procesom transformácie pôvodného rituálu na mýtus, ktorý sa v poslednom štádiu mení na rozprávku. V príspevku upozorňujem aj na zobrazenie rituálov prechodu v čarodejných rozprávkach, najmä na liminálnu fázu a jej priestor, kde sa snažím objasniť napríklad problematiku izolácie, zákazov či trestania hrdinov. V nasledujúcej časti v krátkosti analyzujem vplyv rozprávačov a ich naratívnych stratégií, ako aj proces zberateľskej činnosti samotných zberateľov rozprávok, ktorý sa tiež podieľal na odzrkadlení rodových rozdielov a „stereotypných“, či skôr k relatívne ustálených opisov jednotlivých typov postáv. Touto prácou som chcela poukázať na možné nepresnosti, ku ktorým môže dôjsť počas interpretácie rozprávok, kde je nutné prihliadať aj na kultúrno-historické pozadie, na základe ktorého sa rozprávky kreovali.

Kľúčové slová: ľudová rozprávka, čarodejná rozprávka, rodové rozdiely, mytologická škola, feministická antropológia, rituály prechodu

Abstract

The study focuses on the issue of interpretation of fairy tales in connection with the reflection of gender differences depicted in them. The aim was to analyze the way in which the male and female protagonists are presented in the tales of magic, drawing on the interpretation of The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales, which deals with selected entries of fairy tale characters with an emphasis on feminist anthropology. Individual interpretations of the entries are confronted with the concept of the mythological school, according to which fairy tales reflect archaic ideas. I also deal with theses about the process of transformation of the original ritual into a myth, which is in the last stage turned into a fairy tale. The article also draws attention to the depiction of the rite of passage of tales of magic, especially the liminal phase and its space, where I try to clarify, for example, the issue of isolation, prohibitions or punishment of heroes. In the following section, I briefly analyze the influence of storytellers and their narrative strategies, as well as the collecting process of fairy tale collectors themselves, which also contributed to the reflection of gender differences and "stereotypical" or rather stable descriptions of individual types of characters. With this study, I wanted to point out the possible inaccuracies that may occur during the interpretation of fairy tales, where it is necessary to take into account the cultural and historical background, on the basis of which the fairy tales were created.

Keywords: folk tale, tales of magic, gender differences, mythological school, feminist anthropology, rituals of transition

Úvod

Cieľom príspevku je poukázať na problematiku interpretáci erodových rozdielov, resp. zobrazenia mužských a ženských postáv v ľudových rozprávkach. Zameriavam sa priamo na čarodejné rozprávky. Tie sú charakteristické tým, že sa v nich stiera rozdiel medzi reálnym a fiktívnym svetom. Hrdinovia bývajú v mnohých prípadoch osirelé deti, odstrkované osoby (napr. najmladší syn, kt. býva spravidla považovaný za najhlúpejšieho) alebo príslušníci kráľovského rodu, kt. odchádzajú do sveta a sú vystavení rôznym úlohám a prekážkam, nad kt. v závere príbehu zväčša víťazia. V boji proti zlu, nespravodlivosti a rôznym bytostiam napr. z tzv. nižšej démonologie/démonolatrie (škriatkovia, obri) vstupujú do deja pomocníci a čarovné predmety (prstene, meče). (Botík – Slavkovský, 1995a, s. 69; Leščák – Sirovátka, 1982, s. 192; Melicherčík, 1959, s. 226-230).

K demonštrovaníu danej témy som si vybrala analýzu vybraných hesiel encyklopédie *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales* (Haase a i., 2008), kt. editorom je Donald Haase, emeritný profesor nemčiny na Wayne State University v Detroit. Hoci sa opieram aj o fond nórskych rozprávok, kt. analýzou som sa venovala počas magisterského štúdia, mojím cieľom nebol komplexný výskum protagonistov rozprávok. V štúdiu sa snažím poukázať na spôsob, akým spomínaná encyklopédia narába s vybranými heslami (napr. muž, žena, otec, matka, macocha, kráľ, kráľovná, čarodejníca...) , v kt. autori kritizujú gendrové stereotypy, odkazujúc sa pri tom na feministické teórie.

1 Teória

Mytologická škola je smer, podľa kt. ľudová tvorba, ako napr. rozprávky, reflektujú archaické predstavy a odkazy na predkresťanské obdobie, kt. je prechovávané v podobe fragmentov indoeurópskych mýtov a bájoslovného obrazu sveta (Botík– Slavkovský, 1995b, s. 385). Tento smer, vychádzajúci z diela *Deutsche Mythologie* (1835) od Jacoba Grimma, výrazne ovplyvnil snahy o výklad rozprávok. M. Leščák a O. Sirovátka ďalej poukazovali na tézy bratov Grimmovcov, podľa kt. rozprávky prechovávajú spoločné fragmenty viery, siahajúce do prvotnopospolitej

spoločnosti (Leščák – Sirovátka, 1982, s. 56-57). Ďalším z autorov, ktorý skúmal mytologický smer, je napr. V. Marčok (1978, s. 100), kt. poukázal na vykonštruované výklady, vďaka kt. sa tento smer nevyhol značnej kritike.

Čarodejná rozprávka súvisela s rodovými mýtami, magickými úkonmi a uchováva v sebe survivaly mytologického myslenia, manifestovaného v motívoch o drakoch, ježibabách a pod. Okrem animistických, či totemistických predstáv sa v týchto rozprávkach majú nachádzať predstavy archaických foriem spoločenského života, kultu predkov či dokonca fragmenty matriarchátu a kanibalizmu. (Melicherčík, 1959, s. 228) Pre pochopenie rozprávok je dôležité zdôrazniť aj ich súvislosť s rituálmi prechodu. A. Van Gennep delí rituály na tri fázy: predliminálna, teda fáza odlúčenia od predchádzajúceho sveta, ďalej nasleduje liminálna, teda pomedzia a finálnou fázou je postliminálna, ktorej cieľom je prijatie iniciovaného do nového sveta (Van Gennep, 1996, s.19-27). Bez znalosti pohrebných obradov tak napr. môže byť problém so správnym pochopením rozprávky, v ktorej je hrdina zašitý do kože zvieraťa, alebo svojim vlastným mäsom kŕmi vtáka. V rozprávkach o drakobijcoch bývajú zase prítomné motívy o zasväcovaní a iniciácii (Bocánová, 2000, s. 196-197).

A. Meletinskij (1989, s. 304) rozlišuje viaceré etapy, kt. prispeli k procesu transformácie pôvodného mýtu na zjednodušenú rozprávku. Najskôr nastane oslabenie striktnej viery v hodnovernosť mýtických udalostí a začne sa rozvíjať predstava o zámernej fikcii. Postupne sa stratí etnografická konkrétnosť, mýtické postavy sú nahrádzané postavami z prostého ľudu, mýtický čas je nahradený neurčitým časom. Etiologický ráz je oslabený/stráca sa, záujem kolektívnych osudov prechádza k individuálnym a prenos pozornosti z kozmických na sociálne. J. V. Propp premenu rituálu na čarovnú rozprávku delí do 3 štádií. Prvým je obrad, kt. reálne existoval. Príkladom je viera v draka v prastarých civilizáciách, kt. obývali napr. územie v okolí Eufratu, či Tigrisu. Podľa neho tieto spoločnosti verili, že drak bol pánom vodného živlu, kt. z dôvodu zabezpečenia poľnohospodárskej stability vyžadoval ľudskú obeť. V ďalšom stupni sa na pôvodný rituál začalo prihliadať akoby to bolo niečo zavrhnutiehodné, do deju vstupuje mýtický hrdina, kt. netvora

premôže a ženskú hrdinku vyslobodí. Pôvodne by bol však tento čin neprípustný. V poslednom štádiu sa vytráca sakrálna funkcia príbehu, príbeh sa nevníma ako reflexia rituálu, ale a mení sa na rozprávku, kt. je vnímaná ako výmysel. Hoci si udržiava osnovu mýtu, niektoré črty sú pozmenené, napr. hrdina už nie je potomkom bohov (Propp, 1984, s. 111).

Rozprávky sa postupne tvarovali a svoje pôvodné spojenie s mýtom a ľudovým obradom začali strácať. Klasická podoba čarodejnej rozprávky nadobudla svoju formu v období feudalizmu, kedy do nej prenikli napríklad motívy o kráľoch, princeznách ale i idealizované predstavy patriarchálneho života (Melicherčík, 1959, s. 228-229). Patriarchátom označujeme dominantné postavenie muža, kt. mal výsadnú úlohu v hospodárskej, spoločenskej a rodinnej sfére, čo sa reflektovalo aj do ľudovej slovesnosti (Botík – Slavkovský, 1995b, s. 25). M. Bocánová uvádza, že patriarchálna rodina sa v slovenských etnografických údajoch dokladuje ešte v období prvých desaťročí 20. stor. Hlavou rodiny bol muž (otec), kt. mal slovo v najdôležitejších hospodárskych, ekonomických a rodinných záležitostiach. Rozhodoval napr. v oblasti prerozdeľovaní poľnohospodárskych prác, dozeral na bezúhonnosť rodinných príslušníkov, rozhodoval aj pri výbere nastávajúceho partnera svojich potomkov. Postava silného, rozhodného muža sa tak vžila ako ideál. Postavenie ženy bolo podriadené a často to bolo manifestované aj navonok, napr. v ženy pri stolovaní stáli, zakrývali si ústa, alebo si jedlo konzumovali ako posledné. Napriek tomu, že aj gazdova žena mala dôležité postavenie (napr. prerozdeľovala práce medzi dcéry a nevesty), jej hlavnou úlohou bola starostlivosť o chod domácnosti. Kladne sa vnímala jej pracovitosť a poslušnosť a poddajnosť. Od hrdinov rozprávok sa očakáva, že sa budú správať v rámci nastavených noriem patriarchálnej spoločnosti. U mužských hrdinov sa kladne hodnotí ich samostatnosť a aktívnosť. Často sú to práve oni, kt. z vlastnej vôle iniciujú odchod do sveta za dobrodružstvom, kde sa učia byť smelí, rýchli a bystrí. Odchádzajú do podsvetia, kde bojujú s drakmi, či ježibabami. Pre ženské hrdinky je príznačné, že domov neopúšťajú z vlastnej vôle, ale sú vyhnané, vylákané

či unesené a väznené. Často vstupujú do služby, za ktorú môžu dostať bohatstvo, ak ich správanie zodpovedá vtedajším normám (Bocánová, 2002, s, 307-308).

2 Analytická časť

Spomedzi všetkých skúmaných hesiel som analytickú časť zredukovala na vybrané pasáže, ku ktorým som mala pripomienky.

V rozprávkach sa nachádza množstvo binárnych opozícií ako napr. dobrý – zlý, pekný – škaredý. H. Birkalan-Gedik uvádza, že zatiaľ čo pasívne a krásne hrdinky boli zvyčajne vnímané kladne, aktívne a silné ženské postavy sa obvykle považovali za negatívne. Dokladuje to napríklad štúdiou R. B. Bottigheimer, kt. v rozprávkach Grimmovcov poukazovala na to, že činnosť, ako je rozprávanie, môže byť považovaná v prípade ženskej hrdinky negatívne, pretože poslušné dievčatá mlčia (Haase a i., 2008, s. 1037). Príkladom je to, keď hrdinka môže svojich bratov odkliať jedine tak, že zhotoví odev, avšak podmienkou je to, že nesmie počas jeho výroby prehovoriť a nechá sa utláčať zlovestnou svokrou. Podradná rola mladej nevesty však reflektuje vtedajšie normy. S. Švecová sa napr. vo svojej štúdii zmiňuje, že nevesta sa v rodine ženícha ocitla v pozícii cudzieho rodinného člena, v dôsledku čoho sa musela ostatným príslušníkom rodiny prispôbiť, pričom mužova rodina jej nemusela ustupovať a ani si jej príchod vážiť. Poukazuje napr. na prípady, kedy svokry pred nevestami schovávali chlieb, alebo kedy manželove sestry odmietali pracovať s nevestou, dokonca i fyzické násilie zo strany svokry a jej dcér (Švecová, 1967, s. 347). Na druhej strane je však nutné poukázať na to, že v rozprávkach sa bežne vyskytujú rôzne formy zákazov, napr. spánku, zívania, rozprávania, jedenia, pohľadu a pod. J. V. Propp vysvetľuje neschopnosť zasmiať sa nasledovne: „Raná forma mágie smiechu vychádza z predstavy, že sa smejú iba živí ľudia. Mŕtvi vychádzajúci do ríše mŕtvych sa nemôžu smiať a rovnako tak sa nesmú smiať ani živí prichádzajúci.“ (Propp, 2008, 192) Podobný zákaz sa vyskytuje napr. aj v ľudových predstavách o zmokovi,

ktorého si podľa povestí mohol človek stvoriť z vajíčka, kt. nosil určitý počet dní pod pazuchou, pričom nemohol sa umývať, česať, rozprávať, spať ani sa modliť.¹

H. Birkalan-Gedik ďalej poukazuje, že čarodejnica má zvyčajne škaredý fyzický vzhľad, kt. ju spojil s ríšou zla (hoci sa nejedná o jednoznačnú postavu, keďže môže vystupovať aj ako pomocník) (Haase a i., 2008, s. 1037-1038). V ľudovej kultúre existuje napr. množstvo poverových predstáv, kt. porušenie zákazu mohlo viesť k narodeniu dieťaťa, ktoré mohlo byť škaredé. Napr. sa nemala pozrieť na zabitého jeleňa, pretože by sa jej dieťa mohlo narodiť s chlpatou rukou (Navrátilová, 2004, s. 37). Na podobné zákazy poukazuje aj L. J. Lee, kedy sa budúce matky v rozprávke uchýlia k magickým liekom na počatie, ako je napr. konzumácia špeciálneho jedla, kvetov a pod. Často nedodržiavajú správne pokyny (jedením oboch kvetov, nie len jedného) a následne porodí obľudné/zdeformované dieťa (Haase a i., 2008, s. 638). Známejší príklad negatívneho postoja spoločnosti k „škaredosti“ môže byť vnímanie malomocných, kt. ochorenie vnímala spoločnosť ako boží trest za ich hriechy. M. der Hartog v súvislosti s percepciou vnímania „krásy“ a „škaredosti“ renesančnou optikou poukazuje na populárne dielo *Dvoran* (1528). Baldassare Castiglione (1478-1529) v knihe formou dialógu predstavuje ideálneho dvorana, pričom podľa jednej z postáv sú zlí ľudia škaredí, zatiaľ čo krásni sú dobrí. Fyzická krása tak má reflektovať aj vnútorné dobro človeka (der Hartog, 2019).

K. J. Lau poukazuje na kritiku feministických vedkýň, ktoré poukazujú na to, že na popredných miestach v rozprávkach figurovali mužské postavy a mužskí hrdinovia častejšie, pričom aktívne určujú ich vlastné osudy a môžu sa voľne túlať po svete, nehovoriac o podsvetí a ďalších svetoch (Haase a i. 2008, s. 617-618). Hoci ako už bolo spomenuté, je pravda, že pre mužské postavy je typickejšia väčšia aktivita a aj forma odchodu býva spravidla odlišná, než je to v prípade ženských hrdiniek, je však nutné poukázať na to, že prechod na druhý svet nemusí byť explicitne vyjadrený, napríklad konkrétnym popisom, že hrdinka prišla k zlatému

¹ Dostupné z: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/zmok/>.

lesu. Často môže ísť priamo o drobné detaily, akými je napr. prítomnosť nadprirodzených bytostí alebo hovoriacich zvierat, využitie netradičnej formu transportu, či používanie čarovných predmetov. Nenápadne môže pôsobiť prítomnosť čiernej farby, zmena času, či sen. Prechodom na druhý svet môže byť aj jaskyňa, vodné plochy a pod. (Bocánová, 2017, s. 265-266) Počas svojej cesty hrdina stretáva „*podozrivé osoby, alebo sa tu dejú nezvyčajné veci*“, na základe čoho vie bez pomenovania identifikovať, že sa nachádza už v inom svete (Bocánová, 2000, s. 197).

Nie vždy je mužská postava vnímaná ako autorita. Niektoré rozprávky podľa L. J. Lee poukazujú aj na žiarlivé matky, kt. vyženu dcéru, alebo kvôli veľkej rodine je matka ochotná svoje dieťa predať, otec však nie (Haase a i., 2008, s. 639). V súvislosti s macochami sa napr. D. L. Ashliman zmieňuje, že v množstve rozprávok sa vyskytuje týranie macochami. V príbehoch o krutých nevlastných matkách sú otcovia typicky nedbanliví, keď dovoľia svojim manželkám týrať deti, alebo absentujú úplne. Vo väčšine prípadov zostávajú v pozadí po celú dobu rozprávky, hoci niekedy oneskorene rozoznávajú spôsobenú škodu sami a znovu získajú autoritu. Autor však kritizuje, že tyranky nebývajú ušetrené potrestaniu, zatiaľ čo otcovia, kt. fyzicky napadnú hrdinku sú nepotrestaní. Dokladuje to na rozprávke *Dievča bez rúk*. V úvode rozprávky sa kráľ sa pokúsi o incest so svojou dcérou a potom jej nechá odrezat' ruky. Otec potrestaný nie je, ale žiarlivá macocha, ktorá sa pokúša nechať nevestu zaživa upáliť, je rozštvrtená štyrmi koňmi (Haase a i., 2008, s. 334-335). V prípade odrezania rúk je však dôležité pripomenúť rituály prechodu v rozprávkach, kedy sa iniciovaní (teda aj hrdinovia príbehu) nachádzali v liminálnej fáze, pričom bitie či iné formy násilia alebo poznačenia (napr. hrdinov prst alebo zub je pozlátený) boli formou iniciácie a oddelenia sa od predošlého sveta (Bocánová, 2000, s. 198). A. Van Gennep v súvislosti s rituálmi prechodu tvrdí, že zatiaľ čo zmrzačenie slúži ako forma definitívneho odlíšenia, nosenie špeciálneho odevu, masky, či pomal'ovanie tela slúžia ako dočasné odlíšenie (Van Gennep, 1996, s.75). Ďalšie informácie o rituáloch prechodu možno doložiť aj prácou V. Turnera (2004). Izolácia, resp. uväznenie

hrdinu osamote (napr. vo veži) vychádza zo zvyku izolácie mladých v období medzi 12-16 ich života. Zaraďujeme sem aj striktné stráženie, či limitovaný prístup ľudí k hrdinovi (Bocánová, 2000, s. 202-203). J. G. Frazer sa napríklad zmieňuje o izolácii dievčat v Novom Írsku (ležiacom v blízkosti ostrova Papua Nová Guinea), ktoré boli v období puberty na štyri až päť rokov zatvárané do klietky, nesmeli sa dotknúť zeme a museli byť v tme. Dcéra náčelníka v Kabadi musela v období jej 12-13 rokov zostať doma tri roky vo veľmi podobných podmienkach (Frazer, 2007, s. 545). V prípade rozprávok býva tiež prítomné uväznenie, ide však najmä o ženské hrdinky. Mužské postavy sa častejšie ukrývajú pred nebezpečenstvom a hroziacou smrťou. Neraz sa počas svojich putovaní ocitajú v rôznych chalúpkach, ktoré slúžia ako iniciačné príbytky. Hrdinovia musia splniť rozmanité úlohy, konzumujú pokrmy, porušujú zákazy, môžu byť nie len bití, ale dokonca aj zahynúť, pričom nakoniec sú znovu vzkriesení (Bocánová, 2000, s. 203).

Autoritatívnu rolou otca D. L. Ashliman dokladuje aj na príklade otca, kt. má právo svoju dcéru zosobašiť proti jej vôli s cieľom ju napraviť alebo potrestať. (Zároveň však kritizuje, že otcovia sa takého správania nedopúšťajú v prípade synov.) Ak napr. princezná odmieta prijať otcom ponúkaných ženíchov, nahnevane ju vydá mužovi, o ktorom si myslí, že je žobrák. Podobným prípadom je, ak je dcéra ponúkaná s cieľom, aby ju vyliečil z nejakého hendikepu – napr. z neochoty sa smiať sa (Haase a i., 2008, s. 335-336). Opäť je treba pripomenúť, že napr. neschopnosť zasmiať sa značila, že sa princezná nachádzala na inom svete/svete mŕtvych alebo je inou bytosťou.

H. Birkalan-Gedik ďalej kritizuje činnosť mužských zberateľov a vydavateľov, kt. podľa nejrozprávky selektovali a upravovali, čím príbehy o silných ženských hrdinkách mali zostať takmer neznáme (Haase a i., 2008, s. 1037). K. J. Lau vidí problém aj v tom, že v rámci európskej rozprávkovej tradície, sú mužské postavy aktívnejšími rečníkmi. Dokladuje to na štúdiu R. B. Bottigheimer, kt. poukazuje na to, že vďaka rozhodnutiam Grimmovcov sú muži aktívni rečníci. Často je to prezentované na príklade použitia priamej reči a aktívnych sloviess, zatiaľ čo ženy sú umlčované. Podľa autorky dokonca rodový vzťah k reči

malreflektovať prevládajúce dominantné spoločenské hodnoty doby a pokusy Grimmovcov o zvečnenie nadvlády rodové identity (Haase a i., 2008, s. 618). H. Birkalan-Gedik zároveň tvrdí, že M. A. Mills zistila, že muži majú tendenciu rozprávať príbehy o mužoch, zatiaľ čo ženy rozprávajú príbehy o ženách a mužoch (Haase a i., 2008, s. 1039). Repertoár rozprávačov (všetko čo si pamätajú), sa líši v závislosti od mnohých faktorov. Ženy uprednostňovali ženské hrdinky s citovým konfliktom a muži i vandrovkú do sveta za remeslom, za obchodom, alebo vojnou (Leščák – Sirovátka, 1982, s. 116-117). Autorka ďalej tvrdí, že v minulosti nebol nedostatok materiálu zozbieraného od žien spôsobený iba zaujatosťou ale i tým, že informátorov nachádzali na verejných miestach. Pretože sa však priestor žien obmedzoval na domácnosť, na ženy sa ako na hlavnú skupinu informátoriek nezameriavali, iba ak nebol k dispozícii žiadny informátor. Autorka zároveň tvrdí, že prvotní pracovníci v teréne nerozpoznali, že vo väčšine spoločností je rozprávanie rozprávok a ľudových príbehov predstavením žien pre ženy a deti (Haase a i., 2008, s. 1039-1400). Je však nutné podotknúť, že pôvodne rozprávky neboli vyslovene zamerané len pre deti, ale boli aj pre dospelých. S. Apo (1997, s. 530) napríklad poukázala, že hoci rozprávky sa v súčasnosti považujú za literatúru pre deti, v minulosti neboli limitované len pre detské publikum, práve naopak, slúžili všetkým vekovým kategóriám. Niektoré rozprávky napr. obsahovali mnohé motívy, ktoré neboli vhodné pre deti. Zberatelia napr. vynechávali v zbierkach lascívne príbehy. Prípadne sa neskôr príbehy upravovali pre detské publikum.

Záver

Cieľom štúdie bolo poukázať na potenciálne nepresnosti, kt. môžu tkvieť v prehliadaní kultúrno-historického zázemia, na základe kt. sa rozprávky kreovali. V úvode som sa pokúsila poukázať vieru v to, že čarodejné rozprávky reflektujú dávne predkresťanské obdobie. V súvislosti s vtedajším usporiadaním spoločnosti bolo potrebné spomenúť a patriarchálnu rodinu, ktorej prvky sa v nemalej miere v ľudovej rozprávke zakonzervovali. Reflektované je to napr. na základe stereotypných predstáv o mužských hrdinoch, ktorí sú aktívni, zatiaľ čo ženské hrdinky sa vyznačujú pasivitou. Poukázala som aj na podriadenú rolu rozprávkovvej nevesty, ktorej prvky vieme identifikovať aj v ľudovej kultúre. Prevažne záporné vnímanie postavy so škaredým vzhľadom môže súvisieť aj s predstavou o božom treste, či porušením zákazu. Poukazujem aj na neexplicitné zobrazenia „druhého“ sveta a prepojenie rozprávok do súvislosti s rituálmi prechodu. V rámci zberateľskej činnosti síce padla myšlienka, že ženy boli zberateľmi prehliadané, zároveň je ale potrebné pomyslieť aj na vtedajšie normy a rozdelenie ženského a mužského priestoru. Hoci nespochybňujem, že rozprávky majú napr. na deti vplyv, je treba prihliadať na tieto „stereotypné“ zobrazenia mužských a ženských hrdinov optikou vtedajšej doby.

Literatúra

APO, S. 1997. Magic Tale. In *Folklore, An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. California: ABC-CLIO. pp. 529-530. ISBN 0-87436-986-X.

BOCÁNOVÁ, M. 2002. Význam tradície pri zaujímaní hodnotiacich postojov. In *Dobrý človek: Pedagogicko-psychologicko-kultúrny prehľad*. Nitra: UKF. s. 307-312. ISBN 80-8050-557-8.

BOCÁNOVÁ, M. 2017. Spôsoby rozprávania o priestore a symbolika priestorových kategórií v slovesnom folklóre. In *Jazyk a kultúra v slovanských súvislostiach, Zo slovanskej etnolingvistiky*. Bratislava: Sofia. s. 261-270. ISBN 978-80-89489-32-9.

BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. 1995a. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda. 454 s. ISBN 80-224-0234-6.

BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. 1995b. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda. 454 s. ISBN 80-224-0234-4.

CIBULOVÁ, T. [cop. 2014-2022]. Zmok. In: *Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru. Elektronická encyklopédia* [online]. [cit. 12.4.2022]. Dostupné z: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/zmok/>.

DER HARTOG, M. 2019. *The good, the Bad and the Ugly. On the looks and personality in medieval thought*. [online]. In: *Leiden Medievalists Blog*. [cit. 12.4.2022]. Dostupné z: <https://www.leidenmedievalistsblog.nl/articles/the-good-the-bad-and-the-ugly-on-looks-and-personality-in-renaissance-ital>.

FRAZER, J. G. 2007. *Zlatá ratoleť*. 3. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. s. 675. ISBN 978-80-7380-017-8.

HAASE, D. a i.. 2008. *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales*, Vol. 1-3, Westport: Greenwood Press. 1240 pp. ISBN-13 978-0-313-33441-2.

LEŠČÁK, M. – SIROVÁTKA, O. 1982. *Folklór a folkloristika (O ľudovej slovesnosti)*. Bratislava: Smena, vydavateľstvo SÚV SZM. 263 s.

MELICHERČÍK, A. 1970. Znak a význam v národopise. In *Štrukturalizmus v slovenskej vede (1931-1949)*. Martin: Matica slovenská. s. 102-106.

MARČOK, V. 1978. *O ľudovej próze*. Bratislava: Mladé letá. 288 s.

NAVRÁTILOVÁ, A. 2004. *Narodení a smrť v českej ľudovej kultúre*. Praha: Vyšehrad. s. 414. ISBN: 80-7021-397-3

PROPP, V. J. 1984. *Ruskajanarodnaja skazka*. Leningrad: Izd-vo LGU

PROPP, V. J. 2008. *Morfologiepohádky a jiné studie*. Praha: H&H. 400 s. ISBN 978-80-7319-085-9.

ŠVECOVÁ, S.: *Príbuzenské vzťahy v Čičmanoch a postavenie ženy v rodine*. In *Slovenský národopis*. Martin: VEDA. 1967 roč.15, č. 3, ISSN 1335-1303, s.321-385.

VAN GENNEP, A. V. 1997. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství lidové noviny. s. 201. ISBN 80-7106-178-6.

TURNER, V. 2004. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press. s. 193. ISBN 8072269003.

Kontaktné údaje

Mgr. Diana Hurbanová

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

hurbanova1@ucm.sk

Regionálne jazyky ako fenomén (Kašubčina a goralčina ako regionálne jazyky: komparatívny pohľad)

Regional languages as a phenomenon (Kashubian and Goral dialect as regional languages: a comparative view)

Mgr. Barbora Sekerášová

Abstrakt

Donedávna bol v rámci problematiky etnicko-jazykových skupín dôraz kladený na etnicitu, no v posledných rokoch sa tento dôraz začal klásť viac na jazyk. S tým úzko súvisí fenomén regionálnych jazykov, ktoré donedávna zastávali skôr pozíciu nárečí alebo sa nachádzali na pomedzí dialektu a samostatného jazyka. Jasne vymedziť hranice medzi dialektom a jazykom je častokrát komplikované. Väčšinou za „regionálne jazyky“ bývajú označované výrazné lokálne subvarianty alebo subdialekty niektorých štátnych jazykov, ktoré sa v súčasnosti usilujú o oficiálne uznanie. V Európe nachádzame desiatky jazykov, ktoré by sme mohli zaradiť do kategórie „regionálnych“. Príspevok je zameraný na goralčinu, ktorá sa nachádza na pomedzí nárečia/dialektu a samostatného jazyka. Tá do dnešnej doby nepreukázala jednoznačné úsilie o oficiálne uznanie alebo o iné možnosti rozvíjania. V príspevku sa budem zaoberať tým, či goralčina, ako jazyk Goralov na hornej Orave, disponuje potenciálom zaradiť sa do kategórie regionálnych jazykov. Cieľom príspevku bude poukázať na vhodné emancipačné stratégie regionálnych jazykov (kašubčina, latgalčina) a následne ich komparovať so spoločnými znakmi a ambíciami, ktoré je možné nájsť u Goralov.

Kľúčové slová: regionálne jazyky, Goralí, etnojazyková situácia, kašubčina, latgalčina

Abstract

Until quite recently, the emphasis of the ethnolinguistic groups was primarily focused on ethnicity itself, but nowadays it is considered that the significance has shifted to be placed mainly on the language. Closely related to this is the phenomenon of regional languages, which used to be until now classified for more of a dialect or were considered to be somewhere in between a dialect and a separate language. Clearly defining the boundaries between dialect and language is often very complicated. Significant local subvariants or subdialects of some state languages, which are currently seeking official recognition, are usually referred to as "regional languages". There are dozens of European languages/dialects which could be classified as "regional languages". The paper particularly focuses on the Goral dialect, which is classified to be in the category between the dialect and a separate language. To this date, the Goral dialect has not demonstrated a clear effort to its official recognition or other development opportunities. In this paper, I will analyze whether this dialect, as the language of the Gorals in the Upper Orava region, has the potential to be included in the category of regional languages. The main aim is to point out suitable emancipation strategies of regional languages (Kashubian, Latgalian) and then compare them with the common features and ambitions that can be found in the Goral dialect.

Keywords: regional languages, Gorals, ethnolinguistic situation, Kashubian, Latgalian

Úvod

Jazyk je považovaný za jeden z najvýznamnejších komponentov etnicity, bez ktorého sa etnicita a etnické procesy ani nedajú skúmať (Šatava, 2013, s. 36). Z toho dôvodu je pochopiteľné, že v prípade skúmania etnických menšín sa odborníci orientujú prevažne na jazykové hľadisko. V poslednom období, v súvislosti s posunom k jazykovému aspektu, prichádzame do styku aj s novým terminologickým vymedzením, kedy pojem „etnické menšiny“ chápeme ako ekvivalent pojmu „jazykové menšiny“. V rámci tohto vymedzenia hovoríme o „malých“, „menej používaných“ alebo o „regionálnych“ jazykoch (Homišínová, 2009, s. 5; Šatava, 2009). V posledných rokoch sa na scénu stále viac dostáva fenomén regionálnych jazykov (regional languages), ktoré donedávna zastávali skôr pozíciu nárečí alebo sa nachádzali na pomedzí dialektu a samostatného jazyka. Tu sa ale dostávame do zložitej situácie, kedy vymedzenie hraníc medzi dialektom a jazykom (resp. etnolektom a spisovným jazykom väčšiny), nie je také jednoduché. Túto hranicu môžeme charakterizovať ako veľmi vágnu, či flexibilnú. Zároveň podlieha dobovým politickým, kultúrnym, lingvistickým a ďalším iným kontextom a súvislostiam (Šatava, 2013, s. 41).

Tillinger (2013, s. 7) konštatuje, že rozdiel medzi jazykom a dialektom je čisto politický alebo sociolingvistický, pretože jazyk je v rečovej hierarchii vyššie ako dialekt (Floreková, 2015, s. 14). Pri dnešnej terminologickej vágnosti je taktiež náročné jednoznačne vymedziť pozície regionálnych jazykov v súvislosti s minoritnými jazykmi (minority languages), či lesser used languages. Ako minoritné jazyky bývajú zvyčajne označované: a) jazyky, ktoré sú oficiálnym jazykom určitého štátneho celku a hovorí sa ním aj v iných krajinách napr. maďarčina v Rumunsku. b) jazyky etník, ktoré nedisponujú vlastným národným štátom, ako napr. Bretónci, Lužickí Srbi. Za regionálne jazyky bývajú väčšinou označované výrazné lokálne subvarianty alebo subdialekty niektorých štátnych jazykov, ktoré sa v súčasnosti usilujú o oficiálne uznanie a o možnosti ich rozvíjania. Pri definovaní regionálnych jazykov zohráva dôležitú úlohu aj početnosť, sebvymedzenie skupiny a hlavné domény používania danej reči

(Šatava, 2013, s. 41). V posledných dvoch desaťročiach sa uskutočnil rozsiahly výskum zameraný na „jazykový posun“ (*language shift*) a následnú „jazykovú smrť“ (*language death*), ktorého cieľom bolo lepšie porozumieť jazykovej a spoločenskej dynamike, ktorá sa na túto problematiku vzťahuje. Zvláštny záujem si zaslúži aj tzv. „jazykové opotrebovanie“ (*language attrition*). V poslednom desaťročí sme si mohli povšimnúť zvyšovanie povedomia o tom, do akej miery v skutočnosti ohrozuje strata lokálnych, či regionálnych jazykov globálnu jazykovú rozmanitosť. Vedci, ale aj politici si postupne začali uvedomovať, aké potrebné je zosúladené úsilie v boji na ochranu jazykov (Argenter, J. A., 2002, s. 634-635).

Poľský lingvista T. Wicherkiewicz (2003, s. 73-78; 2014, s. 89-90) zostavil zoznam desiatich komponentov, ktoré odlišujú regionálne jazyky od iných jazykov, no najmä od tých menšinových: (1) úzky genetický vzťah s jazykom väčšiny na jeho území; (2) dlhodobá tradícia spoločného historického vývoja v rámci tradície väčšinového jazyka; (3) jeho používatelia sa vnímajú byť príslušníkmi jazykovej väčšiny, ale majú tiež obzvlášť silné povedomie o svojej regionálnej identite; (4) výrazná nárečová diferenciácia na svojom území; (5) regionálne jazyky sa zvyčajne dajú klasifikovať ako skupiny dialektov; (6) nedostatok štandardizovanej (písanej) formy jazyka alebo existujúca norma, ktorá nie je bežne známa v jazykovej komunite; (7) bohatá a dlhodobá tradícia ľudového písania; (8) nízka prestíž vo vzťahu k jazyku väčšiny; (9) odpor klasifikovať sa ako menšina - v rámci skupiny; (10) úsilie o posilnenie postavenia a prestíže daného jazyka počas posledných dvoch desaťročí (Wicherkiewicz, 2003, s. 73-78; 2014, s. 89-90).

Veľká časť európskych regionálnych jazykov dnes nemá výrazné „národotvorné“ či politické (v zmysle snáh o vlastnú štátnosť) ambície (Šatava, 2013, s. 29). Zatiaľ čo fenomén etnicity a etnickej identity, ako determinant sebaidentifikácie etnických skupín, už sociológovia a etnológovia definovali relatívne obsérne, fenomén regionálnych jazykov je v sociolingvistike, či etnolingvistike definovaný pomerne nejasne (Wicherkiewicz, 2012, s. 73).

Štúdia sa zaoberá úvodom do problematiky regionálnych jazykov v kontexte s goralským nárečím. Do skupiny regionálnych jazykov na území Európy patrí

kašubčina, ktorou sa rozpráva v poľskom Pomoransku, neďaleko mesta Gdansk. Na príklade Kašubov a ich emancipačných stratégií sa nám ponúka otázka, či goralčina disponuje potenciálom, ktorý by jej umožnil deklarovat' sa ako „regionálny jazyk“. Či má goralčina takýto potenciál sa v tomto príspevku pokúsim objasniť komparatívnym pohľadom na dané jazyky.

V relevantných starších etnografických prácach sa Gorali označujú ako subetnická skupina, etnografická skupina, alebo ako etnokultúrna a jazyková skupina, ktorá sa nachádza na slovenskom, poľskom a českom pomedzí (Jakubíková, 1984, s. 25). Goralská kultúra sa líši určitými znakmi, tak ako od slovenskej, tak aj od tej poľskej. Vo vzťahu k Slovensku sú najvýraznejšie rozdiely v oblasti jazyka, a to v ich osobitnom goralskom nárečí, ktoré je podľa názoru slovenských i poľských dialektológov svojím pôvodom poľského typu s presahom slovenských prvkov.¹ Samotní Gorali (na Slovensku) odlišujú svoje nárečie od slovenčiny aj od poľštiny - „u nas še gvaři, v Poľsku še godo“ (Jakubíková, 1983, s.32). Goralské nárečia sa nevyvíjali izolovane od slovenských nárečí, s ktorými bezprostredne teritoriálne súviseli, ba naopak, vyvíjali sa v tesných kontaktoch s nimi. Preto, aj otázku formovania slovenského národného povedomia goralského obyvateľstva na Slovensku a v priľahlých častiach Oravy a Spiša v Poľsku, treba skúmať v kontexte dejín slovenského národa. Tieto osobitné historické okolnosti vývinu goralských regiónov viedli k tomu, že goralské obyvateľstvo má slovenské národné povedomie, hoci ich nárečie má viditeľný poľský základ (Andráš, 2002, s. 66-67).

¹K danej problematike o goralských nárečiach pozri aj napr: DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J. 2016. Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2016. 248 s. ISBN: 978-80-555-1714- 8. DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J. 1993. Goralské nárečia (Odraz slovensko-poľských jazykových kontaktov na fonologickej rovine). Bratislava: Veda, 1993. 169 s. ISBN: 80-224- 0354-7.

1 Kašubčina a goralčina ako regionálne jazyky: komparatívny pohľad

V Európskej únii sa dnes nachádza okolo 90 štátnych, regionálnych a menšinových jazykov, no nie všetky sú uznávané členskými štátmi EÚ. Na druhej strane, EÚ prikladá veľkú hodnotu jazykovej a kultúrnej rozmanitosti svojich občanov, pričom obhajuje „jednotu v rozmanitosti“ a podporuje viacjazyčnosť, s cieľom uľahčiť medzikultúrnu komunikáciu Európanov. (Agarin - Hornsby, 2012, s. 160) Existencia samostatného (regionálneho) jazyka však v dnešných podmienkach ešte nemusí výlučne znamenať existenciu vyhradeného etnického celku a jeho identity. Gaelsky hovoriaci obyvatelia Škótska sa cítia byť Škóťmi rovnako ako anglofonná časť krajiny. Kašubi v Poľsku alebo Okcitánci vo Francúzsku a mnohí ďalší síce chránia a rozvíjajú svoj jazyk a kultúru, ale súčasne sa však (väčšinou) identifikujú s majoritným etnikom. V mnohých prípadoch dochádza k formovaniu a etablovaniu regionálneho jazyka predovšetkým pre politické potreby, ako napríklad luxemburština, ktorá sa posunula na pozíciu štátneho symbolu (Šatava, 2006, s. 44).

Poľská sociolingvistka a kulturologička Nicole Dołowy-Rybińska (2015, s. 249) na základe svojich sociolingvistických výskumov o Kašuboch tvrdí, že na to, aby sme pochopili súčasnú situáciu kašubského jazyka a jeho zaradenie do kategórie regionálnych jazykov, musíme chápať práve postoje mladých Kašubov k ich jazyku a ich kultúre a taktiež prihliadať na ochotu sa s touto kultúrou stotožniť. Podľa jej názoru by sme sa mali najskôr pozrieť na širšiu perspektívu európskych „vedľajších jazykov,“ ktoré sa nachádzajú v podobnej situácii ako kašubčina. Ako príklad môžeme uviesť vzťah škótciny s angličtinou, dolnej nemčiny a vysokej nemčiny, či vzťah okcitánčiny s francúzštinou. Hoci patria tieto jazyky do rovnakej jazykovej rodiny ako dominantný jazyk, dlhodobo sa s nimi zaobchádzalo ako s dialektom úradného jazyka štátu. Tieto jazyky dodnes nachádzame pod rôznymi názvami ako „regionálne jazyky, nárečia, jazyky etnografických skupín, atď.“ Mnohé z nich sú dnes chránené. Tieto jazyky nemali dlhú dobu štandardnú formu jazyka a ľuďom, ktorí rozprávali takýmto jazykom, chýbalo silné národné povedomie (Dołowy-Rybińska, 2015, s. 249).

Podľa najčastejších odhadov sa počet Kašubov pohybuje okolo 300 000 ľudí.² Väčšina Kašubov však vyhlasuje dvojitú poľskú a kašubskú identitu. Dôvodom tejto zdvojenej identity je fakt, že kašubčina sa mnoho rokov považovala za dialekt poľského jazyka aj napriek tomu, že patrí do rovnakej jazykovej rodiny ako poľština. Kašubčina až do niekoľkých posledných dekád rokov existovala najmä v orálnej podobe a vyskytovala sa v rozličných miestnych variantoch (Zieniukowa, 2015, s. 44-45). V podobnej situácii sa dnes nachádza aj goralčina, ktorá sa radí k slovenským nárečiam a neexistuje v kodifikovanej verzii. Napriek tomu je goralčina v súčasnosti využívaná v každodennej komunikácii obyvateľov hornooravských goralských obcí. Tí ľudia, ktorí goralčinu ovládajú, si ju pravidelne vyberajú za svoj prvý jazyk, ktorým sa dorozumievajú, či už v miestnych obchodoch, baroch, na pošte a úradoch, dokonca aj u lekára. Z výskumu taktiež vyplýva, že respondenti nad 20 rokov považujú goralčinu za svoj materinský jazyk. V podobe „píš ako počuješ“ Goralci goralčinu využívajú aj v súkromných korešpondenciách (SMS, komunikácia na sociálnych sieťach atď.).³

Napriek nárastu kašubskej inteligencie v polovici 19. storočia a snahám o štandardizáciu jazyka, Kašubovia nezískali vyšší štatút v krajine a nepodarilo sa im vytvoriť lokálnu komunitu. Ani 20. storočie nebolo pre Kašubov ľahké, pretože sa ocitli na hranici dvoch nepriateľských krajín - Poľska a Nemecka (Dołowy-Rybińska, 2015, s. 249). Kašubský jazyk prichádzal do kontaktu s dolnonemeckými nárečiami a vysokou nemčinou, vďaka čomu sa Kašubovia stali trojjazyční. Po druhej svetovej vojne, kedy prestalo existovať kašubsko-nemecké pomedzie sa Kašubovia stávali bilingválnymi (kašubsko-poľský bilingvizmus) (Zieniukowa, 2015, s. 45-46). V monoetnickom a v monolingválnom štáte stratili Kašubovia šancu na jazykové uznanie. V takejto situácii mohla kašubská kultúra existovať iba ako

² K tomu sa rátajú aj ľudia, ktorí uvádzajú zmiešanú kašubskú a poľskú identitu. Pri sčítaní obyvateľov v Poľsku v roku 2002, však ale len 5100 ľudí uviedlo ako národnosť kašubskú, hoci 51000 ako svoj materinský jazyk uviedlo kašubčinu. (viac pozri: Dołowy-Rybińska, 2015, s. 249)

³Tieto a ďalšie použité poznatky čerpám zo svojho terénneho výskumu v goralských obciach Novot a Oravská Polhora (Orava), ktorý som v tejto lokalite uskutočnila na prelome rokov 2019/2020. Zo sociolingvistického dotazníka vyplýva, že až 93% respondentov nad 25 rokov považuje goralčinu za svoj materinský jazyk. Viac pozri: SEKERÁŠOVÁ, B., 2020. *Etnojazyková situácia Goralov na Hornej Orave*. Univerzita sv. Cyrila: diplomová práca. 2020, Trnava: UCM, 107 s.

súčasť poľského folklóru a boli považovaní za „etnografickú skupinu.“ Počas tohto obdobia bolo verejné používanie kašubského jazyka zakázané a deti boli za jeho používanie v školách trestané, karhané alebo zosmiešňované. Počas tohto obdobia sa v Poľsku medzigeneračný prenos kašubského jazyka výrazne oslabil a v súčasnosti tento jazyk používa v každodennom živote iba 80 000 ľudí a z toho 40 000 tvrdí, že ho používa pravidelne. Výskumy poukázali na to, že iba veľmi malé percento detí sa v dnešnej dobe vychováva s dôrazom na kašubčinu ako ich prvý jazyk. Mladšia generácia Kašubov žijúcich v malých dedinách má stále určité znalosti kašubčiny. Kašubčinu používajú doma (ako prvý jazyk svojich starých rodičov a niekedy rodičov) alebo z ich okolia (počujú ho na uliciach). Na druhej strane ním mladí Kašubovia medzi sebou nechcú rozprávať, poprípade ak ním rozprávajú, nevedomky vytvárajú novú zmes poľsko-kašubského jazyka. Počas komunistického obdobia sa odlišná kašubská kultúra rýchlo prispôbila majoritnej poľskej kultúre. Folklorizácia bola súčasťou plánu marginalizácie menšín v komunistickom Poľsku, čo malo viesť k ich pomalému zániku (Dołowy-Rybińska, 2011, s. 110-112).

Tak ako kašubčina, rovnako aj goralčina prežíva v posledných rokoch veľký pokles v jej používaní. Deťom a mládeži sa v školách a škôlkach zakazovalo komunikovať v goralčine. So spolužiakmi sa museli rozprávať iba po slovensky. O týchto zákazoch svedčia aj výpovede respondentov z goralskej obce Novot', ktorí tvrdia, že práve odchod detí do škôlky bol začiatkom toho, kedy ich deti prestali hovoriť po goralsky⁴.

⁴ V roku 2015 prišla na obecné zastupiteľstvo v Novoti žiadosť, v ktorej učitelia žiadali, aby sa deťom zakázalo počas vyučovania v škole a škôlke hovoriť po goralsky. Na túto žiadosť reagovali poslanci Obecného zastupiteľstva veľmi negatívne, o čom svedčí aj nasledujúci úryvok zo zápisnice Obecného zastupiteľstva v Novoti: „Poslanec „XY“ sa opýtal riaditeľa ZŠ s MŠ, či je v škole dovolené cez prestávky rozprávať goralským nárečím. Tlmočil sťažnosť rodičov detí, ktoré v rodine rozprávajú goralským nárečím, že v škole počas prestávok ich učiteľky upozorňujú, aby v budove školy rozprávali len slovensky. Viacerí poslanci sa zapojili do diskusie k uvedenej problematike a súhlasne odporučili riaditeľovi ZŠ s MŠ, aby to zvažili s učiteľským zborom a nechali aspoň tie deti, ktoré vedia goralsky rozprávať, v rámci zachovania tradície a kultúry našich predkov. Nech sa celkom nevytratí toto naše nárečie, lebo viaceré rodiny už v domácnosti rozprávajú len slovensky. Poslanec „XY“ zo skúsenosti vie, že vo folklórnom súbore deti, ktoré v domácnosti nepoužívali goralčinu, nevedeli goralskú výslovnosť pesničiek. Tiež sa deti učia cudzie jazyky a nárečie svojich predkov nepoznajú.“ (Zápisnica zo zasadnutia Obecného zastupiteľstva v Novoti, 2015).

„... učiteľky im v škôlke povedali, že škôlke majú rozprávať iba pekne po slovensky. Asi im nerozumeli alebo čo... a od toho dňa, keď mi prišla dcéra zo škôlky domov, prepla z goralčiny, ktorou hovorila stále, na slovenčinu...“⁵

„...mne deti hovorili iba po goralsky, pretože, tak sme s nimi od narodenia rozprávali. Ako náhle začali chodiť do škôlky, tak po týždni prestali a už hovoria iba po slovensky. Niekedy z nich vypadne nejaké slovo po goralsky, ale to už veľmi málo.“⁶

Deti, ktoré goralčinu poznali, ako ich prvý jazyk a môžeme tvrdiť, ako ich materský jazyk, vymenili vplyvom školského prostredia goralčinu za slovenčinu. Vyskytujú sa prípady, kedy sa deti z goralských dedín hanbili rozprávať goralsky, kvôli výsmešným poznámkam od ich rovesníkov z mesta. Tí považovali goralčinu za znak „sedlákov“ z dediny a z tohto dôvodu sa toto nárečie presunulo len do domácej sféry používania.

„pamätám si, že keď som chodila na strednú školu a v autobuse som sa so sestrou začala rozprávať po goralsky, tak na nás ostatné deti pozerali a vysmievali sa nám za to...“⁷

Kvôli vyššie zmieneným príčinám sa z pôvodnej goralčiny, rovnako, ako to bolo v prípade kašubčiny, stáva spleť dvoch jazykov. Do viet v slovenčine sa zaplietajú goralské slová, a tak vzniká zmes slovensko-goralského jazyka. Deti a mládež v skúmanej oblasti si uchovali aspoň určité znalosti goralčiny, najmä vplyvom domáceho prostredia, v ktorom ich rodičia, starí rodičia alebo starší súrodenci rozprávajú po goralsky (Sekerášová, 2020, s. 44).

Situácia kašubského jazyka sa po páde komunizmu v roku 1989 začala zlepšovať. V tomto období sa vyvíjajú Kašubské organizácie, ktoré dbali na

⁵ Respondent – žena, 51 rokov, Novotš; rok 2020

⁶ Respondent – žena, 30 rokov, Novotš; rok 2020

⁷ Respondent – žena, 25 rokov, Novotš; rok 2020

zachovanie kašubského jazyka a ich kultúry. Práva Kašubov postupne nadobudli právne postavenie a kašubčina sa zmenila z odmietnutého dialektu na štátom chránený regionálny jazyk s mnohými opatreniami zameranými na jeho ochranu. Kašubčina sa mohla začať používať v kostoloch, zaradila sa do školského vzdelávacieho programu v regióne,⁸ objavila sa v médiách (tlač, rozhlasové vysielanie, webové stránky a vo veľmi malej miere aj v televízii) a v neposlednom rade sa niektorých lokalitách kašubčina uznala ako úradný jazyk, v ktorom si môže Kašub riešiť svoje administratívne záležitosti. V dnešnej dobe sa organizuje stále viac kašubských podujatí, ktoré sú sprevádzané kašubskými symbolmi ako vlajky, kroje, hudba, či kašubská kuchyňa. A práve tieto symboly sú veľmi dôležité pre posilňovanie kolektívnej identity a zachovanie si ich jedinečnej kultúry a jazyka (Dołowy-Rybińska, 2010, s. 53-54).

V poslednom desaťročí sa do istej miery začala zlepšovať aj situácia Goralov a vyvinula sa móda pre „goralskú kultúru“, ktorá je prítomná hlavne v podobe oblečenia s goralským motívom a v podobe suvenírov pre turistov s goralskými prvkami. K tomu výraznou mierou určite prispeje aj fakt, že dňa 3. 12. 2021 ministerka kultúry Natália Milanová oficiálne zapísala *Goralskú kultúru do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska*.⁹ Gorali v poslednej dobe organizujú stále viac podujatí, ktoré sú sprevádzané goralskými symbolmi, ako goralské kroje, hudba, či goralská kuchyňa. Tieto symboly majú dôležitý význam pre posilňovanie kolektívnej identity Goralov. Goralské nárečie sa čoraz viac dostáva aj do škôl v podobe predmetu regionálnej výchovy, krúžkov a folklórnych súborov.¹⁰

⁸ Kašubčina sa do školského systému nezaradila ako vyučovací jazyk, ani ako povinný predmet pre každé dieťa, ale ako cudzí jazyk, ktorý sa vyučoval tri hodiny týždenne na formálnu žiadosť rodičov.

⁹ Pozri: *Nové prvky zapísané do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska*. Dostupné na internete: <https://www.ludovakultura.sk/nove-prvky-zapisane-do-reprezentativneho-zoznamu-nehmotneho-kulturneho-dedicstva-slovenska-2021/>.

¹⁰ V obciach Mútne a Oravská Polhora sa už druhý rok vyučuje predmet *Regionálna výchova*, kde sa žiaci okrem spoznávania rodného regiónu učia o goralských zvykoch a tradíciách alebo sa učia goralské piesne. No výučbu alebo konverzáciu v goralskom jazyku tu nenájdeme. Na druhej strane pred pár rokmi študenti Gymnázia Antona Bernoláka v Námestove niekoľko rokov vysielali Goralské správy, v ktorých sa rozprávalo iba v goralskom dialekte.

2 Latgalčina: ďalší príklad regionálneho jazyka na území Európskej únie

Lotyšsko vzniklo v roku 1920 spojením štyroch historických území do jedného celku (Kurónsko, Vidzeme, Zemgalsko a Latgalsko). Spojením prvých troch zmienovaných oblastí s Latgalskom, ktoré sa rozkladá na východe krajiny, to môžeme pri istom zjednodušení vzhľadom k jazykovým, náboženským a historickým rozdielom, prirovnať k zlúčeniu českých krajín a Slovenska po vzniku československého štátu v roku 1918. Avšak zatiaľ čo v rámci Československa bol slovenčine umožnený do tej doby rozvoj a slovenské etnikum získalo možnosť formovania, situácia v Lotyšsku sa vyvíjala iným smerom. Špecifický etnolekt lotyšského východu, *latgalčina*, bol síce považovaný za neprestížne lokálne nárečie, no aj napriek tomu zákony umožňovali používať latgalčinu v úradných stykoch, na verejných nápisoch a pod. (Šatava, 2006, s. 45). Neskôr v roku 1927 ministerstvo školstva schválilo komisiou vypracované normy latgalského pravopisu. Toto úsilie pokračovalo v roku 1989 modernizáciou latgalských pravopisných a gramatických noriem. Táto modernizácia bola, žiaľ, prerušená smrťou iniciátora, avšak v roku 2003 sa ujalo práce na modernizácii štandardov Študentské centrum Latgalia¹¹ (Latgolys Studentu centrs), ktoré vytvorilo pod záštitou lotyšských štátnych orgánov *Latgalskú pravopisnú komisiu* - za účelom spisania *Zásad latgalského pravopisu*, a to vrátane gramatických noriem (Wicherkiewicz, 2014, s. 303).

Po nástupe autoritatívneho režimu K. Ulmanisa v roku 1934, boli znemožnené aj doterajšie minimálne možnosti použitia latgalčiny vo verejnom styku a v médiách a jazyk bol zatlačený do úplne bezprávnej pozície (tlač v latgalčine bola dokonca pálená). V rámci povojnového včlenenia Lotyšska do ZSSR bola existencia latgalčiny ako samostatného jazyka medzi rokmi 1945-1956 uznávaná. Následne potom bolo ďalšie použitie v školstve, médiách či vo verejných nápisoch opäť znemožnené. Nové „latgalské obrodienie“ sa datuje od roku 1991,

¹¹ Keď sa v roku 1907 uvažovalo, či by sa mal pravopis latgalčiny približovať k lotyšštine alebo by sa mal vyvíjať samostatne, po dlhých diskusiách sa rozhodli uznať latgalský dialekt ako literárny jazyk, ktorý bol odporúčaný spisovateľom. Tí ho mali používať len do tej miery, do akej by to neohrozovalo ducha latgalčiny a jej transparentnosť.“ (Pozri: Wicherkiewicz, 2014, s. 303)

kedy Lotyšsko po 51 rokoch opätovne obnovilo svoju štátnosť. Vzhľadom na dlhodobú asimiláciu, porušovanie a polotyšovanie, je však ťažké stanoviť, koľko osôb je možné definovať za Latgalov (odhadovaný počet kolíše medzi 150-500 000 používateľmi latgalčiny). Centrálna vláda má tak pri budovaní štátu záujem skôr o posilňovanie pozície spisovnej lotyštiny. Centrom dnešných latgalských jazykových a kultúrnych snáh je zhruba štyridsaťtisícové mesto Rezekne. V tejto oblasti sa už stretáme s publikovaním kníh a periodík v latgalčine, ktorá ako historická varieta lotyštiny, má byť zachovávaná, chránená a rozvíjaná (Šatava, 2006, s. 45-46).

Záver

V Európe nachádzame desiatky jazykov, ktoré by sme mohli zaradiť do kategórie „regionálnych“. Medzi nimi však existujú značné rozdiely, ktoré sa týkajú veľkosti teritória, početnosti užívateľov, statusu, dĺžky samostatnej tradície, existencie kodifikovaného jazyka, či mediálnej produkcie a pod. Na druhej strane sú tu prítomne aj spoločné menovatele, medzi ktoré patrí predovšetkým snaha väčšej časti užívateľov jazyka, vymedziť sa ako osobitná kultúrna kolektíva, s potrebou odovzdať túto skutočnosť ďalšej generácii (Šatava, 2013, s. 41-42). Posledné desaťročia sú obdobím zintenzívneného úsilia o záchranu umierajúcich jazykov. Vedci a medzinárodné organizácie sa snažia zistiť, kedy je prežitie jazyka v ohrození, aké faktory na to majú vplyv a aké sú možnosti zabrániť takýmto katastrofám, akou je tzv. jazyková smrť (Language death) (Dołowy-Rybińska, 2010, s. 47). Revitalizácia jazykov, ktorým hrozí vyhynutie, je jav známy z viacerých končín sveta a je istým spôsobom univerzálny, pretože vychádza z podobných okolností. Úrodnú pôdu nachádza medziiným v odopieraní občianskych práv (spravidla z občianskych či politických dôvodov) a takisto v uvedomovaní si vlastnej odlišnosti od iných spoločností. Odvrátiť nebezpečenstvo zániku jednotlivého jazykového spoločenstva a jazyka v plnom rozsahu je veľmi ťažké, a často sa treba uspokojiť s obnovou aspoň niektorých funkcií, najmä s funkciou reprezentatívnou, symbolickou a emocionálnou. To sa odzrkadlilo aj v odborných textoch, keď sa

v posledných dekádach 20. storočia zvýšil záujem lingvistov a hlavne sociolingvistov o fenomén jazykovej asimilácie a postupný zánik mnohých jazykov sveta (Krupa, 2007, s. 40).

Na príklade komparácie Kašubov s Goralmi som chcela poukázať na prepojenie spoločných znakov s problematikou týkajúcou sa otázky, či je možné zaradiť goralčinu do kategórie regionálnych jazykov. Goralčina, ktorá zastáva skôr pozíciu nárečia a nachádza na pomedzí dialektu a samostatného jazyka, do dnešnej doby nepreukázala jednoznačné úsilie o oficiálne uznanie a o možnosti rozvíjania.¹² Skôr tu nachádzame pokusy o jej revitalizáciu a snahu udržať toto nárečie, čo najdlhšie živé. Aj napriek tomu, že si goralčina neprešla reformáciou a nestretávame sa s ňou v takej miere v médiách, tak ako s kašubčinou a na rozdiel od kašubčiny nebola uznaná ako úradný jazyk, stále si drží podstatné miesto v životoch Goralov. Goralčina je neoddeliteľnou súčasťou, symbolom goralských oblastí. Hlavnou doménou používania goralčiny je predovšetkým domáca sféra, čiže komunikácia v rámci rodiny (otec, matka, starí rodičia, súrodenci). No netreba zabúdať na dôležité zložky ktoré jej chýbajú. V prvom rade ide o kodifikovanú verziu goralčiny, vďaka ktorej by sa jazyk dokázal rozvíjať oveľa rýchlejšie a jednoduchšie vo viacerých doménach používania jazyka. Taktiež goralčina nedisponuje, z môjho pohľadu veľmi dôležitou informáciou, ktorá by upresnila skutočný počet Goralov na našom území.¹³ V závere teoretizovania

¹² Za prvé snahy oficiálneho uznania môžeme považovať iniciatívu z roku 2020: Goralská menšina chce byť uznaná - dostupné na: <https://imb-bmi.org/2020/09/29/imb-goralska-mensina-mabyt-uznana/>. Tento dokument má za ambíciu poskytnúť základný popis súčasnej situácie skupiny Goralov na Slovensku, ako aj pomenovať kroky, ktoré by najviac pomohli k rozvoju goralskej menšiny.

¹³ Tieto snahy sa objavili pri sčítaní obyvateľstva v roku 2021. „Nie je možné s úplnou presnosťou odhadnúť celkovú početnosť tejto skupiny, pretože goralské obce majú dovedna niekoľko desiat tisíc obyvateľov. Taktiež, potomkovia Goralov žijú aj v regionálnych centrách, ako napríklad v Košiciach či v Bratislave. Predpokladá sa, že časť Goralov sa v národnom sčítaní zaevidovala v kolónke „poľská národnosť“ (dokopy 3084 ľudí), slovenská národnosť alebo „iná národnosť“. V roku 2021 sa bude konať pravidelné sčítanie obyvateľov krajiny. Toto sčítanie ponúka dobrý odrazový mostík pre zmenu terajšieho nepriaznivého stavu. Sčítanie je možné použiť na to, aby sme poukázali na existenciu tejto národnosti a toho, že sa nájde kritická masa ľudí, ktorá je ochotná sa priznať k tejto etnicite. (...) Ak má goralská menšina posilniť svoju pozíciu, tak je viac než potrebné využiť sčítanie v roku 2021 na tematizáciu požiadaviek tejto skupiny. Tie sa dajú definovať podobne: 1. Uznanie Goralov ako národnostnej menšiny na Slovensku, a delegovanie zástupcov goralskej menšiny do Výboru Vlády SR pre národnostné menšiny a etnické skupiny. 2. Kodifikácia goralských

o regionálnych jazykoch v súvislosti s goralským nárečím, nám zatiaľ v tomto doposiaľ neprebádanom poli ostáva veľa nezodpovedaných otázok, kvôli čomu nemožno urobiť konečné závery. Zatiaľ, len z pozície pozorovateľa pracujem s predpokladom, že tieto ambície nie sú dostačujúce. Goralčina má pred sebou ešte dlhú a náročnú cestu, ktorá by ju dovedla k regionálnemu „statusu.“ Či sa takéto ambície naplnia, sa uvidí v nasledujúcich rokoch. Treba si však uvedomiť, že v tomto prípade to je „beh na dlhú trať“.

nárečí ako jazyka tejto národnostnej menšiny, a posilnenie dvojjazyčnosti v obciach, kde bývajú členovia tejto menšiny. 3. Zmapovanie goralských komúní formou prípravy Atlasu goralských komúní. 4. Vytvorenie učebníc ohľadom goralských tradícií a kultúry pre žiakov základnej školy. 5. Vytvorenie osobitného financovania pre goralskú kultúru cez Fond na podporu kultúry národnostných menšín.“ (Goralská menšina chce byť uznaná, 2020, online: https://imb-bmi.org/wp-content/uploads/2020/10/imb_goralska_mensina.pdf. (cit. 25.04. 2022).

Literatúra

AGARIN, T., HORNSBY, M., 2012. Language sectarianism: regional languages between the national past and a european future. In *European studies*, 2012, vol. 29, ISBN 978940128031, p. 159-187.

ANDRÁŠ, M. 2002. Zápas o severné hranice Československa v rokoch 1945 – 1947. In *Vladimír Clementis – politik a diplomat*. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií v Bratislave, 2002. ISBN: 80-88726-14-X. s. 61-66.

ARGENTER, J. A. 2002. LEANNE HINTON & KEN HALE(Eds.). *The Green Book of Language Revitalization in Practice*. In *Language in Society*, 2002, vol. 31, no. 4. p. 634-639.

BRAVIS, J. – ZAMIŠKA, P. – RAVASZ, Á., 2020. *Goralská menšina chce byť uznaná*. Bratislava: Inštitút Mateja Bela. 2020. [cit. 2022-25-04] Dostupné na internete: <https://imb-bmi.org/2020/09/29/imb-goralska-mensina-ma-byt-uznana/>

DOŁOWY-RYBIŃSKA, N. 2015. *Dilemmas of identity and language among young Kashubs in the light of 21st-century cultural change*. In *Dominated Languages in the 21st Century: Papers from the International Conference on Minority Languages XIV*. Graz: Gedruckt mit Unterstützung der Karl-Franzens-Universität, 2015. ISBN 978-3-901600-38-8. p. 246-263.

DOŁOWY-RYBIŃSKA, N. 2011. Kashubian and modern forms of media - new survival chances for endangered languages. In *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, ISSN 2228-1339, 2011, vol.2, no.1, p. 109-124.

DOŁOWY-RYBIŃSKA, N. 2010. *Odwracanie zmiany jezykowej na Kaszubach*. In *Studia Socjologiczne*, ISSN 0039-3371, 2010, vol. 3. p. 47-76.

FLOREKOVÁ, L., 2015. *Regionálne jazyky vo Francúzsku*: diplomová práca. Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2015. 69 s.

HOMIŠINOVÁ, M. 2009. Teoretické východiská a stav skúmania jazykovo-komunikačného správania etnických menšín. In *Výskum hovorenej slovenčiny slovenskej mládeže v Maďarsku a na Slovensku*. 2009, Košice: SvÚ SAV, s. 5-28.

JAKUBÍKOVÁ, K. 1984. Teoreticko-metodologické východiská a niektoré výsledky výskumu subetnickej goralskej skupiny. In *Národopisné informácie*. 1984, č. 3, s. 25- 32.

JAKUBÍKOVÁ, K. 1983. Výskum goralských oblastí Oravy a Kysúc z hľadiska etnického povedomia a svadobných obyčajov. In *Národopisné informácie*, 1983, č. 1, s. 30-42.

KRUPA, V. 2007. Revitalizácia jazykov vo vzťahu k etnickej identite. In *Človek a spoločnosť*, ISSN: 1335-36-08, 2007. roč. 10, č. 1. s. 40-51.

SEKERÁŠOVÁ, B., 2020. *Etnojazyková situácia Goralov na Hornej Orave*: diplomová práca. Trnava: UCM , 2020, 107 s.

ŠATAVA, L. 2013. *Etnicita a jazyk. Teorie, praxe, trendy: čítanka textů*. Brno: Tribun EU, 2013. 108 s. ISBN 978-80-263-0517-0.

ŠATAVA, L. 2009. *Jazyk a identita etnických menšín. Možnosti zachování a revitalizace*. Praha: SLON, 2009. 215 s. ISBN 978-80-86429-83-0.

ŠATAVA, L., 2006. „Regionální jazyky“ jako emancipační strategie (latgalština a võro-seto – dva příklady z Pobaltí). In *Ehnologia Actualis Slovaca*. ISSN 1336-569X, 2006, č. 6, s. 42- 50.

TILLINGER, G. 2013. Langues, dialectes et patois. In *Argumentum*. ISSN: 1787-3606, vol. 9. p. 1-18.

WICHERKIEWICZ, T., 2014. *Regionalne jazyky kolateralne Europy – porównawcze studia przypadku z polityki językowej*. Poznań: Rys. 2014, 423 s. ISBN 978-83-63664-41-1.

WICHERKIEWICZ, T. 2003. *Języki mniejszościowe i regionalne w Europie – problemy typologii*. In Wrocławska, Elżbieta i Jadwiga Zieniukowa (eds.), *Języki mniejszości i języki regionalne*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 73–78.

WICHERKIEWICZ, T. 2012. *Języki regionalne w Europie Środkowo-Wschodniej – nowa jakość w polityce językowej, nowy wymiar tożsamości*. In *Język. Komunikacja. Informacja*. ISSN 1896-9585, 2012. vol. 6, no. 0, p. 71–78.

ZIENIUKOWA, J. 2015. *The Kashubian language - a minority language spoken in borderlands as it was and as it is today*. In *Český Lid*. ISSN 2570-9216, 2014, vol . 102, n. 1, p. 43-54.

Internetové zdroje:

Nové prvky zapísané do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. 2021. [cit. 2022-25-04] Dostupné na internete: <https://www.ludovakultura.sk/nove-prvky-zapisane-do-reprezentativneho-zoznamu-nehmotneho-kulturneho-dedicstva-slovenska-2021/>.

Kontaktné údaje

Mgr. Barbora Sekerášová

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

sekerasova1@ucm.sk

Hlavné atribúty etnografie v stredobyzantskej spisbe

The main characteristics of ethnography in Middle-Byzantine writings

Mgr. Filip Schneider

Abstrakt

Literárne národy staroveku ako boli Gréci a Rimania nám zanechali v rámci rôznorodej spisby aj opisy národov a etník, s ktorými prichádzali do kontaktu. Etnografická deskripcia „tých druhých“ však netvorila samostatný literárny druh, ale bola zahrnutá v iných žánroch, akým je historiografia. Historici ako Hérodotos, Tacitus alebo Prokopios nám tak zanechali záznamy o rozličných národoch, ktoré v tej dobe zaujali ich pozornosť. Vďaka tomu máme k dispozícii etnografické opisy etník, akými boli Skýti, Germáni či Slovania. Kríza 7. storočia významne ovplyvnila etnografiu a celkovo literárnu spisbu Rímskej ríše. Aj keď v 9. storočí nastáva obroda literatúry (medzi inými aj historiografie), úpadok etnografie oproti obdobiu antiky je očividný. Namiesto rozsiahlych opisov vkladali autori prevažne menšie narážky o cudzích národoch. Etnografia teda nevymizla, iba sa modifikovala. Príspevok si kladie za cieľ poukázať na charakteristické črty etnografie v stredobyzantskom období. Zreteľ sa kladie najmä na obdobie 10. storočia, ktoré bolo zásadné vo vývoji byzantskej literatúry. Cez vybrané príklady sa pokúsim priblížiť dôvody pre zobrazenie jednotlivých etník.

Kľúčové slová: Byzancia, etnografia, byzantská spisba, stredovek

Abstract

Literary people of antiquity, such as Greeks and Romans, left behind within their vast writings also descriptions of nations and ethnic groups they encountered. However, the literary descriptions of “Others” did not establish a new literary type, but rather was included in other genres such as historiography. Thus, historians like Herodotus, Thucydides or Procopius left us information about various nations that picked their attention. Because of that, we got ethnographic descriptions of peoples such as Scythians, Germans, or Slavs available. The seventh century crisis significantly affected ethnography and literary writings of the Roman Empire in general. Although a revival of literature (historiography included) took its place in the ninth century, the decline of ethnography in comparison with antiquity is evident. The authors rather inserted minor hints concerning foreign peoples instead of vast descriptions. Ethnography, thus, did not vanish, it was rather modified. The goal of the paper is to point on basic features of ethnography in the Middle-Byzantine period. Attention is paid onto tenth century, a period very essential for the development of Byzantine literature. Through examples, I will try to bring in the reasons for the depiction of each of the peoples.

Keywords: Byzantium, ethnography, byzantine writings, Middle-Ages

Úvod

Téma byzantskej etnografie je v súčasnosti málo preskúmaná. Hoci Byzancia bola neustále v kontakte s cudzími etnikami, v stredobyzantskom období (7. storočie – 1204), sa informácie o „Tých druhých“ v prameňoch objavujú poskromne. Tu možno hľadať aj dôvod pre okrajový záujem o danú tému zo strany akademickej obce.

Za jeden z prvých pokusov poukázať na túto problematiku možno považovať prácu Michaela A. Hoffmana, ktorý chcel cez príklad byzantskej spisby poukázať na kontinuitu etnografických opisov medzi starovekom a renesanciou. (Hoffman, 1973) Autor sa však v rámci štúdie pokúšal skôr preukázať existenciu etnografie medzi antikom a renesanciou, než priblížiť charakteristiku byzantskej etnografie.

Prvý rozsiahlejší rozbor etnografie v Byzancii sa nachádza v druhej časti rozsiahleho diela *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung* od Klaus Müllera, ktorý sa zaoberá rímskou etnografiou od najstarších čias až do konca obdobia byzantského. Aj keď sa autorovi podarilo efektívne načrtnúť hlavné znaky etnografie v Byzancii, zameriaval sa výlučne na historiografické diela. Napriek tomu ide o jednu z najdôležitejších prác v danej problematike, ktorá aj dnes má čo povedať.

Prvá práca zaoberajúca sa čisto byzantskou etnografiou je *Ethnography after antiquity* od Anthony Kaldellis. Autor už rozširuje pramennú bázu aj na ďalšie literárne žánre Byzancie. Hoci Kaldellis efektívne predstavil základné črty byzantskej etnografie, v príkladoch sú jeho argumenty veľakrát nepresvedčivé.

V nasledujúcich riadkoch predstavíme základné aspekty etnografie v stredobyzantskom období, najmä s dôrazom na 10. storočie. Ako teoretické východisko tu poslúžili vyššie zmienené štúdie, ako aj hlbšie štúdium prameňov a ich komparácia. Priblížime si dôvody pre úpadok informácií ohľadom „Tých druhých“ (pre ktoré budem používať termín etnografia) po konci obdobia staroveku. Následne zbežne predstavíme pramene pre etnografiu, ktoré dokazujú ďalšie kontakty Byzantíncov s cudzími skupinami. A napokon, cez niektoré príklady predstavíme hlavné znaky etnografických informácií. Z týchto vyvodíme

dôvody pre ktoré niektoré informácie predsa len našli svoj odraz v byzantskej spisbe.

1 Úpadok etnografie v stredobyzantskom období

Starí Gréci a následne aj Rimania vytvorili v rámci svojej literárnej tvorby tradíciu opisu cudzích národov a etníc, s ktorými prichádzali do kontaktu. O tejto problematike vzniklo veľké množstvo štúdií,¹ takže nie je potrebné sa ňou na tomto mieste hlbšie zaoberať. Treba však poznamenať, že antický model etnografie v rámci literárnej, najmä historickej, spisby pretrval až do konca obdobia tzv. neskorej antiky.

Obsadenie území Záporímskej ríše Germánmi nemalo zásadný vplyv na etnografiu v rámci historickej spisby. Zatiaľ čo v západnej Európe sa časom vyvinul nový štýl zobrazení „Tých druhých“, vo Východorímskej ríši pretrvávala antická tradícia do 7. storočia.² Ako príklad možno spomenúť historika 6. storočia Prokopia z Cézareje, ktorý vo svojom diele podáva etnografický opis Slovanov. (*Prokopios*) Dodnes patria Prokopiove správy medzi najcennejšie a najstaršie informácie o živote a zvykoch tohto etnika. Ďalším významným dielom na poli neskoroantickej etnografie je vojenská príručka *Strategikon*, autorstvo ktorej je pripisované cisárovi Mauríkiovi (582 – 602). V XI. Knihe podáva autor etnografické informácie o mnohých národoch, s ktorými Východorímska ríša viedla vojny, vrátane Slovanov a Avarov (*Maurice's Strategikon*, s. 113 – 126).

Bolo to 7. storočie, ktoré spôsobilo veľké zmeny v rámci Byzantskej ríše. Od polovice storočia je badateľný kultúrny úpadok ríše, vďaka čomu je nasledujúce obdobie označované ako „obdobie temna.“ Dôvodom je úpadok literárnej tvorby, ktorý trval až do 9. storočia. O intenzite úpadku svedčí skutočnosť, že z 8. storočia nemáme žiadne historické dielo. Toto súvisí s úpadkom vzdelania ako dôsledku ikonoklastického hnutia a zložitej politickej situácie daného obdobia (Dostálová, 2003, s. 144). Leonora Neville však správne upozorňuje na dôležitú skutočnosť, že

¹ Možno spomenúť napr. Isaac, 2004 alebo Balsdon, 1979.

² Pre vývoj pohľadu na „Tých druhých“ a ich klasifikácie medzi barbarov, pozri Jones, 1971; pre etnografiu v stredovekej Európe, pozri Rubiés, 2009 alebo Khanmohamadi, 2013.

neskorší autori odmietali historické spisy z toho obdobia, pravdepodobne pre ich pozitívny postoj k ikonoklastickým cisárom (Neville, 2018, s. 6). Hoci je tu možnosť menšieho počtu autorov ako dôsledok úpadku vzdelania, bol to najmä nepriateľský postoj voči ikonoklazmu a jeho prívržencom, ktorý spôsobil nielen nezáujem o prepisovanie a zachovanie literatúry z toho obdobia, ale aj vedomé ničenie diel, najmä tých pozitívne naladených voči ikonoklazmu. Najmä teologická literatúra, ktorá tvorila významné percento literárnej tvorby v „období temna“, bola po definitívnom víťazstve obrancov ikon vydaná ohňu (Dostálová, 2003, s. 146)³.

Pre našu tému je však podstatná politická situácia, ktorá nastala v 7. storočí. Zatiaľ čo oficiálny zánik Západorímskej ríše v roku 476 nebol súčasníkmi na východe vnímaný ako prelomová udalosť a nijak zásadne neovplyvnil Východorímsku spoločnosť (Zástěrová, 1992, s. 57), 7. storočie predstavovalo skutočnú aj symbolickú zmenu zo „starovekej“ Východorímskej ríše na „stredovekú“ Byzanciu. Na východe započali v 30. rokoch dobovačné výboje Arabi, ktorí pod vlajkou islamu rozvrátili Sasánovsku Perziu a dobyli všetky východné provincie Východorímskej ríše až po Malú Áziu. Na západe prenikali a usádzali sa na rímskom území na Balkáne a v Grécku početné slovanské kmene, čím ríša stratila administratívnu kontrolu nad mnohými časťami. Ku koncu storočia sa v okolí Dunaja usadili kočovné kmene proto-Bulharov, z ktorých neskôr vyrástol jeden z najnebezpečnejších protivníkov Byzancie.

Veľké porážky spôsobili zmenšenie teritória pod kontrolou ríše de facto na Malú Áziu a nejaké územia v Európe. V očiach obyvateľov Byzancie išlo o veľkú a ponižujúcu skutočnosť, ktorá sa odrazila aj v eschatologických tendenciách.⁴ Ťažká situácia ríše sa odrazila aj v etnografii cudzích národov.

Klaus Müller to uvádza ako možný dôvod pre úpadok etnografie v Byzancii. Cieľom bolo udržať obraz seba, tj. Byzantíncov, ako kultúrne aj politicky nadradených, nedotknuteľných a mocných (Müller, 1980, s. 439). Anthony Kaldellis

³ Pre problematiku ikonoklazmu, pozri Avenarius, 1998.

⁴ Ako príklad možno uviesť istého Pseudo-Metoda zo 7. storočia, ktorý v arabských výbojoch videl predobraz konca sveta. Posledný rímsky cisár mal Arabov poraziť, po čom mala nasledovať porážka Goga a Magoga z rúk archanjela. Následne mal posledný cisár odísť do Jeruzalema, kde mal cisársku vládu odovzdať Bohu. Pozri Apokalypsu Pseudo-Metoda v Alexander, 1985, s 34 – 51.

takisto uvádza politické ťažkosti „obdobia temna“ ako jeden z dôvodov pre etnografické ticho (Kaldellis, 2013, s. 72). Správne však poukazuje aj vývoj historiografického žánru v Byzancii ako jeden z dôležitých faktorov (Kaldellis, 2013, s. 44 - 56).

Keď ponecháme mimo kroniky, ktorých primárna úloha bola informovať chronologicky o významných udalostiach, historická spisba objavujúca sa po „období temna“ začala naberať životopisný charakter. Inými slovami, možno hovoriť o historickej biografii ako dominantnom historiografickom žánri v stredobyzantskom období, ktorý sa líšil od výpravnej historiografie známej v staroveku.⁵ To neznamena, že jednotliví autori nemali námety, ktoré dominovali v ich dielach. Konštantín VII. (913 - 959) poveril vznik spisu známeho ako *Pokračovateľ Teofana* ospravedlniť uzurpáciu svojho starého otca Basila I. (867 - 886) a tým pádom legitimizovať Macedónsku dynastiu. V *Histórii* Leva Diakona dominovali vojenské udalosti obdobia, ktoré rozoberal. Michael Psellos sa sústredil na vlastnosti jednotlivých cisárov a záležitosti z cisárskeho paláca. A napokon Michal Attaleiates, podobne ako neskôr Niketas Choniates, sa usiloval vysvetliť dôvody pre úpadok byzantského štátu. Napriek týmto dominujúcim témam sa všetky diela pridržali životopisného rázu. Centrálnymi boli vždy vlády a skutky jednotlivých cisárov.

Táto zmena ovplyvnila aj etnografiu. Pri opisoch rôznych etník a národov dávali autori do pozornosti prevažne tie, ktoré súviseli s vládou toho-ktorého cisára. Detailnejší rozbor etnografie bude poskytnutý nižšie.

Komplikovaná zahranično-politická situácia Byzancie, ktorá narušila jej predstavu moci a nadržanosti voči iným, ako aj úpadok vzdelanosti (a tým vymiznutie vzdelancov odchovaných klasickou tradíciou), (Dostálová, 2003, s. 146) a napokon zmeny historiografického žánru spôsobili zmenu aj v etnografickej tradícii. Nemožno však hovoriť o úplnom vymiznutí etnografie, ako bude nižšie

⁵ Pre bližšie informácie, pozri . Markopoulos, 2010; pre ďalšie informácie o vývoji byzantskej historiografie, pozri Angold - Whitby, 2008.

ukázané. V porovnaní so starovekými informáciami o cudzích národoch a etnikách sa jednalo o kvantitatívny aj kvalitatívny úpadok.

2 Etnografické pramene

O nejakom nedostatku zdrojov ohľadom „Tých druhých“ nemožno v súvislosti s Byzanciou hovoriť. Naopak, Byzantínci boli vždy v kontakte s cudzími ľuďmi, čo dokazujú etnografické informácie naprieč historiografiou. Napriek cisárskej ideológii, vojna bola trvalým znakom Byzancie naprieč celou jej históriou (Zástěrová, 1992, s. 15). Boje boli vedené proti mnohým národom na západe alebo na východe. V období expanzie, najmä za vlád cisárov Nikefora Fóku (963 – 969), Jána II. Tzimiska (969 – 976) a Basila II. (976 – 1025) získala ríša rozsiahle územia, spolu s ich obyvateľmi. Práve títo obyvatelia predstavovali významný zdroj informácií, či išlo o etnicky (Arabi) alebo nábožensky (Jakobiti) odlišných ľudí. Takisto aj vojnoví zajatci predstavovali dôležitý zdroj informácií, bez ohľadu na to, či išlo o cudzích zajatcov, alebo domácich „Našich“, ktorí padli do rúk nepriateľom. Byzantínci tak mohli vypočúvať cudzích väzňov kvôli informáciám a naopak, Byzantínci, ktorí boli zajatí nepriateľom, mali možnosť podať správu o ich skúsenostiach medzi cudzími ľuďmi, ak sa vrátili domov⁶ (Kaldellis, 2013, s. 30).

Mimo vojny existovali ďalšie spôsoby ako prísť do kontaktu s cudzincami. Zbieranie informácií sa dialo či už oficiálnou cestou, teda cez diplomatické misie medzi národmi, alebo neoficiálnou cestou cez mobilitu ľudí, ako boli obchodníci alebo pútnici (Koutrakou, 2007, s. 125 – 126). Kultúrne výmeny boli tiež spôsobom pre zber informácií. Jedným z najpozoruhodnejších príkladov je obdobie cisára Theofila (829 – 842). Ako obdivovateľ arabskej kultúry posielal vyslancov do Bagdadu, aby získali poznatky o jeho umeleckom a architektonickom štýle (Gregory, 2005, s. 209).

⁶ Ako príklad možno spomenúť súbor listov *O dobytí Solúna*, ktorých autor Ioannes Kaminiates ich napísal v arabskom zajatí. Pozri *John Kaminiates. The capture of Thessaloniki*. Ed. FRENDO, D. – FOTIOU, A. Perth: Australian association for Byzantine studies, 2000.

Toto boli príklady ľudí, ktorí sprostredkovali svoje pozorovania a skúsenosti z cudzích krajín svojim krajanom. Existovala však skupina ľudí, ktorá poskytovala informácie o životnom štýle cudzincov z prvej ruky – imigranti.

Ľudia migrovali na byzantské územie z rôznych dôvodov. Príklad z deviateho storočia ukazuje masy Churramitov, ktorí hľadali útočisko v Byzancii po ich porážke Abbasovcami (Kaldellis, 2019, s. 127). Churramiti takto migrovali do Ríše, aby sa vyhli vyhubeniu a neskôr sa začlenili do jej štruktúry.

Medzi najvýraznejšie menšiny Ríše patrili Arméni. Mnohé pramene spomínajú arménskych vojakov v rámci byzantskej armády.⁷ O ich význame svedčí okrem iného aj vojenská príručka Nikefora Fóku, kde spomína verbovanie vojakov spomedzi Rimanov a Arménov. (*Praecepta militaria*, I. 1.) Mnoho ľudí arménskeho pôvodu dosiahlo najvyššie pozície v ríši, niektorí dokonca cisársky trón. (Garsoian, 1998, s. 66)⁸ Blízko k cisárovi mali od čias Basila II. aj Vikingovia, ktorí tvorili tzv. Varjažskú Gardu.

V súhrne sme videli, že Byzantínci mali informácie o cudzích ľuďoch a krajinách. Kontakty medzi Ríšou a vonkajším svetom boli aktívne v priebehu celých jej dejín. Byzantskí historici teda vedeli viac ako písali. Ako podotkol vo svojej knihe Anthony Kaldellis, autori sa rozhodli nevkladať etnografické informácie do svojich diel (Kaldellis, 2013, s. 26).

3 Základné aspekty byzantskej etnografie

Z toho, čo bolo napísané, možno vyvodiť, že napriek úpadku etnografie po období staroveku, naďalej existovali informácie o „Tých druhých“, ktoré našli svoj odraz v historiografickej spisbe stredobyzantského obdobia. Ich výber však nebol náhodný, ale odrážajú sa v ňom dôvody pre záujem autorov o ten-ktorý národ zobrazený v ich dielach.

⁷ Lev Diakon spomína Arménov v armáde Nikefóra Fóku počas jeho krétskeho ťaženia, pozri Leo Diaconus *Historiae*, I. 7; Michal Attaleiates naznačil arménske jednotky ako súčasť síl Romana IV. Diogena, ktoré útočili na mesto Hierapolis. Michael Attaleiates. *The History*, XVII, 7.; Anna Komnena zmieňuje istého Arména Arieba v službách Alexia Komnena. *Annae Comnenae Alexias*, XII, 2.

⁸ Možno spomenúť napríklad aj Basila I., zakladateľa Macedónskej dynastie, o ktorom *Vita Basilii* informuje, že pochádzal z arménskeho prostredia. *Vita Basilii*, II.

Už Klaus Müller správne poznamenal, že etnografia mala hlavne praktický charakter (Müller, 1980, s. 442). Pre byzantských autorov nemalo zmysel podávať informácie o národoch a etnikách, ktoré zo zahranično-politického hľadiska neboli relevantné. Sem patria najmä tí, ktorí nepredstavovali hrozbu, či už skutočnú alebo potenciálnu, pre Ríšu. Z tohto dôvodu chýbajú v byzantských prameňoch napríklad správy o Veľkej Morave.⁹ Ostatné etniká našli svoj odraz v byzantskej historiografii. Miera sa od autora k autorovi líšila, či už podľa doby, ktorú dielo opisovalo, alebo témy, na ktorú sa autor zameriaval. Lev Diakon, ktorý opisoval vládu Nikefora Fóku, Jána Tzimiska a sčasti Basila II., sa sústredil na hlavných protivníkov Byzancie tej doby. Preto v jeho diele dominujú Arabi, Bulhari a Rusi. Najviac pozornosti sa venovalo najmä Bulharom a Rusom a preto o nich nachádzame v *Histórii* jedny z najstarších etnografických informácií (Müller, 1980, s. 481)¹⁰. Michal Psellos, sústrediaci sa na záležitosti okolo cisárskeho dvora, okrem správy o Pečenehoch (*Michaelis Pselli Chronographia*, VII, 67 – 69) nevložil ďalšie etnografické informácie.

Tu sa dostávame k druhému aspektu byzantskej etnografie, a to je čerstvosť informácií. Autori sa snažili podávať informácie najmä o nových skupinách, ktoré sa nedávno dostali do politického záujmu Byzancie. Tu však treba poznamenať, že za nových mohli byť považovaní aj tí, ktorí už síce boli Byzantíncom známi, ale z nejakého dôvodu sa na dlhšiu dobu „odmlčali“.

Hoci etnografickú informáciu o Pečenehoch podal už a Lev Diakon (*Leo Diaconus Historiae*, IX. 12), Psellos, ktorého dielo vzniklo polstoročie po Levovej *Histórii*, o nich písal z dôvodu relevancie informácii. Referencia sa nachádza v siedmej knihe *Chronografie*, v kontexte vlády Izáka Komnéna (1057 – 1059), ktorý proti nim viedol vojny. Práve Izákovou vládou ukončil Psellos prvú časť svojho diela, ktorú dokončil niekedy okolo roku 1062 (Treadgold, 2013, s. 289). Práve v tej dobe podnikali nomádske kmene útoky na Balkán (Treadgold, 2013, s. 278), a stali sa tak

⁹ Účel informácií v *De administrando imperio* o Svätoplukovi, jeho ríši a o troch prútoch slúžil výhradne pre opis histórie usadenia starých Maďarov v Karpatskej kotline. Boli to Maďari, ktorí si vyslúžili pozornosť Byzantíncov.

¹⁰ Pre problematiku Bulharov, pozri *Leo Diaconus Historiae*, IV. 5, V. 3, VI. 8; ohľadom Rusov, *Leo Diaconus Historiae*, IX. 6, 8.

dôležitým objektom zahraničnej politiky Byzancie. Po období ticha bolo na mieste pripomenúť charakteristiku Pečenehov, ktorí vystúpili ako „staronový“ element v byzantskom orbite.

Podobný prístup má aj Lev Diakon voči Bulharom. Napriek tomu, že išlo o jedných z najstarších protivníkov Byzancie, predsa vložil čriepky etnografie o nich do *Histórie*. Treba však podotknúť, že Byzancia sa dostala do konfliktu s Bulharskom po asi 40 ročnom mieri. Bulharov nespomína ani *De administrando imperio*, čo svedčí o ich irelevantnosti v očiach Byzancie. Lev týmto spôsobom „pripomenul“ svojim čitateľom Bulharov.

V otázke aktuálnosti vynikajú Arabi. V ich prípade sa najrozsiahlejšia etnografia nachádza vo vojenskej príručke *Taktika* od Leva VI.¹¹ V iných dielach však ťažko hovoriť o nejakej etnografii. Informácie ohľadom Arabov sa väčšinou týkajú ich náboženstva, kde sa najviac spomína Mohamed ako zakladateľ a odmietanie božstva Ježiša Krista.¹² Kaldellis uvádza ako možný dôvod snahu o porážku moslimov na teologickom poli, keďže na poli vojenskom a politickom mali problémy (Kaldellis, 2013, s. 76). Treba však podotknúť aj to, že Arabi boli pre Byzanciu známym etnikom už od staroveku. Navyše, viedla Byzancia storočia dlhé a pravidelné boje na východe. Išlo teda o známe etnikum, ktorý nebolo potrebné v prameňoch bližšie predstavovať. Rovnako to platilo napr. aj o Arménoch.

V tejto súvislosti však Anthony Kaldellis upozornil na skutočnosť, že v *Taktike* sa nachádzajú informácie o Peržanoch a Slovanoch prebraté zo *Strategikonu*, ktoré na prelome 9. a 10. storočia už neboli relevantné. O Slovanoch napr. hovoril, že už boli plne helenizovaní a pod vplyvom Byzancie (Kaldellis, 2013, s. 86). Túto tézu však nemožno prijať nekriticky, nakoľko minimálne v prípade Slovanov nám pramene dokladajú nielen ich ďalšiu existenciu nezávisle na Ríši,¹³ ale aj túžbu udržať túto nezávislosť, o čom svedčí povstanie za

¹¹ Ohľadom Arabov v *Taktike*, pozri Taxiarchis, 1984.

¹² Leonis VI *Tactica*, XVIII. 105; Leo Diaconus *Historiae*, II. 6.; *The Chronicle of Theophanes*, 334; *De administrando imperio*, XIV.

¹³ Pozri napr. John Kaminiates, XX. 2, 4.

vlády Romana Lekapena. (*De administrando imperio*, L) Lev VI. teda v Taktike nepodal nepotrebnú informáciu, ale takú, ktorá odráža skutočnosť.

Tu sa nám črtá ďalší aspekt byzantskej etnografie – odraz skutočnosti. Napriek mnohým archaizmom a skresľovaniu v súvislosti s „Tými druhými“, autori si boli vždy vedomí skutočnosti, čo sa odrazilo v ich dielach. Archaizmy slúžili k označeniu rôznych etník v závislosti od územia, na ktorom žili alebo kvôli typickým črtám v rámci ich životného štýlu. Tak sa z Bulharov stali Mysovia, z Francúzov Kelti, z Maďarov Turci alebo Huni. Tieto pomenovania vzišli od starovekých obyvateľov území, na ktorých to-ktoré etnikum žilo, resp. kde malo svoje mocenské centrum. Mnohokrát záviseli pomenovania od určitých znakov, ktoré boli pre dané etnikum typické a ktoré si obyvatelia Byzancie všimli. Z nomádov (či už Maďarov, Pečenehov alebo Kumánov) sa tak stali Skýti. Anna Komnénová pre ľudí zo západnej Európy, resp. z latinského kultúrneho okruhu, používa kolektívne pomenovanie Latini.

Hoci samotná etnografia sa zachovala v útržkoch, tieto pomenovania takisto odrážali byzantskú percepciu ohľadom „Tých druhých“. V mene „Skýti“ sa odrážalo vedomie o nomádskom životnom štýle označeného etnika, ale územie, na ktorom bol usadený. U „Latinov“ je typická črta užívanie latinského jazyka najmä v bohoslužbách. „Kelti“ značili pôvod z územia, ktoré kedysi v minulosti obývali Kelti, v prípade Anny Komnénovej sa jedná o Francúzov. Seldžuckí a neskôr osmanskí Turci boli známi ako Peržania, keďže vládli územiám na východe.

V tomto kontexte vyčnievajú Arabi, pre ktorých sa namiesto archaizmov užívajú biblické pomenovania Saracéni, Hagaréni alebo Izmaeliti.¹⁴ Tu však treba poznamenať, že Arabi boli už od starovekých čias známym etnikom pre Grékov aj Rimanov (Bednářiková – Homola – Měřínský, 2013, s. 323 – 361). V 6. storočí slúžili arabské kmene ako federáti pre Východorímsku ríšu.¹⁵ V ich prípade nejaká hlbšia etnografia nemala zmysel, keďže Byzantínci vedeli, kto sú Arabi

¹⁴ Pre bližšie informácie, pozri Savvides, 1997.

¹⁵ Pre bližšie informácie, pozri Shahid, 1995..

a v stredobyzantskom období boli s nimi v intenzívnom kontakte. Vďaka dávnyim znalostiam a pomenovaniam nemalo zmysel vymýšľať pre Arabov nové označenia. Rovnako to platilo aj o Arménoch. Správu o nich nám podáva už aj rímsky historik Tacitus. (*Tacitus*, II. 56) Arméni tvorili významnú etnickú menšinu v rámci byzantskej ríše, čo sa odráža, ako už bolo spomenuté, v ich využití vo vojsku. Pre autorov nemalo hlbší význam opisovať Arménov, keďže boli Byzantíncom známi.

Občas sa predsa len vyskytnú výnimky, kedy je podaný obraz známeho etnika. Jeden z najznámejších dokladov je stereotypný obraz Arménov, ktorý poskytla poetka Kasia (*Trypanis*, 1951, s. 43). Zväčša však ide o výnimky, ktoré sa vyskytujú najmä v literárnych žánroch mimo historiografie.

Posledný príklad nás privádza k dôležitej súčasťi obrazu „Tých druhých“ – etnické stereotypy. Hoci etnografické informácie sú v prameňoch stredobyzantskej proveniencie skromne zastúpené, vo vyššej miere sa nachádzajú príklady stereotypov.

V tomto prípade záleží na samotnom prameni, v ktorom sa stereotyp vyskytuje. V *Taktike* Leva VI. sú okrem prípadu Arabov všetky informácie o cudzích etnikách, vrátane stereotypov, prebraté zo *Strategikonu*. V *Histórii* Leva Diakon sa zase nevyskytujú stereotypy špecifické pre to-ktoré etnikum, ale skôr jednotný obraz vlastností aplikovaný na všetkých nepriateľov Byzancie. Anna Komnena aplikuje stereotypy takmer výhradne na najväčších nepriateľov jej otca, Alexia Komnena (1081 – 1118) – Normanov.

Normani sú v *Alexiade* zobrazení dvojako; na jednej strane ich autorka považuje za ziskuchtivých barbarov (*Annae Comnenae Alexias*, VI. 6), zároveň za statočných. (*Annae Comnenae Alexias*, IV. 6) Hoci išlo z veľkej časti o budovanie obrazu nepriateľov pre vyniknutie víťazstiev jej otca, najmä stereotyp ohľadom statočnosti môže svedčiť o pretrvaní antického modelu zobrazenia „Tých druhých“.

Tento model, ktorý spočíval v geografickom umiestnení teritória tohto ľudu podľa „Nás“, teda Grékov a Rimanov, bol založený na environmentálnej teórii, zavedenej v staroveku, ktorá prepája charakterové rysy

skupiny s fyzickým prostredím (Isaac, 2004, s. 55 – 56). Inými slovami, záležalo na klimatickom prostredí, v ktorom skupina žila, aby získala isté vlastnosti. Svet bol bipolárne rozdelený na Európu a Áziu so svojimi špecifickými prostrediami (Isaac, 2004, s. 61). Rimania modifikovali toto rozdelenie na sever a juh vzhľadom k teritóriu Ríše. Na jednej strane bol drsný, mrazivý sever, ktorého ľudia boli divokí kvôli podmienkam; na strane druhej bol horúci juh s bystrými obyvateľmi (Balsdon, 1979, s. 59). Európania (pre Rimanov severania) boli necivilizovaní a nevzdelaní, avšak boli tiež dobrými bojovníkmi, odvážni a slobodní, bez vlády kráľov, zatiaľ čo Aziati (južania) boli inteligentní, ale menej bojovní, mäkkí a žijúci pod monarchickou vládou (Isaac, 2004, s. 166).

Alexiada nie je jediným prameňom, v ktorom možno nájsť odraz starovekého členenia ľudí. Lev Diakon napríklad opisuje Rusov ako bezohľadných, bojachtivých a mocných ľudí. (*Leo Diaconus Historiae*, IX. 6) Z hľadiska stredobyzantského obdobia je v súčasnosti však ťažké hovoriť s istotou o pretrvávaní starovekej klasifikácie cudzích etník a národov. Problém je obzvlášť komplikovaný najmä vo vzťahu voči východu, kde etnická a kultúrna situácia zmenila najvýraznejšie od 7. storočia. Byzantológiu čaká ešte mnoho výskumu v tejto oblasti.

Záver

Na predchádzajúcich stranách sme si priblížili problematiku byzantskej etnografie, jej základné znaky a problémy, s ktorými sa bádateľ musí potýkať. Mali sme možnosť vidieť, že napriek kvantitatívnemu úpadku od čias neskorej antiky sa čriepky etnografie objavujú v stredobyzantskom období. Forma aj obsah záviseli nielen od samotného žánru, ale aj od jednotlivých autorov, v závislosti od témy prevládajúcej v jednotlivých dielach.

Charakteristikou a analýzou etnografických informácií v rámci byzantskej spisby sme poukázali zároveň aj na problémy, s ktorými sa možno pri výskume stretnúť. V prvom rade ide o samotné pramene; tie z povahy výskumu hlbšej minulosti majú väčšie obmedzenia. Treba mať na pamäti, že je nevyhnutné vziať do úvahy zdroje a povahy jednotlivých autorov. Okrem písaných historických diel

slúžili pre byzantských historikov ako hlavný zdroj očítí svedkovia udalostí. Všetky tieto aspekty mohli výrazne skresliť informácie o „Tých druhých“ a preto je nevyhnutné ich pri výskume brať do úvahy.

Ďalším dôležitým aspektom je klasické vzdelanie ovplyvňujúce autorov.¹⁶ Miera prejavu klasicizmu bola individuálna, odlišovala sa od historika k historikovi. To môže ovplyvniť aj etnografiu. Prejavuje sa to buď v vplyve antického modelu stereotypov, alebo v hojnom citovaní klasických diel (ako je to v prípade Leva Diakona). Klasicizmus autorov môže tak spôsobiť skreslenejší obraz „Tých druhých“.

V etnografickom bádani v rámci Byzancie je nakoniec potrebné vyzdvihnúť aj neetnografické informácie. Ich výskyt naprieč prameňmi dáva možnosť vytvoriť ucelenejší obraz, ktorý nám predstavuje aspoň byzantskú percepciu o etniku, ktorú ináč pramene priamo nespomínajú. Ako príklad môžu poslúžiť Arméni. Naprieč prameňmi rôznych období sú predstavení ako súčasť byzantskej armády, vďaka čomu možno odvodiť, že mohli byť vnímaní pozitívne ako kvalitní bojovníci. V tomto prípade tézu podporuje aj vyššie spomenuté dielo *Praecepta militaria* cisára Nikefóra Fóku, kde sa objavuje odporúčanie verbovať vojakov od Rimanov a Arménov (*Praecepta militaria*, I. 1).

Výskum etnografie v rámci stredovekej Byzancie ponúka možnosti pre svoj ďalší rozvoj. Hlbšia analýza informácií môže poslúžiť pre rekonštrukciu obrazu „Tých druhých“ z pohľadu Byzantíncov, teda ich mentálneho sveta. Z ich postoja voči cudzím etnikám možno vyvodiť aj identitu Byzantíncov, vychádzajúc z koncepcie „My“ a „Oni“. Že táto koncepcia začína prenikať postupne aj do byzantských štúdií svedčí aj publikácia od Gill Page *Being Byzantine: Greek identity before the Ottomans* (Page, 2008). Je teda zjavné, že výskum etnografických informácií v byzantskej spisbe môže dopomôcť nielen výskumu identity v Byzancii, ale naskytuje sa tu možnosť aj pre výskum dejín mentalít v rámci byzantských štúdií.

¹⁶ Pre vzdelávanie v Byzancii, pozri Ježek, 2006.

Literatúra

Pramene

Annae Comnenae Alexias. In BECK, H.-G. – KAMBYLIS, A. – KEYDELL, R. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 40. Berlín/Boston: De Gruyter, 2001.

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Ed. MORAVCSIK, G. Trans. JENKINS R. J. H. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 1967.

Chronographiae quae Theophanis Continuati omine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur. Ed. ŠEVČENKO, I. Berlin/Boston: De Gruyter, 2011.

John Kaminiates. The capture of Thessaloniki. Ed. FRENO, D. – FOTIOU, A. Perth: Australian association for Byzantine studies, 2000.

Leo Diaconus Historiae. In *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* XI. Bonn, 1828.

Leonis VI Tactical. In DENNIS G. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. 49. Washington D. C.: Dumbarton Oaks, 2010.

Maurice's Strategikon. Trans. DENNIS, G. Filadelfia: University of Pennsylvania Press, 2001.

Michael Attaleiates, The History. Trans. KALDELLIS, A. – KRALLIS, D. Cambridge, Londýn: Harvard University Press, 2012.

Michaelis Pselli Chronographia. In REINSCH, D. R. *Millennium-Studien* 51. Berlín/Boston: De Gruyter, 2014.

Praecepta militaria. In MCGEER, E. *Sowing the Dragon's Teeth*. Washington D. C., 1995.

Prokopios. *Válka s Góty*. Trans BENEŠ, P. Praha: Odeon, 1985.

Tacitus. *The Annals*. In The Loeb Classical Library 249. Londýn: William Heinemann LTD, 1931.

The Chronicle of Theophanes Confessor. Ed. MANGO, C.– SCOTT, R. Oxford: Clarendon Press, 1997.

Sekundárne zdroje

ALEXANDER, P. J. 1985. *The Byzantine apocalyptic tradition*. Berkeley, Los Angeles, Londýn: University of California Press, 1985. 240 s. ISBN 0-520-04998-5.

ANGOLD, M. – WHITBY, M. 2008. *Historiography*. In *The Oxford handbook of Byzantine studies*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2008. ISBN 978-0-19-925246-6, s. 838 – 852.

AVENARIUS, A. 1998. *Byzantský ikonoklazmus 726 – 843: Storočie zápasu o ikonu*. Bratislava: Veda, 1998. 148 s. ISBN 80-224-0582-5.

BALSDON, J. P. V. D. 1979. *Romans and Aliens*. Londýn: Duckworth, 1979. 310 s. ISBN 0-7156-1043-0.

BEDNÁŘÍKOVÁ, J. – HOMOLA A. – MĚŘÍNSKÝ Z. 2013. *Stěhování národů a východ Evropy*. Praha: Vyšehrad, 2013. 560 s. ISBN 978-80-7429-306-1.

DOSTÁLOVÁ, R. 2003. *Byzantská vzdělanost*. Praha: Vyšehrad 2003. 416 s. ISBN 80-7021-409-0.

GARSOIAN, N. 1998. The problem of Armenian integration into the Byzantine Empire. In *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 1998. ISBN 0-88402-247-1, s. 53 – 124.

GREGORY, T. E. 2005. *A history of Byzantium*. Oxford: Blackwell publishing, 2005. 382 s. ISBN 0-631-23512-4.

HOFFMAN, M. A. 1973. The History of Anthropology Revisited – a Byzantine viewpoint. In *American Anthropologist, New Series*. ISSN 0002-7294, 1973, roč. 75, č. 5, s. 1347 – 1357.

ISAAC, B. 2004. *The invention of racism in classical antiquity*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2004. 576 s. ISBN 0-691-11691-1.

JEŽEK, V. 2006. *Byzantská paideia, vdělávání v Byzanci*. Prešov: Prešovská univerzita, Pravoslávna bohoslovecká fakulta, 2006. 220 s. ISBN 80-8068-535-5.

JONES, W. R. 1971. The image of the barbarian in medieval Europe. In *Comparative Studies in Society and History*. ISSN 0010-4175, 1971, roč. 13, č. 4, s. 376 – 407.

KALDELLIS, A. 2013. *Ethnography after antiquity: Foreign lands and peoples in Byzantine literature*. Filadelfia: University of Pennsylvania Press, 2013. 275 s. ISBN 978-0-8122-4531-8.

KALDELLIS, A. 2019. *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press, 2019. 392s. ISBN 9780674986510.

KHANMOHAMADI, S. A. 2013. *In light of another's Word: European ethnography in the Middle Ages*. Filadelfia: University of Pennsylvania Press, 2013. 202 s. ISBN 978-0-8122-4562-2.

KOUTRAKOU, N. 2007. Diplomacy and espionage: Their role in Byzantine foreign relations, 8th – 10th centuries. In *Byzantine warfare*. Londýn, New York: Routledge, 2007. ISBN 9780754624844, s. 125 – 144.

MARKOPOULOS, A. 2010. From narrative historiography to historical biography. New trends in Byzantine historical writing in the 10th – 11th centuries. In *Byzantinische Zeitschrift*. ISSN 1868-9027, 2010, roč. 102, č. 2, s. 697 – 715.

MÜLLER, K. E. 1980. *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung Teil 2: Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen*. Wiesbaden: Steiner, 1980. 563 s. ISBN 3-515-02499-9.

NEVILLE, L. 2018. *Guide to Byzantine historical writing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 322 s. ISBN 978-1-107-03998-8.

PAGE, G. 2008. *Being Byzantine: Greek identity before the Ottomans*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 330 s. ISBN-13 978-0-521-87181-5.

RUBIÉS, J.-P. a kol. 2009. *Medieval ethnographies: European perceptions of the world beyond*. Londýn. New York: Routledge, 2009. 428 s. ISBN 9780754659556.

SAVVIDES, A. 1997. Some notes on the term Agarenoi, Ismaelitai and Sarakenoi in Byzantine sources. In *Byzantion*. ISSN 0378-2506, 1997, roč. 67, č. 1, s. 89 – 96.

SHAHID, I. 1995. *Byzantium and the Arabs in the sixth century, vol. 1, part 1*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks, 1995. 746 s. ISBN 9780884022145.

TAXIARCHIS, K. 1984. The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs. In *Graeco-Arabica III*. Atény: Zacharopoulos, 1984. s 129 – 135.

TREADGOLD, W. 2013. *The middle Byzantine historians*. New York, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 546 s. 2013. ISBN 978-1-137-28085-5.

TRYPANIS, C. A. 1951. *Medieval and Modern Greek poetry: An anthology*. Oxford: Claredon Press, 1951. 285 s.

WIITA, J. E. 1977. *The Ethnika in Byzantine military treatises: dizertačná práca*. The University of Minnesota. 1977. 373 s.

ZÁSTĚROVÁ, B. a kol. 1992. *Dějiny Byzance*. Praha: Academia, 1992. 532 s. ISBN 80-00-0454-8.

Kontaktné údaje

Mgr. Filip Schneider

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

filip.schneider@gmail.com

Can the Past Inform the Present? *Ujamaa* policy and the emergence of squatter settlements in the Dar es Salaam's periphery in Tanzania

Mgr. Kerindo Abeid Sumara

Abstract

In Tanzania, like many Sub-Saharan African countries, cities are featured by the mushrooming squatter settlements. Houses have been established informally in areas where basic services are inadequately provided. *Ujamaa* policy had a great contribution on the emergence and development of such squatter settlements in many cities especially in big cities. Yet, the extant literature gives little insights of how *Ujamaa*, the guiding socio-economic policy in Tanzania between 1967 to the mid-1980's, led to the emergence of a well-established squatter settlements in urban areas of Tanzania. Using information obtained mainly from secondary sources and ethnographic surveys, this paper attempts to historicize the origin and history of squatter settlements in urban areas of Tanzania focusing on *Ujamaa* policy as the driving force by using a case of Dar es Salaam, the commercial capital of Tanzania.

Keywords: Squatter settlements, “*Ujamaa* policy,” Urban, Antiurban, “*Ujamaa*” Villages, Rural-urban

Introduction

Just like many African countries, Tanzania has experienced rapid urbanization in the recent decades. The rate of urbanization grew rapidly from 5.7 percent in 1967 to 29.1 percent in 2012 (Wenban-Smith, 2014, p. 2). By 2020, the number of people living in urban areas had reached 35.23 percent (O'Neil, 2022). Such development may be a clear indication of development of the society, increasing complexity of social structure, and social relations, and the changes of social institutions in a country. However, towns and cities in Tanzania and Africa in general are featured by complex developments. Their developments are featured by the mushrooming of squatter settlements in their peripheral areas. There is nowhere this situation is visible and felt than in the largest commercial capital, Dar es Salaam. As the largest commercial capital that bears its origin from the German colonial administration, the city has developed and grown in palm shape with a monocentric urban and administrative structure. Pockets of unplanned settlements accommodating families of middle and lower classes have emerged in the outer space of the old central city. They are spreading in form of high and low density with single floor residential areas leading to a feature of urban sprawl on the city's periphery (Lupala, 2002, p. 5; Rasmussen, 2013, p. 4).

There was approximately a total of one hundred unplanned settlements hosting seventy five percent of all residential houses of the city by 2012 (Rasmussen, 2013, p. 2). There are only a few planned settlements extending few miles from the old city centre towards the four main roads that connect the city and the interior part of the country. Unplanned settlements are located beyond these planned settlements and in between these four main roads. These settlements exhibit a general complex feature of a mix between formal and informal (traditional) arrangements in terms of street layout, economic activities, family composition, physical features, and access to and provision of urban services.

Generally, neighbourhoods consist of a mix middle- and low-income residents. In observation, such families are living face to face yet not sharing same

occupations. Some are working in formal sectors, mostly as government and private companies' employees while others are in the informal sectors such as street vendors. In the borders of these settlements there are informal commercial and small-scale income activities owned by the residents. Homes in the settlements are in most cases with women during the day. Women are managing traditional domestic activities. It is common to hear sounds of groups of children praying in the streets. The physical feature of these settlements is the presence of single storey houses established in a traditional Swahili style. Houses form a compact neighbourhood resulting from plot subdivisions with narrow and irregular streets with shadows in public spaces. They are unevenly arranged, sometimes with visible poor latrines and bathrooms. The street roads are very narrow, mostly not passable with motor vehicles. There is no clear demarcation between public and private spaces.

The provision of basic urban service in these areas rely on both, the municipality and community initiatives. The formal municipality in its area of authority is responsible for all urban services as stipulated in the Local Government (Urban Authority) Act of 1982. Yet, the service provided by the municipality is inadequate. Services such as waste management, water supply, and street road maintenance are mainly left to the community responsibility (World Bank, 2012; Rasmussen, 2013, p. 4; Un-Habitat, 2003, p. 12). It has been noted on many occasions that these areas are featured by lack of adequate provision of urban services. Administratively, these areas are locally managed. Their neighbourhoods have a mix of formal and informal representation. The residents elect their leader called *Mwenyekiti wa Mtaa* in every five years. He collaborates closely with a civil servant secretary sent by the formal municipality in the neighbourhood. Together, they manage community affairs in the respective neighbourhood.

This study seeks to reveal the historical trajectory of squatter settlements in Dar es Salaam. It examines the *Ujamaa* policy of 1967 to the mid-1980s as one of the major causes of the increase of squatter settlements in Tanzanian large

cities. It starts by giving an overview of the literature on the subject. It proceeds to show the urban situation of Dar es Salaam prior to *Ujamaa* policy, the implementation of *Ujamaa* policy in urban context and how the policy affected the city. Lastly, the paper discusses the aftermath of *Ujamaa* policy in the current state of squatter settlement in Dar es Salaam.

Unplanned and informal settlements in Dar es Salaam and many cities in Africa have received a great attention among different stakeholders in and outside Africa. Various scholars have conducted their research on this subject. Research on why unplanned settlements and the complex situation of urbanization persist in Dar es Salaam and other cities of Africa is enormous. Many studies relate it to the historical development of wage labour in Africa and lack of adequate housing in urban areas (Kovacic et al., 2019; Visagie & Turok, 2020; Zerbo et al., 2020). Yet, there are many studies that view the issue as a problem resulting from policy and governance failure in the African post-colonial states (Collier et al., 2019; Harrison, 1992; Mottelson, 2020). Interestingly, Simone and Abouhan (2005) enlightens the problem with a more interesting perspective that focus on a complex interaction among the urban actors. They refute a dominant narrative of policy failure and emphasize on the African urban dwellers' agency on shaping the urban space to suit their interests (Simone & Abouhan, 2005).

There are few studies that attempt to study the city and urban space in the context of *Ujamaa* policy. Among the recent studies were those conducted in Dar es Salaam by Owens (2014) and Callaci (2017). Callaci enlightens the socialist period from the perspective of rural-urban migration. Her book gives a long history of how *Ujamaa* policy, despite the strict resettlement measures failed to fulfil expectations of the youth and how these youth immigrants shaped the urban spaces in the period of socialism (Callaci, 2017). Owens has examined the long-term effects of *Ujamaa* villagization on the peri-urban space of Kinondoni, one of the oldest Dar es Salaam's districts. Owens shows that the aim of establishing a fully-fledged rural life outside the city resulted into the expansion of the city

in the hinterland with the people's desire to have access to urban life (Owens, 2014). Yet, Owen does not go further to show whether such expansion into the periphery was featured by the increasing of squatter settlements or not. Building from Owens argument this paper expands the scope of discussion by showing how the implementation of *Ujamaa* policy worked against Dar es Salaam's urban spaces and culminated into the increasing problem of squatter settlements in various places of Dar es Salaam city.

Ujamaa is a Swahili word which stands for extended family. It was a social and economic development policy implemented by Julius K. Nyerere, the first president of Tanzania between 1967 to 1985. The policy aimed at creating a just society, free from exploitation. It sought to re-establish pre-colonial colonial traditions by traditional level of mutual level and resettling people in moral ways of life (Raikes, 1975, p. 33). The policy was adopted as a response to the socio-economic challenges that faced the country in early post-colonial period. In the first decade of independence, the post-colonial government established various development projects in its bid to improve the country's economy (Coulson, 2013, p. 173). By the mid-1960s, most of these projects could not be implemented effectively due to lack of reliable resources. Lack of reliable resources to implement development projects was largely attributed to overdependence on foreign donors and investors (Coulson, 2013, pp. 214-216). This situation called for a need to have a new policy to address the challenges and attain the goals of independence. Thus, the government sought *Ujamaa* policy as a solution to shift the focus into the philosophy of hard-work and rural development to improve the country's economy. *Ujamaa* came true on 5 February 1967 with the publication of Arusha Declaration which was drafted by Nyerere. The Declaration was built in the philosophy of self-reliance which sought to minimize the reliance on foreign aid and utilization of internal resources for country's development (Coulson, 2013, p.14).

In its essence the policy was against urbanization and urban life. Urbanization and urban life were considered as colonial creations which drove

people into wage labour, disrupted African traditional rural society and created a disparity between wage earners and the rural peasants. Its implementation focused on the reorganization of rural areas by resettlement measures and discouraging people to establish their life in urban areas. Rules of urban administration were changed leaving urban areas poorly attended. These attempts altered the city from its old establishments and set a new motion of urban growth which became a precondition for the development of squatter settlements in the city.

1 The City Before *Ujamaa* Policy

Dar es Salaam, the largest city Tanzania accommodating the largest population of approximately seven million (Nyyssölä, et al., 2021, p. 2) owes its origin from Sultan Seyyid Majid in 1862. In this year, the Zanzibar Sultan sought to establish a capital in a small fishing village for expanding his territorial administration in the interior (Brennan et al., 2007, p. 14). However, when German took over Tanganyika in 1890, they made this centre the capital of German East Africa after shifting it from Bagamoyo. Under German colonial rule the racial policies resulted into the division of the town into three residential areas called urban zones in 1891 (Iliffe, 1979, p. 385; Fouéré, 2017, p. 13). They established separate residences for Europeans, Asians, and Africans in each zone. The British effectively implemented the zoning scheme after 1918 “locating the African zone west of the commercial centre at Kariakoo”(Iliffe, 1979, p. 85). Town zoning established the basis through which Dar es Salaam developed in the entire colonial period. There was generally a huge difference in terms of residential development, service provision, population composition and the general landscape in the three zones (Brennan et al., 2007; Fouéré, 2017; Iliffe, 1979).

By 1961, when Tanzania attained independence, Dar es Salaam was the only municipality established under the 1945 Municipality Ordinance. In this year it received a city status under the 1953 Local Government Ordinance with power and responsibility over urban affairs as stipulated by such ordinance.

The population of the city had reached 272,515 people. Still divided into racial categories, politicians and wealthy Africans had dominated the areas previously dominated by Europeans. Many poor Africans had established their poor residential houses in the high-density areas as proposed in the preceding town plans (Kimolo, 2002, pp. 36-40). The general life of Africans living in the city was poor. Their living conditions provided the impetus for supporting nationalist struggles with the promises of improving their life in the city. In the late 1950s and early 1960s, many had believed that decolonization would mean that the benefits that had been attainable to only a small elite living under colonial regimes would now become available to the African masses (Callaci, 2017, p. 2).

Thus, in early post-colonial era, the post-colonial government had in mind a modernizing philosophy. J.K. Nyerere, the first president “sought to rein in this equation of liberation with urban modernization as Dar es Salaam swelled with migrants from the countryside and grew at a rate that far outpaced state capacity for urban planning, housing, and infrastructure” (Callaci, 2017, p. 18). Popular politics of modernizing the city ushered on the front pages of newspapers. The idea carried with it a sense of freedom that would be achieved by establishing new modern houses as opposed to poor houses that colonialists had established.

2 Ujamaa and the Changing Narrative of the City

Against the backdrops of higher expectations of having modern towns were the failure of economic programmes set in the early years of independence. As hinted above, the post-colonial government had adopted various economic programmes with the intention of fostering economic growth in a newly independent country. The programmes were manifested in the famous development plans. These were the Three-Year Development Plans and the First Five Years Development Plans. The implementation of these plans faced several challenges that called for the need to adopt new policies in the first decade of independence. Most of these challenges were associated with overdependence on foreign capital investments and aids. Thus, the need to formulate a policy which

would reduce and remove such dependence dominated. It is from this background that Socialism in the name *Ujamaa* was adopted.

With the adoption of socialism, the government and the party changed the idea of modernizing the city to antiurban sentiment in a patriotic discourse. With socialism, the government considered urban areas as a threat to social development. By late 1960s, there was a great shift of the representation of the city, from a place of modernity to a place cultural and economic destruction. The city was portrayed “as a site of outsiders and shirkers of national duties” and not as a place of modernity where people can get their life improved and contribute to national development (Callaci, 2017, p. 21). The ideas to discourage people from migrating to urban areas dominated and were deepened to the educational arena. Newspapers, magazines and didactics of the ruling party, TANU were used to channel the antiurban sentiments. They expressed doubts and fear of urbanization and rural urban immigrants as exemplified in *Kwetu* newspaper:

Educated to a wage slave, he leaves the stricken family behind him cursing those responsible for home breakers, for destroyers of health, and for murderers of unborn babies! *Race murder*, to be brief. Wages, wages, always wages; temporary wealth but eternal moral as well as economic ruin. Once the youth is away from home ‘on service,’ in the townships, his doom is firmly sealed (Callaci, 2017, p. 27).

Nyerere himself in various speeches and writings had waged a campaign against urbanization. He once stated clearly that urbanization, which was brought about by colonization, had disturbed the usufruct rights, mutual respect, and communal division of work responsibility that had been in place in the precolonial Tanzanian rural society (Nyerere, 1967, p. 341).

It was from these ideas and philosophical stances that the future urban growth of Dar es Salaam and Tanzania at large was born. As the government and socialist propagandist conceived cities unpleasant places for Africans, it took initiatives to ensure rural development at national level. It was from such initiatives that urban areas suffered profoundly. There were two major initiatives

under *Ujamaa* programmes that worked against urban development: Decentralization of central authority and the *Ujamaa Vijiji*.

Having adopted socialism the government was convinced that the system of governance that had been in place was not suitable for achieving the socialist goal. According to Nyerere, the founder of socialism in Tanzania, socialist goals would be attained only when the power to formulate and implement country's development was given to the people in the rural areas (Nyerere, 1972, p. 1). He criticized the existing structure in which the public agencies were concentrated in Dar es Salaam, the country's capital by then. He claimed that concentration of power in the capital reduced power of the Regional and District Officers who worked under the direction of the ministries (Nyerere, 1972, p. 2). These officers lacked requisite power to undertake various development projects. They could not implement such projects because they did not have any source of fund. They instead depended on the respective ministries which were subject to approval by the legislature (Nyerere, 1972). To address this problem and attain socialist goals, the government proposed the formulation of the self-governing bodies that would work independently and closely with the people in the grassroots (Kironde, 1999).

Thus, a decentralization policy known as *Madaraka Mikoani* was adopted in 1972. It intended to transfer some administrative and financial power from the central government to the regions and districts. In the same year, the Decentralization Act No. 27 of 1972 was enacted to formalize such transfer of administrative and financial powers (Kironde 1999; Coulson, 2013). Under this Act, all district councils which were responsible for the proper management and provision of services in rural areas were abolished. The bodies known as Regional Development Directorates (hereafter RDDs) and District Development Directorates (hereafter DDDs) were formed at the regional and district levels respectively (Kironde, 1999). The administrative secretaries in the regions and districts were replaced by the RDDs and DDDs while the political commissioners retained their control over the areas. Various ministries were

decentralized and integrated into the RDDs and DDDs. Their functional managers were transferred to the regions and districts to represent the ministries in the RDDs and DDDs. The transferred ministries were those responsible for healthcare, education, development, agriculture, natural resources, commerce, and industries, Ujamaa cooperatives, public works, water, and land. They worked as the heads of technical departments (decentralized ministries) (Nyerere, 1972; Coulson, 2013).

The core function of RDDs and DDDs were to implement development programmes designed by the central government. They were not independent of the central government and the ruling party's interest. Thus, they were working along with the development committees known as Regional Development Committees (RDCs) and District Development Committees (DDCs) (Kitula, et al. 1992). The committees at the regional and district levels were under the Regional Party Chairman and District Party Chairman, respectively. These newly established bodies assumed all the powers and functions of local authorities as prescribed in Section 8 of the Decentralization Act of 1972 (Kitula, et al. 1992). Thus, the interests and philosophies of socialism were strictly observed and implemented under this system of administration.

Meanwhile, urban councils remained in place and continued to perform their function until 1973. The government allowed them to operate because they had enough fund from various sources to finance their activities compared to the district councils. However, it was noted since independence that urban councils had many ill-equipped councilors in terms of education and experience to discharge their responsibilities (Drayden, 1968, p. 98). Similarly, they lacked enough fund to finance for providing service in the ever-expanding urban areas (Drayden, 1968, p. 98). Another noted problem was the complex relationship between the councilors and council staff. There was no good relationship between the staffs in the two bodies because of income inequalities (Kironde, 2001, p. 9). With all these problems the government decided to abolish urban authorities on 30th June 1973. After their abolition, all urban councils were transformed into

districts. In fact, they were merged with the neighbouring rural districts and became part of the DDDs in January 1974. They were merged to minimize the prescribed economic and social disparities between rural and urban areas (Kironde, 2001, p. 9).

Following the abolition of urban authorities, the city was divided into three administrative districts: Ilala, Temeke and Kinondoni. Each district controlled a portion of the city with the adjacent rural region (Kulaba, 1989, p. 215). This aimed at allowing “urban citizens to participate in a more localized governance” to make rural development successful (Owens, 2014, p. 223). By and large, this new administrative arrangement worked against the cities’ welfare and development. Various secondary and primary sources indicate that there was a great shift of emphasis on rural development programmes than in urban areas. The municipality lacked resources to provide basic services to urban residents resulting into a significant decline in city service.

Along with decentralization programmes was villagization programme that took place between 1973 to 1977. This was a nationwide campaign which carried the core mission of socialism- a rural development goal. It resulted into a forceful relocation of around 5 to 11 million people into socialist villages. Its operation is well documented by many scholars showing that its motivation was to relocate villagers in well planned settlements to ensure provision of basic services such as water, schools, and health (Owens, 2014; Ayo, 2020). In Dar es Salaam, majority of villagers had been relocated along the roadsides running from the city to the hinterland by the mid-1970s (Owens, 2014).

Dar es Salaam Region Map showing areas of *Ujamaa Vijiji* (Base map: Ramani ya Vijiji, Mkoa wa Dar Tanzania Surveys and Mapping Division, Ministry of Lands, Housing Development, United Republic of Tanzania, 1997.

Following these two programmes there was significant shift of the city's development that marked the beginning of unplanned settlements in the city's periphery. It has been noted that following decentralization programmes and the subsequent decline of urban services, urban life became less attractive to many urban residents. Coinciding with the nationalization programme which resulted into the decline of wages in urban sectors, many residents decided to seek alternative income in the city's periphery (Tripp, 1996, p. 45; Tripp, 1997, p. 43). Many approached village officials and acquired land for food crop cultivation to sustain their families in the Dar es Salaam's periphery (Bryceson, 1987, p. 190; Owen, 2010, pp. 255-57).

Regarding the relocated villagers, most of them were allocated land but continued to live in the city leaving their plots. They were cultivating on these

legally owned plots just occasionally. With time, the government overtaken by politics from the influential urbanites, loosened the rules on acquiring land and building on the peri-urban plots. As a result, many of these plots were acquired by urbanites who wished to establish their homes outside the city (Owens, 2014, p. 223). Consequently, many villages demised slowly allowing strangers from the city who ostensibly joined the villages in form of secret sales paving the way for the emergence of squatters in every side of city periphery.

From the 1990s to 2000s, the newly migrants to the city have established their residential houses in the city's outskirts. Most of them have acquired their plots in the former socialist villages and on their surrounding areas. Most of them have found themselves in the established system of informal transfer of land occupancy from older village residents and those who managed to acquire land through secret sales.

Conclusion

This paper has attempted to establish a linkage between the current state of squatter settlements in Dar es Salaam and the long history of the city in relation to post-colonial policy reforms of 1960s-1980s. It has enlightened the situation of squatter settlements and discussed the precondition for policy reforms in the early post-colonial period. The paper has shown that the government's intention of shifting emphasis from urban to rural developments failed to transform the rural society into modernity while allowing urbanites to alter the city's periphery into a complex state of development. It is therefore obvious that the increasing state of squatters in Dar es Salaam and elsewhere in the country is a result of a long and complex process of interaction between the state policies and the larger socio-economic interests of urbanites in different historic periods.

Bibliography

BRENNAN, J. R. - BURTON, A. - LAWI, Y. 2007. *Dar es Salaam: Histories from an emerging African metropolis*. In *Dar es Salaam: Histories from an Emerging African Metropolis*, 2007. 288 p. ISBN 9789987449705.

COLLIER, P. et al. 2019. Policy Options for Informal Settlements, in International Growth Center. Accessed from <https://www.theigc.org/wp-content/uploads/2019/03/informal-settlements-policy-framing-paper-March-2019.pdf>.

COULSON, A. 2013. *Tanzania: A Political Economy 2nd Edition*. London: Oxford University Press, 2013. 422 p. ISBN 978-0-19-967996-6.

CALLACI, E. 2017. *Street Archives and City Life Popular Intellectuals in Postcolonial Tanzania*. Durham: Duke University Press, 2017. 286 p. ISBN 9780822372325.

DRYDEN, S. 1968. *Local Administration in Tanzania*. Nairobi: East African Publishing House, 1968. 168 p. B0006CY4X6.

FOUÉRÉ, M. 2017. *Indians are exploiters and Africans idlers! The production of racial categories and socio-economic issues in Tanzania, in Indian Africa: Minorities of Indian-Pakistani Origin in Eastern Africa*, 2013. 56 p. ISBN 9789987082971.

HARRISON, P. 1992. The policies and politics of informal settlement in South Africa: A historical perspective, in *Africa Insight*, 22(1), 1992. 323–350 pp. From https://hdl.handle.net/10520/AJA02562804_404.

WENBAN-SMITH, H. 2014. Population Growth, Internal Migration and Urbanisation in Tanzania, 1967-2012: A Census Based Regional Analysis. In *Urbanization in Tanzania* (Issue April). <https://www.theigc.org/wp-content/uploads/2014/09/Wenban-Smith-2014-Working-Paper.pdf>.

ILIFFE, J. 1979. *A Modern History of Tanaganyika (African St)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 638 p. ISBN 10.1017/CBO9780511584114.

KIRONDE, J. M. 2001. Financing the sustainable Development of Cities in Tanzania: The Case of Dar es Salaam and Mwanza. Dar es Salaam: University College of Lands and Architectural Studies.

KOVACIC, Z. et al. 2019. Interrogating differences: A comparative analysis of Africa's informal settlements. In *World Development*, 122, 2019. 614–627 pp. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2019.06.026>.

KULABA, S. 1989. Local government and the management of Tanzania, in *African cities in crisis: Managing rapid urban growth*. Richard Stren and Rodney White, pp. 203-46.

LUPALA, J. 2002. *Urban Types in Rapidly Urbanising Cities: Analysis of Formal and Informal Settlements in Dar es Salaam , Tanzania*. Stockholm: Infrastruktur, 2002. 267 p. ISSN 1651-0216; 02-030.

MOTTELSON, J. 2020. A new hypothesis on informal land supply, livelihood, and urban form in Sub-Saharan African cities. In *Land*, 9(11), 2020.1–22 pp. <https://doi.org/10.3390/land9110435>.

NYERERE, J. 1967. *Socialism and rural development, in Freedom and socialism*. London Oxford University Press, 1967. 422 p. ISBN 0195012410.

NYERERE, J. 1972. *Madaraka Mikoani*. Dar es Salaam: URT, Government Printer.

NYSSÖLÄ, M. et al. 2021. *Dar Es Salaam : City Scoping (Issue June)*. From <https://doi.org/https://reliefweb.int/report/united-republic-tanzania/dar-es-salaam-city-scoping-study-june-2021>.

OWENS, G. R. 2014. From collective villages to private ownership: Ujamaa, Tamaa, and the postsocialist transformation of Peri-urban Dar es Salaam, 1970-1990. In *Journal of Anthropological Research*, 70(2), 207-231 p. <https://doi.org/10.3998/jar.0521004.0070.203>.

RAIKES, P. L. 1975. Ujamaa and Rural Socialism. In *Review of African Political Economy*, 2(3), 33-52. <https://doi.org/10.1080/03056247508703255>.

RASMUSSEN, M. I. 2013. The power of Informal Settlements . The Case of Dar Es Salaam , Tanzania. In *Planum, The Journal of Urbanism*, 1(26), 1-11. www.planum.net.

TRIPP, A. 1996. Contesting the right to subsist: The urban informal economy in Tanzania, in *What went right in Tanzania: People s response to directed development*. Edited by Matja Liisa Swantz and Aili Mari Tripp, pp. 43-68. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.

ZERBO, A. et al. 2020. Vulnerability and everyday health risks of urban informal settlements in Sub-Saharan Africa. In *Global Health Journal*, 4(2), 46-50. <https://doi.org/10.1016/j.glohj.2020.04.003>.

Kontaktné údaje

Mgr. Kerindo Abeid Sumara

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

sumara2@ucm.sk

Vplyv súčasných islamských reforiem na tradičné aspekty v okrese Chagga Hai v severovýchodnej Tanzánii

Influence of Contemporary Islamic Reforms on Traditional Aspects among the Chagga of Hai District in North Eastern Tanzania

Mgr. Hija A. Urassa

Abstrakt

Súčasnú islamské reformy v podobe mnohých zákazov a povinností majú dopad na každodenný život moslimov. V dôsledku tohto procesu boli niektoré z afrických tradičných prvkov považované za neislamské. Zatiaľ, čo niektorí moslimovia upustili od svojich tradičných praktík, iní vyvinuli nové spôsoby, ako sa venovať islamským aj africkým tradíciám. Cieľom príspevku je preskúmať vplyv súčasných islamských reforiem na niektoré z tradičných prvkov moslimov etnickej skupiny Chagga v oblasti Hai v severovýchodnej Tanzánii. Príspevok je zameraný na vnímanie a modalitu praktizovania islamu a tradičných aspektov. Štúdia je podložená nie len etnografickým terénnym výskumom realizovaným v rokoch 2020 a 2021 v okrese Hai prostredníctvom pološtruktúrovaných rozhovorov, zúčastnených pozorovaní, vyhotovením zvukových nahráv a zberom písomných dokumentov, ale aj ďalšími zdrojmi z odborných monografií a vedeckých časopisov. Príspevok je založený na argumente, že hodnota, ktorú komunita spája s africkými tradíciami, formuje reakciu jednotlivcov na islamské učenie proti neislamským tradičným praktíkám.

Kľúčové slová: Islamské reformy, africké tradície, Chagga, moslimovia

Abstract

The spread of contemporary Islamic reforms inculcated Islamic prohibitions and obligations in the Muslims daily practices. In this process, some of the long held African traditional aspects were regarded as un-Islamic. Whereas some Muslims individuals abandoned their traditional practices others developed new ways of attending to both Islamic and African traditions. On the basis of that understanding, this paper intends to examine the influence of contemporary Islamic reforms on some of the traditional aspects of Chagga Muslims of Hai District North Eastern Tanzania. The focus of the paper is on the perception and the modality of practicing Islam and traditional aspects. The study relies on in depth interviews, observation, audio sources and written documents collected from the ethnographic research conducted in the year 2020 and 2021 in Hai District. It also uses information from books and journal articles. The paper is built on the argument that the value attached by the community to African traditions shapes the response of individuals to the Islamic teaching against un-Islamic traditional practices.

Keywords: Islamic reforms, African Traditions, Chagga, Muslims

Introduction

In the late 20th century, Tanzania experienced the spread of new reformist form of Islam which originated from Islamic based countries such as Saudi Arabia and Egypt. The reform movement's objective was to get rid of what is considered innovations (*bidah*) in Islamic religion and instead adopt a pure form of Islam as taught and practiced by Prophet Muhammad (Chande, 2000). The contemporary Islamic reform movement has locally been identified by different names such as Ansar Sunna, Salafy, Wahabi or *watu wa bidah*.¹ It has been characterized by increase of the connection with the international Islamic organisations which have been financing development projects such as schools and hospitals. Also, these organisations have been offering scholarships for Islamic studies in reform-based countries such as Pakistan, Sudan, Egypt, and Saudi Arabia (Gilsaa, 2015). From 1980s, graduates from Islamic reform countries, equipped with mastery of Islamic education and Arabic language contributed to the translation of reading materials to vernacular languages (Loiemer, 2003). They joined hands with the emerging middle-class businessmen and Muslim activists in enhancing Islamic knowledge teaching and access to Islamic education through media (Turner, 2009, p.238). To a considerable extent, reformers were critical to unjust political situation and press for Muslims development in areas such as education and health. Association of Islamic reform with radical external states, topped with the rise of global fear of radical Islam escalated after September 11 terrorist attack, jeopardized the relationship between the state and new Muslim reformers (Njozi, 2010). Reformers have been linked to radical terrorist acts in East Africa such as the bombing of U.S embassy in Dar es Salaam in 2001, connection and support to the terrorist groups such as Al Shabaab

¹ The spread of reform came under different labels such as Answaar sunna, Wahabbi, watu wa bidah and Al Qaeda. These labels were influenced by the history or the origin of these ideologies. For example, Wahhabi originated from the founder of the reforms, Muhammad ibn Abdul Wahhab, while labels like Al Qaeda came as a result of radical activities which were happening globally and connected to the Muslims with reform ideology. These terminologies were adopted in the rural Kilimanjaro from sermons of the scholars who were against reforms. This paper adopts the term Ansar Sunna to mean Islamic reforms as commonly understood by the Chagga Muslims of Hai District

and creation of chaos among the local Muslim communities. As a result, security measures have been taken against Muslim preachers and organisations (Rabasa, 2009).

In the social lens, new reformers are against all 'un-Islamic' practices. They have been critical to the early generation of Muslims mostly those who belong to Sufi brotherhoods (*tariqa*). They criticized the Sufi for practicing rituals which has no base in Islamic scriptures (Nimtz 1980, p.56). They also questioned the tolerant nature of Sufi Muslims to some traditional aspects and condemn all kinds of "alleged 'superstition' and popular rituals" (Loiemer, 2003, p. 241). They further opposed some of their practices such as visiting the grave of their saints to seek blessing and commemorating the birth of Prophet Muhammad and other saints (*mawlid*) were forms of innovations in religion (Turner, 2009). Reformers claimed that the adopted Islam under Sufi *tariqa* did not eliminate features of traditional religion.

Among the Chagga Muslims of Northeastern Tanzania, the ideas of reforms intended to close all doors of connection with ancestral spirits through the traditional lens. Nevertheless, beliefs in ancestral spirits among the Chagga have been a part of the whole community's values over time. Scholars such as Moore-Puritt (1977), Raum, (1967) and Marealle (2002), have identified the connection of Chagga people and their ancestors especially during childbirth, death, marriage, and circumcision. Despite their significance Temba (2016) has shown that religions and western education have suppressed ancestral beliefs among the Chagga. Nonetheless, the decline of ancestral beliefs cannot be totally justified. They have persisted to date. Hasu (2009), for example, has noted ancestral sacrifices among the educated Chagga communities of Tanzania. The prevalence of these practices became the center of conflict among the Chagga. The new reforms created internal struggles not only among the Muslims but also threatened the tolerance which has existed with non-Muslims in the locality.

Success or failure of the reform ideologies in specific locales were conditioned among other factors by the already existing conditions in the local context (Loierner, 2003). Factors such as education background both secular and religious, the preexisting African beliefs and traditions, impact of colonialism and post-colonial socialist and liberalist policies as well as global politics in Islamic world created varied understanding of the ideologies and practices. To understand how these local conditions shapes the Islamic practices, Bowen (1993), and Holy (1991), insist on studying the perception, understanding, and applicability of Islamic obligations and prohibitions in specific locales (Bowen, 1993). Even though Muslims worldwide conform to the blueprints of religion such as the five pillars of Islam and pillars of faith, they differ in the extent and modality of practicing Islamic rituals (Holy, 1991, p. 1). Therefore, studying Islam as practiced in the local context avoids the generalization of Islamic practices (Becker 2006).

The study of impact of Islamic reforms on traditional practices among the Chagga has not yet received considerable attention from the scholars. Available studies have focused in the areas where reforms were successful or generated heated clashes such as Zanzibar (Turner,2009; Loierner, 2003) and Southern Tanzania (Becker, 2016). However, reformist ideas on abandoning traditional practices were experienced among the Chagga and found obstacles from the already established Islamic institution and traditional culture. Therefore, this study contributes to the existing literature on Islamic reforms and its contact with African culture on the rural settings. Drawing from ethnohistorical methods, it assesses the impact of reforms on Chagga ancestral beliefs customs and traditions as well as analyzing the varied responses of the Chagga people to the new reforms.

1 Chagga beliefs on ancestors and Muslim practices before the advent of Ansar Sunna

1.1 Chagga ancestral beliefs

Chagga is one of the largest Bantu ethnic groups in Tanzania. It is located on the southern slopes of Kilimanjaro mountains in North-Eastern Tanzania. The Chagga of Hai District live on the western edge of the region. According to National Census (2012), this agricultural community has a population of 210,533 people in a 902.3km² area. Before the advent of Islam and Christianity in the 19th century, Chagga people adhered to local traditional beliefs. They were related to their spirits in different ways. They believed in a God-spirit (*Ruwa*) or *Iruwa*), and dead ancestral spirits that acted as intermediaries between them and Ruwa (Temba 2016). Whereas the God spirit was believed to be a provider and protector of humans from birth to death, he was also very calm and undemanding than the ancestral spirits. Ancestral spirits could cause death, diseases, or a state of unsettlement to the related person (Moore, Puritt, 1977). For instance, if a child was sick or a youth became miserable and disrespectful against community expectations, older people gathered to figure out whether a certain spirit related to the person was angry or neglected (H. Nturu, personal communication, Mroma Village November 10, 2021). A spiritual connection to the ancestral spirits was also found through the power of witchcraft, evil eyes, and curses (Moore, Puritt, 1977, 50). These aspects were closely connected since their treatment in some cases involved the intervention of the ancestral spirits. It was believed that a person with an evil eye could harm the person just by looking at them. Also, there was an alternative form of witchcraft (*kilwaa/zongo*) held mostly by women. In another instance, envious people used witchcraft to kill others (H. Nturu, personal communication, Mroma Village November 10, 2021). Curses were also caused by many factors such as killing or beating someone to the extent of shedding blood or angering and mistreating other people. The mistreated people could utter curse words or do actions that ultimately caused misfortune to a person or harm the compound, family, or whole clan.

It was customary among the Chagga people to protect themselves from the misfortunes, the power of evil eyes, and curses (Moore, Puritt, 1977; Raum, 1967). There were common rituals to appease the ancestors such as spilling a little amount of food on the ground for dead ancestors, tying charms on the child's arm, and avoiding feeding infants in the presence of a person thought to have an evil eye. Again, two or three raw coffee beans were added to the basket when carrying food from one point to another. Moreover, one had to avoid angering people, especially adults and parents since they could utter words that would affect that person (Moore, 1977, p. 51). These values were imparted orally to the young generation. For example, an elderly woman could scold the careless mother who fed her child in public.

The major form of spiritual worship or appealing to the spirits involved arranged sacrifices during times of trouble or social events such as marriage, childbirth, and circumcision (Raum, Puritt, 1967; Moore, 1977). Cleansing the family compound or appeasing the spirits for any misfortune or misconduct were done under the guidance of a knowledgeable traditional elder chosen by the clan or family (Temba, 2016). The harm was removed by slaughtering a goat or sheep as well as sprinkling banana beer (*mbege*) or millet porridge mixed with milk in the banana grooves, or in a family shrine. In some cases, the small amount of meat was left in the sacrifice area for ancestors (Temba, 2016). During the sacrifice, the dead ancestors were called by names and were told about the purpose of sacrifice such as letting someone lead a peaceful life. In the end, the rest of the meat, porridge, or beer was shared by the living people (H, Nturu and A. Mussa, personal communication, Mroma Village, August 15, 2020). Relating to ancestors aimed to protect the history of certain families and find a solution for problems that seems beyond the physical world. Also, the ability of the older people to officiate sacrifices had an element of maintaining power among the consulted adults and enhancing youth's respect for adults and ethnic values. In addition, the sacrifice process and division of meat or beer increased unity in respective communities.

In the present-day Chagga communities, the relationship between ancestral beliefs has been altered by the introduction of new religions, colonialism, and western education (Temba 2016). However, the above elements have not managed to uproot the practices altogether. Ancestral spirits are consulted when there are problems that lack solutions elsewhere such as diseases, bad luck, marriage problems, and barrenness. According to one of my informants, a certain old woman cursed her family descendants not to marry in a certain clan. This was not taken into consideration as spiritual beliefs were losing grip. After her death several years later, it was noticed that marriage relations between two clans were not successful. It was either children would die, get sick or the married woman would not bear children. Elders remembered the curse and arranged ways of pleasing her spirit. (H. Iddy, personal communication, Mamba Village, August 18, 2020)

Spiritual beliefs these days are not demonstrated openly. Sacrifices are mostly done secretly by adults and kept away from people who have abandoned the tradition. Sometimes the rituals are done in the absence of the person intended if he or she is too religious or no longer finds a relationship with the dead ancestors. However, it should also be noted that keeping the information about the sacrifices within the circle of few people is necessary when the problem is caused by evil eye or witchcraft. Letting the news spread could lead the ritual to be unsuccessful due to enemies' intervention.

1.2 The Spread of Islam and Elements of the Traditional Beliefs

The spread of Islam among the Chagga of Hai District in the 1920s was largely a result of the imperialistic changes of the late 19th century Africa. The increase of trade contact between the coastal and interior, colonial administration policies which made use of Muslim soldiers, labourers, and civil servants, and improvement of infrastructure opened the door for Islam in the interior (Illife, 1960, p. 187-189; Nimtz, 1980; Trimmingham, 1964, p.27). The proselytization in the interior was largely done by the Muslims of Sufi

brotherhood or orders (*tariqa*). Among the Chagga Islam spread under the influence of *tariqatul Qadiriyya*. The spread was highly caused by the tendency of the leaders of brotherhoods (sheikh or walim) to move to interior areas and establish learning centres (Nimtz, 1980). In these learning centres people who qualified were initiated into brotherhood. In addition, the popular rituals such as collective *dhikr* (mention the name of God repeatedly) and celebration of birthdays of Prophet and the Saints attracted people to Islam. Among the Chagga of Hai district, Rajab Kirama, one of the prominent figures of Islam, organized *mawlid* each year. In these days there were processions called *zaffa*. Muslim were singing and chanting on the road while moving to the place of celebration. These events attracted many Muslims and non-Muslims. It was out of such *mawlid* events that many people became Muslims (R. Ibrahim, Personal Communication, Nkuu Village, December 30,2021).

According to Nimtz, Sufi Muslims under *tariqa* in Tanzania was mainly African dominated. The leadership in religion organization was under Africans as opposed to previous time when religion education and leadership was among the Arabs. Also, it is said that Sufi Muslims were tolerant to the African customs and traditions. This made them popular among the African communities (Illife, 1979). Some of the early Muslim converts especially those who were not initiated into the brotherhoods continue practicing Islam alongside African traditional beliefs. They adhered to the basic available tenets of religion such as prayers, abstaining from eating pork, and un-slaughtered animals but still retain their traditional aspects. Until 1990s, Muslim families in Hai District had family shrines. In several homesteads, there was a stone in the centre of the compound where sacrifices were performed. Other major sacrifices were done in the banana grooves or around the graveyards. Banana beer was used for sacrifices to ancestors, to conclude marriage customary rites, and even to seek forgiveness from one another regardless of its prohibition in Islam. Most of the people attended Friday and Eid prayers, and fast during Ramadan but still visited their

ancestors and medicine men (M. Ramadhan, personal communication, Uswaa Village, July 20, 2021).

In connection to the above, some aspects of the tariqa Muslims were not far from African traditions. The culture of visiting the tomb of venerated saints to seek blessing (barka) and claims of possession of supernatural power by the tariqa leaders were the same to the Chagga spiritual beliefs and practices. During mawlid, the tariqa-initiated people were said to do magical acts such as eating the burning charcoal without being burned. The notion here is that the mystical character kept them close to God, hence the source of these powers (Nimtz, 1980 M. Bashiri, personal communication, Mamba village July 20, 2021). Some of the tariqa clerics demonstrated an ability to cure people in religious ways. This made them an alternative for African traditional medicine men (Kaniki, 1977). The relationship existed between the two traditions were undisturbed until the beginning of Ansar Sunna reforms. Basing on the different ideologies and practice, and the prohibition of many aspects of the Sufi Islam and African traditional beliefs, there were misunderstanding between the old and the new institution.

2 Islamic reforms influence on Chagga ancestral beliefs

The Ansar Sunna reformers' initiatives to eliminate ancestral beliefs among the Chagga is a debate on the relationship between the global ideologies and local responses. Graduates from reform-based countries such as Saudi Arabia, emerging middle-class businessmen, and Muslim activists were responsible for the opening of the Hai district for new Islamic ideologies. The new movement with global connection was only possible under favorable local conditions. Issues such as the failure of the socialist government and political and economic liberalization policies of the 1980s, made the youth embrace every resistance movement which could transform their lives (Turner 2009; Gilsaa 2015). Therefore, ancestral beliefs and traditional Sufi Islam were not only thought to be unfit but also an ally of the failed system which was to be replaced with a more developed religious system. Muslim reformers insisted among other things, on the

oneness of God and abandoning superstition and un-Islamic rituals. According to Turner (2009) ... the followers of the movement are committed to cleansing Islam of the impure practices of local tariqas (Sufi brotherhoods)? the so-called bidha, (sic) such as singing and dancing. They oppose ziara (the practice of visiting sheikhs' graves), tawasud (sic) (blessing saints in prayer), khitma (praying for the dead after three days) and other rituals that express worship of human beings.

Among the Chagga new reformers worked together to save their community from both religious and secular ignorance and poverty. Out of their union, Islamic modern schools such as Mudio Primary and Secondary school emerged (Kassim 2010). These schools functioned as model for imparting religion ideologies to the children and youth in order to create a community which will abstain from un-Islamic practices. Students who went to these schools and others who accessed Islamic knowledge in other non-Islamic school became alienated from Sufi religious practices hence the disconnection from the older generation. Likewise, reformers demonstrated their ideology practically by refuting elements of traditional beliefs, discarding shrines and relocating burial sites, smashing built graves, and attacking all Sufi ideologies said to be un-Islamic. (H. Iddy, personal communication, Mamba Village, August 18, 2020). Critics of the new reformers to the ancestral beliefs were directed to the Sufi Islam. They wanted religious leaders who were thought to practice Islamic religion alongside local traditions to step down. The prayer led by such leaders was considered invalid. In the beginning, they tried to impose new ideologies in the already existing mosques. However, their attempt faced opposition from the residents. As a solution they had to establish their own mosques.

Through creating an Islamic society advocated by Ansar Sunna reformers, alternative ideologies and practices were outlined. During the sermons and social events such as wedding or burial services reformers reminded people of the correct Islamic practices. Instead of seeking help from the dead ancestors, they introduced new solutions to spiritual problems and misfortunes. Several supplications and healing through Quran were taught. The above Ansaris were no

longer visiting Sufi sheikhs. Reformers established offices to help people who were sick and afflicted with evil spirits by using selected Quran verses. The use of traditional medicine which is evidenced in the prophetic teaching was used and adopted a new terminology, *dawa za kisunna* (prophetic medicine). The open attendance to local medicine men and fortune-tellers decreased even among the non-reformers. Other practices such as burning incense and remembering the dead person during *Eid el adh-ha* festival were slowly abandoned. Ritual practices were done out of sight of the religious believers, especially the religious leaders (A. Yusufu, personal communication, Roo Village, July 29, 2021).

Regardless of the Ansari's insistence on complete submission and non-involvement in ancestral worship, Muslims responded differently to the new ideologies. The degree of adherence depended on the understanding and the way people were related to their ancestors. Some people did not destroy family shrines or abandon ancestral sacrifices totally. They feared spirits could disturb them. Others re-installed the shrines later when the religious leaders were out of sight. Other people believed that the power of ancestors was to be preserved since at a certain point in life they caused trouble. They believed that some people had problems in their lives because of abandoning ancestral beliefs. In cases where elders thought that a person was in trouble and would not comply with the idea of involving the ancestors, close people took the responsibility. The secrecy was highly kept but the process continued. For example, in an interview, an informant narrated the illness of a certain child whose parents were reformers and never wanted to undergo local procedures. The elders decided that other people were to do the rite on their behalf. As a result, the aunt and grandmother represented the family (H. Nturu, personal communication, Mroma Village November 10, 2021).

3 The varied response of the Chagga to abandoning ancestral beliefs

The influence of Ansar's new movement did not generate similar responses. Generally, the reforms did not fit easily with the adults who considered them as the subject of the youth. The local Muslims were skeptical on the status of the reformers. They saw them as radicals as well as the people with similar ideologies being involved in terrorist acts. The Sufi religious leaders, sometimes with the help of government security forces banned the reformers from the already established mosques (A. Kweka, personal communication, Mroma Village, September 2, 2021). Reformers were associated with radical groups such as Al Qaeda and Al Shabab and were accused of being sponsored by the terrorists (Gilsaa 2015). Some of the reformers acts such as digging and moving graves that were inside the mosques or in front of the houses where the direction of the prayer (qibla) faced the grave, were treated with cautions. There were rumours among the people that they did not re-bury the remains, instead they sold them to flourish their business. For these reasons, Muslims were hesitant to adhere to the new ideas imposed by the reformers.

Methodology of proselytizing is another reason which made the resistance of Muslim to the reformers teaching. Reformers methodology of imparting new knowledge had a forceful tone and demanded immediate action. It was said that Muslims were supposed to practice new message at a time it is made available to them. During the social events such as burial rites of the reformers for example, they used to present modality of conducting Islamic burials. In most cases, the tone used was not appealing to the Chagga Muslims. The words used were translated by Muslims as insults to their religion and local tradition. (M. Lema, personal communication, Uswaa Village, August 2021). The tendency of demanding immediate action was new to the Muslims. This challenge created heated debate and family conflicts. It took extra time for the adults to begin understanding the new ideas. Therefore, some Muslims could have been attracted to the reformers teaching if there was a good method of presenting new ideas to them.

However, for the change to occur the external force must meet the internal demand. In the early days of the movement, the local demands were not met for some reasons. Firstly, the Chagga Muslim adults were content with the Sufi Islam. They were practicing what allowed them to be Chagga and Muslims at a time. Through practicing such kind of Islam for over 60 years it had become part of them. Abandoning this kind of practice was difficult. As hinted earlier, some people adopted Islam because it allowed them to maintain their traditional standards (Temba 2016). Islam offered an alternative civilization, for the Chagga who were not in favour of Christianity, either for its strict dislocation and prohibitions of the traditional life or its alliance with colonialism (Illife 1979). Others became Muslims because some of the Islamic aspects such as circumcision and polygamy found their match among the Chagga. Sufi Islam with its African character had allowed social integration and accommodating African culture (Nimtz, 1980). Therefore, strict Islamic ideologies could lead to the demise of their traditional values which defined them as an ethnic group.

Ansar accusation of Sufi Muslims for rejecting or not insisting in religious education can be explained as the nature of Sufi Islam which made some Chagga Muslims either adhere to the new tariqa practices or stick with their traditional practices or both. Reformers blamed the Sheikh for centering religious education to themselves while the majority knew little about religion. However, to belong to Sufi brotherhood did not require intensive learning. The members who were obedient to the Sheikhs and able to adopt to mystic character were even elevated to high status in Tariqa (Nimtz, 1980). The normal followers had no deep exposure in Islamic religion. However, basing on the social condition among the Chagga by the time of introduction of religion Sufi Islam was a fit to them. Most of the people had no access to Arabic language and many books were not yet translated. Reading and writing skills were an obstacle for them to learn many religious aspects. In addition, the interior areas were not equipped with many learning centres and learned Muslims, hence it was hard to acquire religious education. Due to

preexisting conditions coupled with the involvement of the Chagga people in their traditional culture new reforms faced obstacles.

Alternatively, the young generation over time understood the reformers' teaching. Many of the Chagga who adopted Ansari Sunna ideologies were among the young people. As the younger generation grew closer to the outside world, connected to it by western education and religion, ancestral worship was regarded as lack of civilization (Temba 2016). Western education and Islamic knowledge basics in schools divorce them from traditional practices. Constant awareness created in schools against traditional beliefs by non-governmental organizations and the government decreased the strength of traditional beliefs. In some instances, it happened automatically that traditional values were no longer transmitted to the young generation as the children were drawn so early from their families to join schools. In addition, emerging Chagga youth moved to town with their families or started new families in a town that crossed ethnic boundaries. For these reasons, children were not the subject of traditional beliefs. For this group relating to the ancestral beliefs is a subject which lost interest even before the introduction of reforms. They are more attracted to global culture than the local one. However, it should be noted that even among the youth there are some people who still find connection to the ancestors.

However, some of the Chagga socio-economic settings contributed to the change of attitude of both the reformers and Sufi Muslims. Chagga people are oriented in a clan system. These clans include people of different religions and ideologies. Most of the time clan interests such as helping each other during the death of clan member comes first (Temba 2016). Also, there are community works such as digging water furrows. These are shared by all adult villagers (Moore, Puritt, 1977). As they were meeting on social issues, tension decreased over time, and the two generations of Muslims started affecting each other. Whereas the reformers had to change the modality of imparting their ideas, Sufi Muslims started adopting ideas they found convenient. During the informal meetings such as morning visit, meeting in social gatherings Muslims exchanged

ideas. Other changes resulted from the long interaction of the sermons, reading the translated materials made available, and making use of the information from the media. The availability of smartphones mainly among the youth in the 2000s exposed them to video and audio clips from the prominent Ansar sheikhs. With the total changes and attack on traditional beliefs in the communities by both Muslims, Christianity and education, they slowly withered away. To these days, ancestral beliefs and sacrifice is among the subjects that are not discussed openly. It is regarded as a shame to be caught seeing a fortune teller or conducting sacrifices.

Conclusion

Islamic reform among the Chagga is a continuation of rural Islamization which began in the 1920s. Whereas popular Islam developed with Imperialism, new reforms are influenced by the new global development. The two systems are filling the vacuum by responding to inevitable socio-economic development. Popular Islamic spread did not attempt to disturb the local traditions because of its resemblance, African agency and social integration of the community. Contrary, Islamic reform seem to deconstruct the link created between popular Islam and the Chagga culture. The liquidation of ancestral beliefs in Hai district as a result of reforms cannot be denied, however, the transition was inevitable because different actors are involved. Socio-economic behavior, generational differences, a global development of Islam, and western education altered the relationship between people and their traditional beliefs. The Islamic community of Hai district is a hybrid of African traditional religion, popular Islam and reforms. All of them find their places among the people based on their meaning to the people. This means understanding these communities and how they practice their religion over time entail constant analysis of the contributing factors.

Bibliography

BECKER, Felicitas. 2006. Rural Islamism during the 'War on Terror': A Tanzanian Case Study. In: *African Affairs*, 105 (421), 583-603. [cit.2019-09-21] Available at: <http://www.jstor.org/stable/3876765>.

BOWEN, John. 1993. *Muslims through Discourse: Religion and Ritual in Gayo Society*. New Jersey: Princeton University Press. ISBN 0-691-02870-2.

CHANDE, Abdin. 2000. Radicalism and Reform in East Africa. In N. LEVTZION& R. POUWELS, Ed. *The History of Islam in Africa*. Athens: Ohio University Press. 363. ISBN 0-8214-1297-3.

GILSAA, Soren. 2015. Salafism(s) in Tanzania: Theological Roots and Political Subtext of the Ansar Sunna. In: *Islamic Africa*. Vol.6 no. (1-2), pp. 30-59. [cit.2019-09-19] Available at. <https://www.jstor.org/stable/90017376>.

HASU, Paivi. 2009. For Ancestors and God: Rituals of Sacrifice among The Chagga of Tanzania. *Ethnology*, 48(3), 195-213. <http://www.jstor.org/stable/29764861>.

HOLY, Ladislav. 1991. *Religion and Customs in a Muslim Society: The Berti of Sudan*. New York: Cambridge University Press. ISBN-13 978-0-521-02496-9.

ILLIFE, John. 1979. *A Modern History of Tanganyika*. New York: Cambridge University Press. ISBN 0 521 22024 6.

KANIKI, Martin. 1976. Religious Conflict and Cultural Accommodation: The Impact of Islam on some Aspect of African Societies in Tandon Y et al (eds.) *UTAFITI Journal of the Arts and Social Sciences*. Vol. No.1.1976. pp. 87-97.

KASSIM, Mohammed. 2010. *Miaka 25 ya Islamic Propagation Centre 1985-2010*. Dar es Salaam: Afro Plus Industries Limited.

LOIEMER, Roman. (2003). Patterns and Peculiarities of Islamic Reform in Africa. *Journal of Religion in Africa*, 33(3), 237-262. <http://www.jstor.org/stable/1581849>.

MAREALLE, Petro. (2002). *Maisha ya Mchagga hapa Duniani na Akhera (The life of a Mchagga hereon the Earth and after death)* Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers. ISBN 9976 973 91 8.

MOORE, Sally and PURITT, Paul.1977. *The Chagga and Meru of Tanzania: Ethnographic Survey of East Central Africa 18*. London: International Africa Institute. ISBN 0 85302 051 5.

NATIONAL BUREAU OF STATISTICS.2013. *United Republic of Tanzania 2012 Population and Housing Census*.

NIGOSIAN, Solomon (2004). *Islam: Its History, Teaching and Practices*, Indianapolis: Indiana University Press.

NIMTZ, August.1980. *Islam and Politics in East Africa, The Sufi Order in Tanzania*. Mineapolis: University of Minnesota Press. ISBN 0-8166-0963-2.

NJOZI, Hamza.2010. *Muslims and the State in Tanzania*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Muslims Trusteeship (DUMT). ISBN 99878981 1 4.

RABASA, Angel. (2009), *Radical Islam in East Africa* . California: Rand Corporation. ISBN 978-0-8330-4519-5.

RAUM, O. 1967. *Chagga Childhood: A Description of Indigeneous Education in East African Tribe*. New York; Oxford University Press.

SAID, Mohamed 2020. *Rajabu Ibrahim Kirama: Jemadari wa Vita kuwa Jemadari wa Uislam*. Dar es Salaam: Readit Books Ltd. ISBN 978-9987-21-139-5.

TEMBA, Abisai .2016. *Three Hundred Years on Kilimanjaro Mountain Area, Vol.1*. Chennai: Notion Press. ISBN 978-1-946390-64-6.

TRIMINGHAM, Spencer. 1964. *Islam in East Africa*. Oxford: Clarendon Press.

TURNER, Simon. (2009). 'These Young Men Show No Respect for Local Customs'— Globalisation and Islamic Revival in Zanzibar. *Journal of Religion in Africa*, 39(3), 237–261. <http://www.jstor.org/stable/20696816>.

Kontaktné údaje

Mgr. Hija A. Urassa

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

urassa2@ucm.sk

Slovenské a litovské jarné obyčaje

Slovak and Lithuanian spring customs

Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Abstrakt

Komparácia kultúrnych aspektov Litvy a Slovenska je len ojedinelým javom. Existuje k tomu viacero dôvodov, avšak za jeden z hlavných môžeme považovať jazykové rozdiely ako aj malé množstvo historických prepojení. Okrem toho treba poznamenať, že literatúra z litovského prostredia je v slovenskom alebo českom jazyku obmedzená. V našom príspevku sa budeme zaoberať komparáciou jarných tradícií, ktoré sú aktuálne aj v súčasnosti. Sústredili sme sa najmä na hlavné obyčaje začiatku jari, za ktoré môžeme považovať na Slovensku fašiangy ako aj vynášanie Moreny. Za kulminačný sviatok ročného obdobia možno považovať Veľkú noc. Alternatívne v Litve zodpovedajúce sviatky sú Užgavenės ako začiatok jari a Velykos ako kulminácia. Porovnanie zvykov nám ukáže akú úlohu a význam zohrávajú v kultúre a tradícii obidvoch štátoch.

Kľúčové slová: Slovensko, Litva, obyčaje, Veľká noc, Fašiangy

Abstract

Comparison of Lithuanian and Slovak cultural aspects is rather rare phenomenon. There are several reasons why it is so, but one of main ones are language differences as well as small number of historical connections. Besides that, it is important to mention that literature regarding Lithuania is quite limited in Slovak and Czech languages. In this submission we will do a comparison of spring traditions which are still actual and existing nowadays. We are concentrating mostly on customs which are celebrating beginning of the spring, such as Shrovetide (sk. Fašiangy) festival as well as carrying out of Morena in Slovakia. Culmination point of this season can be considered Easter (sk. Veľká noc). Alternately in Lithuania there are corresponsive traditional holidays of Shrovetide (lt. Užgavenės) as the beginning of spring and Easter (lt. Velykos) as culmination. Comparison of those holidays will show us what kind of part they play in cultures of those two countries.

Keywords: Slovakia, Lithuania, customs, Easter, Shrovetide

Úvod

Ako vieme Litva a Slovensko sú dve krajiny, ktoré majú spoločný indoeurópsky jazykový pôvod a patria do príbuznej jazykovej rodiny. Aj keď dané štáty nie sú susedné, môžeme si stále všimnúť niektoré podobnosti v ich kultúrnom kontexte.

Jarné obdobie je obdobie nového začiatku a nového života. Jar prináša cyklicky sa opakujúce sviatky, ktoré majú svoje korene v predkresťanskom období. Staré obyčaje sa zachovali v množstve európskych krajín, my sa však budeme venovať dvom, ktoré nemali až také blízke historické prepojenie. Naším cieľom bude zohľadniť porovnať jarné sviatky v Litve a na Slovensku, popísať ich spoločné črty ale aj rozdiely.

1 Fašiangy, vynášanie Moreny a Litovské *Užgavėnės*

Najprv sa pozrieme na obdobie, ktoré sa na Slovensku nazýva fašiangy. „U Slovanov fašiangové zvyky vyvinuli zo starších zvykov; v dávnej minulosti sa konali na prelome zimného a jarného obdobia.“ (Zubercová, 2015, s. 210). Periodické ohraničenie zvyku predstavuje obdobie od Troch kráľov do popolcovej stredy (Filová, 1990, s. 78). „Od dátumu Veľkej noci závisí zasa záver fašiangov, ktoré sa končia štyridsať dní pred ňou.“ (Horváthová, 1986, s. 139). Koniec fašiangov znamenal 40 dňový pôst, a práve počas tohto obyčaja sa hodovalo, parodovali uznávané formy správania boli podstate oddelený od seba, čím etnologička Horváthová vysvetľuje zo časti aj význam používanie masiek. Druhým dôvodom používanie zoomorfných masiek je napodobňovanie zvierat a démonov (Horváthová, 1986, s. 140) možno predpokladať, že išlo o strašenie. Treba spomínať, že na Slovenskom priestore môžeme deliť fašiangy na dedinské a mestské. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia v bohatom mestskom prostredí fašiangy dostávali podobu plesu, maškarných bál (Zubercová, 2015, s. 211). Ako bolo spomenuté dôležitou súčasťou boli zábavy, ktoré mohli trvať od nedele až do utorka alebo stredy. K takýmto zábavám patrila aj obchôdzka mládeže po domoch (občas aj vo spomenutých maskách, s muzikou) aby získala potrebné potraviny na

hody (Horváthová, 1986, s. 141). Podľa niektorých slovenských etnológov má to do konca aj magicko-vegetatívnu funkciu (Zubercová, 2015, s. 210). Ďalším zaujímavým známym zvykom počas fašiangov bolo aj hranie dvoch postáv - Kuba (alebo Starého) a slameníka (alebo medveďa). Obe postavy boli prezlečené do niečoho iného, Kubo mal široké oblečenie vypchaté slamou, a slameník mal slamu omotanú okolo pása, hrudi a hrdla. Kubo zabával obecenstvo svojou nešikovnosťou padal na zem, kĺzal a po pri tom snažil sa stiahnuť na zem aj divákov (Horváthová, 1986, s. 142). Okrem spomenutých postáv boli v 1. pol. 20 stor. zaznamenané aj ďalšie varianty, ktoré nemajú mužský charakter. Ľudia sa prezliekali aj za ženské postavy, ale aj obchodníka, Žida, Cigána, čerta a mnoho iných (Filová, 1990, s. 78).

Prelomovým momentom zimy a jari na Slovensku môžeme považovať ďalší pohyblivý sviatok, vynášanie Moreny, ktorého hlavným cieľom bolo vyhnať zimu a privolať leto. „Od stredoveku nosili po obci figurínu ženy, zriedkavejšie muža, ktorú nakoniec hodili do vody, alebo spálili. Verili, že tak vyženú z obce nebezpečné choroby a tým aj smrť, že vypudia z chotára negatívne sily, ktoré zdržiavajú vegetáciu, no predovšetkým, že urýchlia odchod samotnej zimy“. (Horváthová, 1986, s. 157). Okrem Moreny sú známe aj iné variácie jej pomenovania ako *Mamurejna*, *Marejna*, *Marena*, *Marmoriena* a pod. Na spišských obciach do konca nazývajú figurínu aj *Barborenou*, *Smertkou*, *Šmertkou* alebo *Špitolenou* (Zubercová, 2015, s. 235). Mužská figurína sa nazývala, ako *Dedko*, *Dida*, *Dondu* alebo *Ďadko* a bola oblečená do otrhaných šiat a upevnená na žrdi. (Zubercová, 2015, s. 236). Zdeněk Váňa spomína, že sviatok má očividne predkresťanský pôvod a v susedných Čechách boli proti nemu až dva cirkevné zákazy v rokoch 1366 a 1384, (Váňa, 1990, s. 210) no tradícia sa zachovala. O danom sviatku na Slovensku je zachovaných množstvo obradných piesní. Morenu niektoré oblasti Slovenska vynášali v rôznych dátumoch. Napríklad na strednom Slovensku (Gemery a Liptov) ju vynášali počas Smrtnej nedele (dva týždne pred Veľkou nocou) a na západnom a juhozápadnom Slovensku ju vynášali až na Kvetnú nedeľu (týždeň pred Veľkou nocou) (Botík, 1995a, s. 372).

V Litve tiež existuje identický sviatok, ktorý sa nazýva *Užgavēnēs*. Tento sviatok prebiehal podľa etnológa Jonasa Trinkūnasa počas jarnej rovnodennosti až do prijatia krstu, kedy sa stal prenosným (Trinkūnas, 2000, s. 54). Tento deň bol spájaný s rôznymi agrárnymi a domácimi rituálmi a zvykmi. Ľudia chodili na dlhé prechádzky, aby vyrástol dlhý ľan a snažili sa nemlieť žarnovom, aby neboli búrky a hromy, ktoré im mohli zničiť dom (Imbrasienē, 1990, s. 32-33). Ako aj počas každého sviatku, dôležité boli určité jedlá: „rituálne jedlá počas *Užgavēnēs* boli v celej Litve, bravčovina a palacinky a neskôr – šišky.“ (Imbrasienē, 1990, s. 34). Taktiež bolo, a stále aj je, aktuálne chodenie po dedine. Ľudia (hlavne Žemaitania¹) sa prezliekali a nosili strašidelné masky (Jašinskienē, 2005, s. 34). Z neskoršieho obdobia poznáme zvyky, kedy sa ľudia sa prezliekali za Rómov, Nemcov, Židov a vojakov a napodobňovali stereotypné črty daných postáv. Avšak etnológovia spomínajú, že „nič urážlivé v daných postavách nebolo, len ľahký výsmech z dobre známych postáv a ich osobitého správania a rozprávania.“ (Imbrasienē, 1990, s. 36). Musíme spomenúť aj postavy *Lašininis* (sk. Slaninový) a *Kanapinis* (sk. Konopný), ktoré bojujú počas *Užgavēnēs*. *Lašininis* je symbolom zimy a *Kanapinis* symbolom jari, ktorý vždy musí v boji zvíťaziť (Trinkūnas, 2000, s. 54). Takýmto spôsobom ľudia znázorňovali víťazstvo jari nad zimou. Príznačná je aj tradícia vozenia *More*, ženskej figuríny vyrobenej zo sena, ktorá bola oblečená, aby vyzerala škaredo a večer ju odvážali za dedinu a spálili, „výskumníci si myslia, že spálenie *More* je zničením zimných nešťastí, čo znamenalo prísľub dobrej úrody.“ (Imbrasienē, 1990, s. 37). Zriedkakedy bola vozená na sánkach aj mužská figurína pod názvom *Gavēnas*. Zhotovovala ho najmä mládež v pubertálnom veku, zo slamy aby vyzeral strašidelne a na miesto rúk mal cepy.

Ako vidíme fašiangy a vynášanie *Moreny* a *Užgavēnēs*, majú množstvo spoločných črt. Počas *Fašiangov* a *Užgavēnēs* dominujú mastné, sýte jedlá, obchôdzky po domoch, zábavy ako prezliekanie sa a požitie masiek. Môžeme sledovať aj niekoľko zásadných rozdielov, že fašiangy a vynášanie *Moreny* svojimi

¹ Obyvateľa jedného z etnografických regiónov Litvy – Žemaitška.

obyčajami tvoria v Litve jeden sviatok, ktorý nazývame *Užgavėnės*. Vynášanie smrti alebo rituálne pálenie figuríny pomenovanej *More* má v Litve niekoľko špecifik a odlišností od pálenia Moreny na Slovensku. V Litve je figurína vyrobená do obrovskej, nadľudskej veľkosti, čo znemožňuje akt hodenia do rieky alebo topenia. V slovenskom priestore nespomína sa že ženská figurína ma byť vyrobená tak aby vyzerala škaredo, avšak v Litve tento akcent existuje. Každopádne pálenie postavy v obidvoch krajinách má rovnaký význam, ide o: zbavenie sa starého roka, zimy a všetkých negatív s tým spojených a privítanie jari.

2 Veľkonočné zvyky na Slovensku aj v Litve

Po vyhnaní zimy sa začína ďalší sviatok, ktorý má miesto aj v súčasnosti – Veľká noc. Dnes veľkú noc poznáme ako sviatok umučenia Ježiša Krista, ale poznáme veľa rituálov, ktoré nám hovoria, že sviatok existoval aj v predkresťanskej dobe. Prípravy na sviatok sa začali už počas Kvetnej nedele (týždeň pred Veľkou nocou), zbierali sa zelené konáriky, ktoré boli používané v celej Európe a z historických prameňov vieme, že cirkev okolo 7. stor. zaviedla ich svätenie. Takéto vrbové prúty mali chrániť pred búrkou aj chorobami (Horváthová, 1986, s. 175). Ďalej poznáme tri posvätné dni pred Veľkou nocou: Zelený štvrtok, Veľký piatok a Bielu sobotu. Zelený štvrtok bol známy rituálmi s vodou. Pred východom slnka bol zvyk umývať sa v potoku. Umývali sa všetci členovia rodiny a taktiež sa verilo, že v ten deň voda pred východom slnka lieči. Existovali tiež zvyky, ktoré mali ochrániť dobytok (Horváthová, 1986, s. 177-179). Veľký piatok už označuje blížiaci sa sviatok, ktorý mal tiež svoje obrady spojené s vodou. Je známe, že „v tradičnom vidieckom prostredí sa dievčatá, ale tiež dospelí, zarána umývali pri studni alebo potoku, aby mali po celý rok zdravú kožu, bez chrást, lišajov a vredov.“ (Zubercová 2015, s. 241). Pred Veľkou nocou, ako aj počas Vianoc, sa spomínali predkovia: „v niektorých oblastiach stredného Slovenska nosievali v tento deň na hroby svojich predkov vajíčka, ale aj iné potraviny, čo bol určitý pozostatok pradávnych sviatkov mŕtvych predkov, ktoré pôvodne slávil na jar.“ (Zubercová 2015, s. 207). Biela Sobota bola určená na drobné práce a na prípravu stola z

mäsitých jedál sa pripravovala predovšetkým bravčovina, ktorá má svoju magicko-obradnú funkciu nie len v jarnom ale i zimnom období. (Horváthová, 1986, s. 185) Taktiež sa svätily oheň, ktorý bol zakladaný pred kostolom. Verilo sa, že vzniknutý popol mal magickú ochrannú silu a na základe toho bol vysypaný na pole, najmä tam, kde rástol ľan alebo konope (Botík, 1995a, s. 40). Po Bielej sobote nasleduje nakoniec Veľkonočná nedeľa. Zora Mintalová-Zubercová tvrdí, že sviatok sa vždy uskutoční počas prvej nedele po splne mesiaca, ktorá nasleduje po jarnej rovnodennosti (Zubercová, 2015 s. 244). Pri veľkonočnom stole bola dôležitá konzumácia prvého vajička, ktoré sa rozdelilo medzi všetkých členov rodiny (Botík, 1995b, s. 292). Z toho môžeme usudzovať, že najdôležitejším symbolom sviatku sú kraslice (maľované vajička). Kraslice sa maľovali rôznymi spôsobmi. E. Horváthová nám spomína batikovú techniku, pri ktorej ornament nanášali na čistý povrch voskom a potom ponorili vajičko do farby (Horváthová, 1986, s. 187). V 19. a 20. stor. vajička často uvarili vo vode s cibulovými šupinami, kôrou stromov, alebo inými rastlinami, ktoré obmotali okolo vajička, aby sa zachovala potlač. (Zubercová, 2015, s. 245) Je známe, že „kraslice mali veľký význam už v dávnych storočiach, v 12. storočí cirkev nariadila svätenie kraslíc,“ (Zubercová, 2015, s. 245). Kraslice sa zvykli darovať alebo dokonca aj klásť na hrob zosnulým (Botík, 1995a, s. 273). „Cez Veľkonočný pondelok bývala tradičná oblievačka aj šibačka korbáčmi.“ (Zubercová, 2015, s. 246). Pravdepodobne ide o starší žartovný zvyk, ktorý je v súčasnosti praktizovaný už len vo vidieckom prostredí. Dobré známe sú aj spomínané korbáče, ktorými sa šibalo. „Dospelí muži sedeli radšej doma, pretože ktorákoľvek žena, čo ich vonku stretla, mohla ich vyšľahať korbáčom.“ (Horváthová, 1986, s. 189) Šibanie taktiež má patriť svojom funkciou medzi magické a ochranné praktiky „malo zabezpečiť znovuobnovenie rastu, zdravia, sily.“ (Botík, 1995b, s. 233).

Litovský ekvivalent sviatku Veľkej noci sa nazýva *Velykos* a rovnako má niekoľko častí. Príprava k *Velykos* sa začína dňom *Verbu sekmadienis* (sk. Korbáčová nedeľa), ktorá sa uskutoční poslednú nedeľu pred Veľkou nocou. Už názov nám hovorí, že ide o tradíciu pletenia korbáčov, ktoré sa svätily v kostole a boli použité počas *Velykos*. *Verba* (sk. korbáč) mohol byť vetvičkou borievky,

s ktorou mohli byť spojené aj vetvičky tuje alebo brezy. Vetvička mala v domácnosti ochrannú funkciu, „keď si ju doniesli z kostola, vetvičku borievky vysušili a držali za nosníkom, alebo za obrazmi svätých celý rok a keď prišla búrka ľudia ňou údili chalupu.“ (Imbrasiené, 1990, s. 47). Ďalší veľký deň pred sviatkom je *Didysis ketvirtadienis* (sk. Veľký štvrtok) známy tiež ako *Žaliasis ketvirtadienis* (sk. Zelený štvrtok), alebo *Švarusis ketvirtadienis* (sk. Čistotný štvrtok). V názve sa uchovávali tradície daného dňa: upratovanie v domácnosti, pranie a taktiež rituály s vodou, ktoré boli silným zvykom. A. Žarskus spomína, že sa „predpokladalo, že pred východom slnka sa treba umyť vodou alebo snehom, zaliezť do jazera, rieky alebo prameňa – tým pádom telo bude zdravé a pekné celý rok.“ (Žarskus, 2009, s. 152). *Didysis penktadienis* (sk. Veľký piatok) bol sviatok, kedy sa chodilo do kostola, avšak v 20. stor. bola tradícia prísť do kostola s palicou, ktorá bola pekne vyrezaná. Po omši, keď zhasla posledná sviečka, ľudia sa otočili na dvere a oháňali sa, až pokiaľ neprišli do rybníka, kde zahodili paličky (Žarskus, 2009, s. 153). Po piatku nasleduje *Didysis šeštadienis* (sk. Veľká sobota), počas ktorej si ľudia nesmeli nič požičať, podobne aj ako počas vianočných sviatkov (Imbrasiené, 1990, s. 47). Je známe, že sa svätila voda aj oheň, ktoré si ľudia doniesli domov. Oheň mal symboliku nového začiatku a voda bola držaná v džbáne ako ochrana proti búrke (Žarskus, 2009, s. 154). A nakoniec *Velykos* (sk. Veľká noc), ktorého hlavným jedlom a symbolom boli vajička. Ráno počas sviatku sa zvyklo šľahať tých, ktorí stále spia, s *verba* (sk. korbáčom), popri tom sa hovorilo „korbáč šľahá, korbáč šľahá, nie ja šľahám.“ (Žarskus, 2009, s. 148). *Velykos* nám pripomína Štedrú večeru tým, že celá rodina je za stolom, na ktorom sa nachádzalo množstvo jedál: vajička, bravčovina, divina, syr, často aj mladý baran (Imbrasiené, 1990, s. 48). Ako sme spomínali, veľkonočné vajička – *Margučiai* (sk. kraslice) – boli dôležitým symbolom sviatku, ľudia ich farbili a kreslili na nich rôzne ornamenty. Na to boli použité rastliny, kôra zo stromov, cvikla alebo škrupiny od cibule, prípadne sa používal aj vosk. (Imbrasiené, 1990 s. 48-49) Dodnes poznáme niekoľko hier, ktoré sa s takými vajičkami hrali počas *Velykos*. Jedna z nich je bitie vajec a zistenie, ktoré je to najsilnejšie „kraslice bili najviac muži a mládenci.“ (Žarskus, 2009, s. 161). Valenie

vajec je najviac populárna veľkonočná hra, ktorú hrajú hlavne deti: „deti sa zhlúkli do skupín, spravili plošinu a valili vajce. Ak sa vajce dotýkalo cudzieho, tak vyhralo.“ (Žarskus, 2009, s. 162). Druhý a tretí deň Veľkej noci v Litve pokračoval zvyk vodných rituálov. Najčastejšie to robili chlapci pre dievčatá a tento zvyk mal symboliku očisty, blahoželanie k dobrej úrode (Imbrasienė, 2009, s. 42).

Počas Veľkej noci, v oboch krajinách dominujú rovnaké symboly. Vajce symbolizovalo znovuzrodenie prírody a plodnosť, kvôli čomu pravdepodobne vajce farbili a dekorovali, aby tak zabezpečili plodný rok. Tak tiež sa opakuje aj symbolika vody, ktorou sa polievalo a umývalo. Voda sa stala spôsobom očisty a nového začiatku. Šľahanie je taktiež zvykom, ktorý sa opakuje na území Litvy a Slovenska. V Litve sa kultúra veľkonočných vajec ukazuje aj v detských hrách, na Slovensku sa vajíčka väčšinou darovali, ale nosili sa aj predkom na hrob, čo sa nevyskytuje v litovskej kultúre.

Záver

Jar v minulosti pre obyčajného človeka bolo možnosťou väčšieho nádychu na koľko zimné obdobie bolo celkovo obmedzujúce. Jarné práce oživujúca sa príroda, a znaky nového života existovali nie len vo vonkajšom prostredí ale i v tradíciách, ktoré po zachovali nám mnoho dôležitých kľúčov do kultúry ako aj do minulosti.

Literatúra

BOTÍK, J. 1995a. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: SAV, 1995a. 484 s. ISBN 80-224-0234-6 .

BOTÍK, J. 1995b. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: SAV, 1995b. 448 s. ISBN 80-224-0235-4.

FILOVÁ, B. 1990. *Etnografický atlas Slovenska : mapové znázornenie vývinu vybraných javov ľudovej kultúry*. Bratislava: SAV, 1990. 124 s. ISBN 80-224-0075-0.

HORVÁTHOVÁ, E. 1986. *Rok vo zvykoch nášho ľudu*. Bratislava : Tatran, 1986. 243 s.

IMBRASIENĚ, B. 1990. *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius : Aušra, 1990. 93 s.

JAŠINSKIENĚ, J. a kol. 2005 . *Tradicijos. : Iliustruota Lietuvos enciklopedija*. Vilnius : Šviesa, 2005. 127 s. ISBN 5430041580.

MIKOLAJOVÁ – STOLIČNÁ, R. 2012. *Slovenský rok. : Receptár na dni sviatočné, všedné i pôstne*. Martin : Vydavateľstvo Matice Slovenskej, 2015. 134 s. ISBN 978-80-8115-109-5.

TRINKŪNAS, J. 2000. *Baltų tikėjimas*. Vilnius : Diemedis, 2000. 118 s. ISBN 9986230799.

VÁŇA, Z. 1990. *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha : Panorama, 1990. 280 s. ISBN 80-7038-187-6.

ZUBERCOVÁ – MINTALOVÁ, Z. 2015 : *Tradície na Slovensku. : Rodinné aj výročné sviatky a zvyky*. Bratislava : Slovart, 2015. 359 s. ISBN 978-80-556-1482-3.

ŽARSKUS, A. 2009 : *Rėdos knyga. : Baltų kalendorinės šventės*. Kaunas. 2009. 280 s.
ISBN 9786094080333.

Kontaktné údaje

Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

vasiliauskaitė1@ucm.sk

Sekcia filozofie a aplikovanej filozofie

Naliehavosť morálneho biovylepšenia

I. Persson, J. Savulescu vs J. Harris

The urgency of moral bioenhancement

I. Persson, J. Savulescu vs J. Harris

Mgr. Tomáš Gašpar

Abstrakt

Za posledných 10 rokov sa v bioetike rozprúdila diskusia ohľadom morálneho vylepšovania človeka. Za otcov tejto diskusie môžeme nepochybne považovať Ingmara Perssona spolu s Julianom Savulescuom a Thomasa Dogulasa. Autori ako prví v roku 2008 publikovali štúdie, v ktorých uvažujú o potrebe biotechnologického vylepšenia morálneho charakteru človeka. Tento projekt bol neskôr rôznymi bioetikmi rozvíjaný a tiež kritizovaný. Jedným z najväčších kritikov morálneho biovylepšenia je John Harris. Cieľom nášho príspevku je analýza argumentačnej línie, ktorú môžeme sledovať v diskusii medzi spomenutými autormi. Na základe argumentácie v prospech morálneho biovylepšenia na jednej strane a v neprospech na druhej strane chceme posúdiť relevantnosť a možnosti projektu biotechnologického vylepšenia morálneho charakteru človeka. Diskusiu sme rozčlenili do troch línií. V prvej ide o zdôvodnenie naliehavej potreby morálneho biovylepšenia. V druhej sa vymedzujú spôsoby a možnosti technológií pre morálne vylepšenie a hľadajú sa relevantné charakterové vlastnosti pre morálne biovylepšenie. Tretia rovina predstavuje Harrisovu najväčšiu námietku proti morálnemu technologickému zlepšovaniu, ktorou je strata slobodnej vôle. V tomto príspevku je venovaná pozornosť najmä Perssonovej a Savulescovej snahe o zdôvodnenie urgentnej potreby morálneho zdokonalenia a Harrisovej kritike voči tejto naliehavej potrebe.

Kľúčové slová: bioetika, biotechnológie, morálka, morálne bio-technologické vylepšovanie človeka, argumentácia

Abstract

Over the last 10 years, a debate has raged in bioethics regarding the moral enhancement of human beings. Ingmar Persson, along with Julian Savulescu and Thomas Dogulas, can undoubtedly be considered the fathers of this debate. The authors were the first to publish studies in 2008 in which they consider the need for biotechnological enhancement of the moral character of human beings. This project was later developed and criticized by various bioethicists. One of the greatest critics of moral bioenhancement is John Harris. The aim of our paper is to analyse the line of argumentation that can be traced in the debates between the authors. Based on the arguments in favour of moral bioenhancement on the one hand and against it on the other hand, we want to assess the relevance and possibilities of the project of biotechnological enhancement of the moral character of human beings. We divide the discussion into three lines. The first concerns the justification of the urgent need for moral bioenhancement. The second delineates the ways and possibilities of technologies for moral enhancement and seeks relevant character traits for moral bioenhancement. The third level presents Harris's major objection to moral technological improvement, which is the loss of free will. In particular, this paper focuses on Persson and Savulescu's attempt to justify the urgent need for moral improvement and Harris's critique of this urgent need.

Keywords: bioethics, biotechnology, morality, moral bio-technological human enhancement, argumentation

Úvod

V súčasnosti je bioetika vo veľkom rozsahu zahrnutá otázkami vylepšovania človeka. Medzi odborníkmi, filozofmi či etikmi prebiehajú diskusie o využívaní moderných technológií na zlepšovanie ľudských schopností. Jedným z alarmujúcich dôvodov pre vylepšovanie našich dispozícií je aj prežitie ľudského druhu, ktoré môže byť v blízkej budúcnosti ohrozené či už klimatickými zmenami, vojnovými konfliktmi a podobne. Vylepšením našich dispozícií máme nadobudnúť schopnosti, vďaka ktorým sa budeme vedieť lepšie prispôbiť prostrediu a okolnostiam, v ktorých sa ocitneme. Odhliadnuc od globálnych katastrof, vylepšené schopnosti by nám uľahčili život v rôznych smeroch, umožnili by nám prežiť život kvalitnejšie, bez zbytočného utrpenia, napríklad bez chorôb. Nakoľko cieľ vylepšovania človeka modernou technológiou je na prvý pohľad ušľachtilý, viacerí odborníci upozorňujú na možné riziká, ktoré so sebou technológia prináša.

Morálne vylepšovanie človeka pomocou moderných technológií sa objavilo v bioetických diskusiách pomerne nedávno. Podľa našich zistení môžeme identifikovať dva články z roku 2008, ktoré odštartovali dodnes trvajúcu diskusiu ohľadom morálneho vylepšovania pomocou technológie. Jedná sa o text s názvom *The perils of cognitive enhancement and the urgent imperative to enhance the moral character of humanity*, ktorého autormi sú Ingmar Persson a Julian Savulescu, a druhý text s názvom *Moral enhancement* od Thomasa Douglasa. Perssonova a Savulescova (2008) práca je vskutku zaujímavá, a to z dôvodu, ako napovedá už názov ich práce, ich zámerom je zdôvodniť doslova morálny imperatív aplikovania moderných technológií na posilnenie morálnej zdatnosti ľudstva. Douglas (2008) ide mierne odlišnou cestou a zdôvodňuje, že každý by mal mať možnosť a právo rozhodnúť o tom či chce posilniť svoj morálny charakter. Jedným z najväčších kritikov programu technologického morálneho vylepšovania je John Harris. Prečo by niekto nechcel svet s morálne vyspelejšími, morálne zdokonalenými, morálne vylepšenými ľuďmi? Harrisovi (2011) ani tak nejde o to, že by nechcel morálne zlepšenie. Harris vidí problém v tom, ako sa chcú Persson, Savulescu či Douglas a ďalší ku globálne vysoko morálnej spoločnosti dopracovať, a teda v použití

biotechnológie pre morálne zdokonalenie. Nakoľko jediný spoľahlivý spôsob pre morálne posilnenie Harris vidí v tradičných metódach akými sú vzdelávanie, socializácia, kognitívne cvičenia.

V práci sa zameriame na diskusiu, ktorá prebieha medzi Perssonom, Savulescom (2008, 2013) a Harrisom (2011, 2013). O morálnom biovylepšovaní či neurovylepšovaní píše viacero autorov a nepochybne ponúkajú rozličné zaujímavé implikácie týkajúce sa problematiky. Pre účel našej práce sme však vybrali práve spomenutú trojicu autorov, nakoľko chceme podrobnejšie sledovať, akým smerom sa vyvíjala ich argumentácia v prospech technologického morálneho zdokonaľovania na jednej strane a v neprospech na druhej strane. Ich diskusiu považujeme aj za teoretický základ fundamentálnych argumentov v otázke technologického morálneho vylepšovania.

Diskusiu by sme mohli rozdeliť do troch línií¹. Po 1. Persson a Savulescu zdôvodňujú naliehavú potrebu rozsiahleho morálneho biovylepšenia a snažia sa formulovať záhadný stav kognitívneho vylepšovania (širšie vedeckého pokroku) vo vzťahu k morálnemu vylepšovaniu. Pričom svoje najdôležitejšie body zhrňujú do 5 tvrdení. Harris sa snaží vyvrátiť týchto 5 tvrdení, a tak sa 1. línia diskusie odohráva v súvislosti s týmito tvrdeniami. Tejto línií sa tiež budeme venovať v tejto práci.

2. líniu by sme mohli charakterizovať ako snahu o vymedzenie morálneho vylepšovania. Persson, Savulescu a Harris majú odlišné vyhliadky pre morálne vylepšovanie, a tak každý ponúka odlišný pohľad na otázky ako: ktoré charakterové vlastnosti sú relevantné pre morálne vylepšenie? Ktoré technológie majú potenciálny efekt na morálny charakter človeka?

V neposlednom rade spomenieme aj 3. líniu diskusie. Tu sa jedná o Harrisov, domnievame sa, že hlavný argument proti morálnemu biovylepšeniu. Harris sa snaží ukázať, že ktorékoľvek morálne biovylepšenie je hrubým zásahom do slobody jednotlivca. Jednotlivec tak stráca schopnosť konať inak, konať nemorálne. V nútenom konaní podľa Harrisa neexistuje žiadna cnosť. Problémom slobodnej

¹ Tieto 3 línie nemusia byť v textoch diskusie explicitne vyjadrené a často sa môžu prekrývať. Toto rozdelenie je len našou pomôckou.

vôle pri morálnom biovylepšovaní sa v tejto práci zaoberať nebudeme, avšak zaslúžil by si samostatnú pozornosť.

1 Perssonov a Savulescov imperatív pre technologické morálne vylepšovanie

Persson a Savulescu začali diskusiu zdôvodnením urgentnej potreby globálneho technologického morálneho posilnenia (Persson – Savulescu, 2008). Hovoria o tom, že neustály rast poznania v oblasti vedy, rozmach technológií môžu mať katastrofické dôsledky pre budúcnosť ľudstva. Tým, že sa rôzne technológie stávajú dostupnejšími, rozšírenejšími, môže sa stať, že sa dostanú do rúk nesprávnym osobám, morálne skazeným. Uvádzajú príklad jadrových zbraní. Vyrobiť takúto zbraň už v súčasnosti nemusí byť ničím zložitým a so zvyšujúcim sa poznaním a dostupnosťou informácií nebráni čo i len malej skupine teroristov takúto bombu zostrojiť a odpáliť ju vo veľkomeste. Škody spôsobené takýmto činom by boli rozsiahle. Podobne uvažujú o biologických zbraniach, ktoré ako odvrátená strana lekárskeho výskumu sú omnoho ľahšie vytvoriteľné než jadrová bomba. Toto sú v skratke dôvody, ktoré vedú Perssona a Savulesca k záveru, že pokiaľ chce ľudstvo naďalej pokračovať v technologickom pokroku, musí byť tento pokrok sprevádzaný morálnym zdokonalením alebo aspoň výskumom zameraným na biologické základy morálnych schopností. Aby sa predišlo tomu, že nejaká posadnutá skupina alebo vyšinutý jednotlivec nejakú technológiu zneužije. Kognitívne vylepšovanie urýchľuje vedecký pokrok, čiže prichádza vážny dôvod nepodporovať kognitívne vylepšovanie, ak nebude v dostatočnej miere podporované morálne vylepšovanie. Navyše, toto morálne zdokonalenie musí byť uskutočnené radikálnym spôsobom, biotechnológiami alebo technológiami genetického vylepšovania, aby bolo účinné. Pretože taký rýchly vývoj, ktorý sa deje v oblasti technológií, nemáme šancu dobehnúť tradičnými metódami vzdelávania a socializácie v oblasti morálky. Podľa Perssona a Savulescu tieto prostriedky pôsobia pomerne pomaly, ak ich účinnosť môžeme merať tým, aký malý morálny pokrok nastal za posledných 2500 rokov – v porovnaní s vedeckým pokrokom za rovnaké obdobie. (Persson – Savulescu, 2008).

Harris (2011) súhlasí s Perssonom a Savulescuom v tom, že existujú oprávnené obavy z viacerých problémov a nebezpečenstiev, ktoré ohrozujú ľudstvo a planétu. „Klimatické zmeny, nové choroby, populačná explózia či rozšírený prístup k zbraňam hromadného ničenia sú mimoriadne zložité problémy a naliehavo si vyžadujú riešenie. Na tomto pozadí sa do popredia bioetického skúmania dostáva morálne vylepšovanie.“ (Harris, 2011, s. 103). Autor (Harris, 2011) vo svojej štúdií plánuje ukázať, prečo myšlienku morálneho zdokonalenia viacerí jej obhajcovia nepochopili, a že omyly o povahe možností, ktoré ponúka, ako aj o samotnej povahe správneho konania, predstavujú hrozbu pre budúcnosť ľudstva.

2 Päť tvrdení zdôvodňujúcich naliehavú potrebu morálneho biovylepšovania²

2.1 Tvrdenie 1 – Je pomerne ľahké spôsobiť veľkú škodu, oveľa ľahšie ako v rovnakej miere priniesť úžitok.

Toto tvrdenie slúži Perssonovi a Savulescuovi na zvýraznenie naliehavej potreby morálneho posilnenia spoločnosti. Pretože pomocou rôznych prostriedkov je veľmi ľahké spôsobiť veľké škody, podľa autorov dokonca ľahšie, než priniesť úžitok. Musíme sa naučiť dané prostriedky používať dobrým spôsobom, čo znamená morálne sa zdokonaľovať. Pomáhajú si príkladom z Virgínskej technickej univerzity, kde prišlo k civilnej streľbe a Seung-Hui Cho počas niekoľkých minút zabil 32 ľudí – „Takmer nikdy nie je možné zachrániť 32 životov v rovnakom časovom úseku“, vyhlasujú Persson a Savulescu. (Persson – Savulescu, 2008).

Harris (2011) sa sporí s Perssonom a Savulescuom o relevantnosti tohto tvrdenia a považuje ho za absurdné. Autor ukazuje, že „v skutočnosti môžeme priniesť úžitok rovnako ľahko a v rovnakej miere, než spôsobiť škodu.“ (Harris, 2011, s. 106–108). Uvádza (Harris 2011) viacero príkladov, kedy sa za pomerne krátky čas zachránili životy celkom značnému počtu ľudí. Napríklad vyhlásenie poplachu a následnej evakuácii pri požiari v budove alebo zneškodnenie teroristov pri útoku

² Persson, Savulescu (2008) alebo aj Harris (2011)

v lietadle, vývoj vakcín proti kiahňam či detskej obrne, ktoré zachránili obrovské množstvo životov:

„Ak však porovnáme čas, ktorý Seung-Hui Cho potreboval na zabitie 32 ľudí, a čas, ktorý by bolo potrebné vynaložiť na podanie, povedzme, 32 dávok vakcíny proti detskej obrne prostredníctvom hrudky cukru frontu detí, časový rozdiel by nebol významný. Ak k tomu pripočítame počty zabitých v dôsledku detskej obrny a počty zaočkovaných, vidíme, že zachrániť veľký počet životov je často pomerne jednoduché a nie časovo náročné.“ (Harris, 2011, s. 108). Pre Harrisu tu nie je až tak podstatný čas, ktorý bol potrebný na záchranu alebo spôsobenie škody, dôležitá je skôr účinnosť.

Autor dodáva, že „síce najskôr musel byť vynaložený dlhý čas na vynájdenie vakcíny, to isté však platí pre vynájdenie strelných zbraní. Pokiaľ k vakcinácii pridáme jej schopnosť prevencie pred chorobou v budúcnosti, jej účinnosť sa vzťahuje na nespočetné množstvo ľudí, čím musíme vakcináciu hodnotiť za vysoko prospešný čin.“ (Harris, 2011, s. 108).

Persson a Savulescu (2013) v ich neskoršom článku odmietajú Harrisovu kritiku ich tvrdenia. Dodávajú, že „prípady ako záchrana lietadla pred teroristickým útokom sú veľmi ojedinelé, hoci sú možné.“ (Persson, Savulescu, 2013, s. 125). Persson a Savulescu (2008) netvrdili, že nikdy nie je možné zachrániť za rovnaký čas rovnaké množstvo ľudí, iba že je to zložitejšie³. Na to, aby sme zachránili istý počet ľudí, musíme sa ocitnúť v špecifickej situácii, pričom spôsobiť veľkú škodu by dokázala ľahko väčšina z nás. Autori uvádzajú nový príklad: „väčšina z nás má prístup k autu a každý deň má možnosť s týmto autom zájsť do väčšieho mesta a vraziť do davu ľudí.“ (Persson - Savulescu, 2013, s. 125). Vyjadrujú sa aj k prípadu vakcinácie a jej účinnej prevencii - Persson a Savulescu sa pýtajú, či „je skutočne jednoduchšie zachrániť rovnaký počet ľudí pomocou vakcíny, než zabiť rovnaký počet ľudí vypustením smrteľného vírusu? O tom, že šíriť infekciu je jednoduchšie než jej zabrániť svedčí aj fakt, že si to vyžaduje menej lekárskeho znalostí.“ (Persson - Savulescu, 2013, s. 125-126).

³ Pozri znenie Tvrdenia 1.

Autori (Persson – Savulescu, 2013) sa pozerajú na význam tvrdenia, že spôsobovať škodu je jednoduchšie než zabrániť utrpeniu z komplexnejšieho pohľadu. Hypoteticky predpokladajú, že: „by bolo rovnako jednoduché chrániť ľudí pred kiahňami ako ich nimi nakaziť, z čoho vyplýva, že je rovnako jednoduché zachrániť ľudí pred smrťou na túto chorobu ako zabíjať prostredníctvom tejto choroby. To však ešte neznamená, že je jednoduchšie zachraňovať ľudí než ich zabíjať tým či oným spôsobom. Pretože aj keď máme vakcínu proti kiahňam, stále existujú iné hrozby, napríklad vírus eboly alebo jadrové zbrane, pomocou ktorých je stále možné spôsobiť obrovské straty na životoch.“ (Persson – Savulescu, 2013, s. 126). Súhlasíme v tomto s Perssonom a Savulescuom, nemôžeme poukazovať na jednotlivých pár prípadov a prísť k zovšeobecneniu, že vo svete je rovnako jednoduché zachraňovať ľudí ako ich zabíjať.

Autori (Persson – Savulescu, 2013) na tomto mieste ešte prehľbujú svoju argumentáciu. Znovu hypoteticky predpokladajú, v rozpore s ich vlastným tvrdením, že by bolo rovnako jednoduché zachraňovať ľudské životy ako zabíjať ľudí. To však podľa nich neznamená, že dokážeme rovnako efektívne zabezpečovať prospech ako spôsobovať škodu. Odôvodňujú to nasledovne. „Tým, že niekoho zabijeme, pripravíme daného človeka o všetky budúce dobrá. Ak mu zachránilme život, zabezpečíme len jednu z podmienok, ktorá je potrebná pre jeho budúci dobrý život, pre ktorý je potrebné splnenie rôznorodých iných podmienok, za ktoré si nemôžeme pripisovať zásluhy tým, že sme mu zachránili život.“ (Persson – Savulescu, 2013, s. 126).

Harris uvádza ďalší príklad: „Ak by nejaký šialený jednotlivec zničil svet spustením stroja súdneho dňa (má sa na mysli nejaká konečná katastrofa, ktorá spôsobí vyhynutie ľudského druhu), iný jednotlivec môže potom rovnako rýchlo zachrániť svet tým, že ho zabije.“ (Harris, 2011, s. 108). Persson a Savulescu uznávajú, že to je pravda, avšak tvrdia, že „tento záchranca sveta by nespôsobil toľko dobra, koľko by spomenutý šialenec spôsobil škody.“ (Persson – Savulescu, 2013, s. 127). Kým šialenec by navždy znemožnil život na planéte, záchranca by nezabezpečil trvalo hodnotný život.

Ďalší Harrisov príklad hovorí o „hlasovaní o obrovských sumách peňazí na pomoc pri hladomore, zemetrasení, cunami či pridelení vakcín, čo je práca na niekoľko minút, no môže zachrániť milióny životov.“ (Harris, 2011, s. 107). Persson a Savulescu na to reagujú ich argumentom o špecifickej situácii, tak ako v prípade záchrany lietadla pred teroristickým útokom: „Je to pravda, ale opäť je to preto, že sa náhodou nachádzame v osobitných podmienkach, ktoré sú priaznivé na to, aby sme poskytli veľký úžitok, a to obrovská globálnu nerovnosť, v ktorej sme na tom oveľa lepšie ako mnohí z tých, ktorí potrebujú našu pomoc.“ (Persson – Savulescu, 2013, s. 125). Zároveň však dvojica autorov uvádza ich príklad s autom, „ktoré vlastní veľká väčšina z nás a každý deň máme príležitosť zabiť niekoľko ľudí tým, že autom vrazíme do davu.“ (Persson – Savulescu, 2013, s. 125). Harris neskôr správne upozorňuje, že „oba prípady sú izomorfné. Rovnako ako konanie dobra si vyžaduje v prípade humanitárnej pomoci zabezpečenie špecifických podmienok (existencia humanitárnych organizácií, globálna nerovnosť), tak rovnako aj spôsobenie škody v prípade vrazenia autom do davu si vyžaduje špecifické okolnosti (vlastnenie auta, čerpace stanice, vybudované cesty, husto osídlené oblasti).“ (Harris, 2013, s. 285).

Harris (2013) vidí v argumentácii Perssona a Savulescu jeden zásadný problém. Zhrňme si trochu o čo doposiaľ išlo. Persson a Savulescu naliehajú na urgentnú potrebu globálneho morálneho posilnenia a jedným z dôvodov je práve ich premisa, že škodiť je jednoduchšie ako konať dobro. Pretože ak sa nájde nejaký morálne zvrátený jedinec, dnešné technológie, ich rozšírenosť a dostupnosť, dávajú mu do rúk mocné nástroje ako spôsobiť veľké škody. Podľa Perssona a Savulescu potrebujeme rozsiahle morálne zdokonalenie spoločnosti, aby takýto jedinci prehodnotili svoje konania. Harris upozorňuje, že „Persson a Savulescu potom musia v zásade veriť, že rozsiahle morálne zdokonalenie zachráni obrovské množstvo ľudí. Hypoteticky dokonca spôsobí, že spoločnosť bude aj v budúcnosti ochránená pred zlomyseľnými úmyslami morálne skazených jedincov. A keď zároveň platí, že spôsobovať škodu je v zásade jednoduchšie než

konať dobro, sila samotného argumentu morálneho vylepšenia ako spôsobu pre odvrátenie katastrofy je veľmi oslabená.“ (Harris, 2013, s. 286).

Jednoducho ak má rozsiahle morálne vylepšenie spasiť svet, zároveň to znamená, že je možné odvrátiť všetky katastrofy spôsobené zlým ľudským úmyslom, a teda musíme pripustiť možnosť, že je možné spôsobiť tak veľký rozsah dobra, ktorý by azda zabezpečil trvalo hodnotný život. Tento význam rozsiahleho morálneho vylepšenia, podľa Harrisa, vylučuje zásadu, že škodiť je jednoduchšie ako konať dobro.

Harris na tomto mieste však neargumentuje správne. Tvrdí, že ak by biotechnologické morálne zdokonalenie bolo tak účinné ako si to Persson a Savulescu predstavujú, potom nemôžu tvrdiť, že nie je možné spôsobiť toľko dobra, koľko je možné spôsobiť škody. Pravdou však je, že toto Persson a Savulescu netvrdia. Ak si pozrieme pôvodné znenie 1. tvrdenia, hovorí sa v ňom, že spôsobovať škodu je oveľa jednoduchšie ako priniesť úžitok v rovnakej miere, nie však, že to nie je možné.

2.2 Tvrdenia 2 a 3

Tvrdenie 2 - S pokrokom vedy, ktorý by sa urýchlil vďaka kognitívnemu zdokonaľovaniu, je pre malé skupiny ľudí alebo dokonca pre jednotlivcov čoraz viac možné spôsobiť veľké škody miliónom ľudí, napr. pomocou jadrových alebo biologických zbraní hromadného ničenia.

Tvrdenie 3 - Aj keď len malá časť ľudstva je natoľko nemorálna, aby chcela spôsobiť rozsiahle škody prostredníctvom zbraní hromadného ničenia, ktoré vlastní, v obrovskej ľudskej populácii, ako je to na Zemi, sa určite nájdu takíto ľudia, pokiaľ ľudstvo nebude rozsiahle morálne vylepšené. (Alebo sa ľudská populácia drasticky zníži, alebo sa uskutoční masový genetický skrining a selekcia, hoci predpokladáme, že neexistuje morálne prijateľný spôsob, ako ich dostatočne účinne dosiahnuť.)

Harris (2011) odmieta aj tieto body Perssonovej a Savulescuovej argumentácie, a to konkrétne v troch bodoch:

Po 1. „Katastrofické problémy, ktorým čelí ľudstvo, a ktoré by sa mali vyriešiť radikálnym morálnym vylepšením, nepredstavujú len zlí ľudia. Rovnaké hrozby predstavujú aj ľudská nekompetentnosť alebo nevedomosť, vďaka ktorým môže prísť k nesprávnemu a nebezpečnému použitiu nejakej technológie, hoci zlý úmysel tu nebol prítomný.“ (Harris, 2011, s. 108).

Po 2. „Nie je jasné, že kognitívne urýchlený vedecký pokrok celú situáciu zhoršuje.“ (Harris, 2011, s. 108). Vedecký pokrok práve naopak môže celkom spoľahlivo napomôcť k odvráteniu hrozieb.

Po 3. „Nie je jasné, či má morálne vylepšovanie veľkú nádej na zabránenie podobným katastrofickým scenárom. Vskutku, opak môže byť pravdou, tvrdí Harris.“ (2011, s. 108). Viac však na tomto mieste nezdôvodňuje.

Persson a Savulescu odpovedajú Harrisovi, že „s ním súhlasia a priznávajú, že nebezpečenstvo môže samozrejme spôsobiť aj neschopnosť alebo nedbanlivosť jednotlivcov, ktorí majú prístup k technológiám hromadného ničenia. Upresňujú teda, že morálne posilnenie je potrebné na odstránenie nebezpečenstva, nie, že to stačí.“ (Persson, Savulescu, 2013, s. 127).

Harris (2013) sa neskôr znovu vracia k tvrdeniam 2 a 3, ktoré v podstate znamenajú, že stačí len jeden zlomyseľný človek, ktorý má prístup k zbraňam hromadného ničenia, aby spôsobil obrovské škody ostatným. Autor (Harris, 2013) sa pozerá teraz na nádej morálneho vylepšenia odstrániť hrozbu zapríčinenú posledným zloduchom viac z praktického hľadiska a konštatuje nasledovné: „Aby bola takáto náprava realizovateľná, musí byť viac než rozsiahla, univerzálna a bez výnimiek. V porovnaní s vakcináciou zo skúsenosti vieme, že nie je možné zabezpečiť niečo ako univerzálne pokrytie. Navyše na rozdiel od očkovania, nebudú existovať výhody stádovej imunity, ktorá by pomohla zaplátať nedostatky v pokrytí.“ (Harris, 2013, s. 286). Z toho dôvodu Harris vníma Perssonov

a Savulescuov projekt morálneho vylepšenia ako odsúdený na zánik – „nie však na neúspech pri dosahovaní významného morálneho zlepšenia, ale na neúspech pri neutralizácii hrozieb, na ktorých je založená jeho naliehavosť.“ (Harris, 2013, s. 286).

2.3 Tvrdenia 4 a 5

Tvrdenie 4 – Morálne vylepšenie v takom rozsahu, ktorý je potrebný na to, aby sa to nestalo, nie je v súčasnosti vedecky možné a v blízkej budúcnosti pravdepodobne nebude možné.

Tvrdenie 5 – Preto je pokrok vedy v jednom ohľade na škodu, pretože zvyšuje pravdepodobnosť zneužitia stále účinnejších zbraní hromadného ničenia, a táto škodlivosť sa zvyšuje, ak sa vedecký pokrok urýchlí kognitívnym vylepšovaním, kým sa nenájdu a nepoužijú účinné prostriedky morálneho vylepšovania.

Tieto tvrdenia sú pre Harrisa zaujímavé. Ako hovorí tvrdenie 4, v súčasnosti a zrejme ani v najbližšej dobe nebudeme mať spoľahlivú technológiu, ktorá by zabránila akémukoľvek nemorálnemu a ohavnému ľudskému konaniu. Harris s týmto tiež plne súhlasí: „Existuje veľa dôvodov domnievať sa, že takéto zabezpečenie a z neho vyplývajúca istota sú nemožné, v neposlednom rade preto, že zlyhanie akéhokoľvek ľudského zásahu je nielen možné, ale pravdepodobne aj nevyhnutné. Neexistuje nič také ako zaistenie bezpečnosti.“ (Harris, 2011, s. 109). Problém nastáva, keď k tvrdeniu 4 pridáme tvrdenie 5. Podľa Harrisa, Persson a Savulescu týmto naznačujú, že „síce nemáme žiadne vyhliadky do budúcnosti o spoľahlivosti nejakej technológie pre morálne vylepšenie, no napriek tomu musíme počkať, kým sa tak nestane. Dovtedy nemôžeme podporovať kognitívne vylepšovanie ani vedecký pokrok, ktorý bez morálneho posilnenia predstavuje čoraz väčšie riziko a hrozbu.“ (Harris, 2011, s. 109). Autor sa preto pýta, „či by snáď nemal sabotovať kognitívny vývoj svojich študentov.“ (Harris, 2011, s. 110). Napríklad máme každodenné dôkazy o tom, ako výsledky vedy a techniky napomáhajú

v liečbe a prevencii chorôb – „bol by to nielen odvážny, ale určite aj ľahkomyselný človek, ktorý by stávil proti celkovej užitočnosti vedeckého pokroku a zlepšeniu poznania.“ (Harris, 2011, s. 109). Navyše morálne zdokonalenie nezabezpečí hrozby plynúce z ľudskej neschopnosti a nekompetentnosti, kde môže pomôcť práve kognitívny rozvoj.

Dvojica autorov sa proti tejto Harrisovej interpretácii bráni tým, že „v ich kritizovanom texte výslovne prehlasujú, že nemajú v záujme vyriešiť rovnováhu medzi dobrými a zlými aspektmi vedeckého pokroku. V samotnom tvrdení 5 sa hovorí iba o jednom ohľade, v ktorom je pokrok vedy na škodu. Podľa Perssona a Savulescu im Harris neprávom pripisuje takýto extrémny názor, že vedecký pokrok je na škodu vo všetkých ohľadoch.“ (Persson - Savulescu, 2013, s. 127).

„Keďže objavenie biologických a genetických prostriedkov morálneho zdokonaľovania, ktoré by odstránili alebo znížili riziko konečnej ujmy, ktoré existuje v súčasnosti, považujeme za veľmi naliehavé, sotva by bolo koherentné odporúčať, aby sme odložili kognitívne zdokonaľovanie, ktoré by mohlo urýchliť vedecký pokrok, ktorý by mohol byť potrebný na včasné nájdenie potrebných prostriedkov.“ (Persson, Savulescu, 2013, s. 127).

Napokon Harris uvádza, že bol hlboko a zvrátene oklamáný pôvodným článkom Perssona a Savulescu, z ktorého pre neho vyplývalo, že by sme mali pozastaviť vedecký pokrok a neurýchľovať ho kognitívnym vylepšovaním. Harris je smutný z toho, že autori nehovoria o žiadnych iných ohľadoch, v ktorých by bol vedecký pokrok užitočný. Pre Harrisa práve veda a technika je najväčšou nádejou pre budúcnosť ľudstva a najmocnejšou zbraňou, ktorou sa zabráni scenárom súdneho dňa ako si ich predstavujú Persson a Savulescu. (Harris, 2013, s. 287).

Záver

V tejto 1. línii diskusie medzi Perssonom, Savulescuom a Harrisom, ktorá pozostáva z 5 tvrdení, išlo najmä o zdôvodnenie urgentnej potreby technologického morálneho vylepšovania. Najväčšia pozornosť je venovaná práve 1. tvrdeniu, na ktorom stojí naliehavá potreba uskutočniť výskum zaoberajúci sa technológiami pre morálne vylepšovanie. 1. tvrdenie hovorí, že je veľmi jednoduché a dokonca ľahšie spôsobiť škodu než úžitok. O pravdivosti tohto tvrdenia sa zhodujeme skôr s Perssonom a Savulescuom. Hoci existuje mnoho celkom presvedčivých prípadov, ako môžeme vo svete konať dobro a skutočne veľa dobra, ktoré uvádza aj Harris. Domnievame sa, že spôsobiť škodu je v princípe jednoduchšie. Aj keď budeme charitatívnym konaním napomáhať a zabraňovať všemožným katastrofám a zachraňovať milióny životov denne, nikdy všetky hrozby neodstránime úplne. Pokým sa vo svete nájde čo i len jeden človek, ktorý by nebezpečnou technológiou znemožnil všetok budúci život na Zemi, táto škoda je vždy horšia, ako záchrana celého ľudstva napríklad presťahovaním sa na inú planétu. Spomenutá záchrana nevylučuje možnosť budúcej škody, pričom spomenutá škoda definitívne ukončí všetok život. Možno aj z vlastnej skúsenosti môžeme vedieť, ako rýchlo a ľahko sa veci dajú pokaziť a aké je koľkokrát zložité ich napraviť.

Harris na tomto mieste namieta, že pokiaľ Persson a Savulescu tvrdia, že je veľmi jednoduché spôsobiť škodu, oveľa ľahšie než priniesť úžitok v rovnakej miere, potom podľa Harrisa význam širokého technologického morálneho posilnenia stráca na presvedčivosti. Naopak, ak by bolo široké technologické morálne posilnenie naozaj tak účinné, autori musia veriť, že je možné spôsobiť obrovský rozsah dobra, ktorý by bol väčší ako akékoľvek zlo. Persson a Savulescu na tomto mieste argumentujú správne a Harris sa mýli, nakoľko si zamenil termín *je jednoduchšie* spôsobiť škodu než priniesť úžitok v rovnakej miere s termínom *je možné* spôsobiť škodu, nie je možné priniesť úžitok v rovnakej miere. Hoci je pravda, že ak by sa našiel spoľahlivý a účinný spôsob pre rozsiahle morálne biovylepšenie a naozaj každý by toto vylepšenie podstúpil, potom by nemuselo byť

celkom relevantné tvrdiť, že je jednoduchšie škodiť než prinášať úžitok. Po takom morálnom vylepšení by predsa všetci s ľahkosťou mali konať dobro. Takýto scenár je však hypotetický, nakoľko nemáme účinné technológie pre rozsiahle morálne vylepšenie, a o ich možnostiach ako aj o ich rozsiahlej aplikácii sa začalo diskutovať len nedávno. Zatiaľ môžeme povedať, že človek dokáže veľmi jednoducho napáchať veľa zla, a to je relevantný dôvod, prečo by sa mal výskum zaoberať aj možnosťami biotechnologického zlepšenia morálneho správania človeka.

Persson a Savulescu zmierňujú svoje argumentáciu, keď priznávajú Harrisovu námietku, že obrovské škody pre ľudstvo nemusia zapríčiniť len ľudská zlomyseľnosť (pre ktorú autori naliehajú na morálne vylepšovanie), ale že rovnaké škody môžu byť zapríčinené aj ľudskou nevedomosťou a nedbanlivosťou. Autori teda priznávajú, že morálne biovylepšenie je potrebné na zabránenie hrozbám, nie však, že je postačujúce.

Na zabránenie hrozbám plynúcich z nesprávneho a nedbanlivého použitia technológie môže byť nápomocné napríklad kognitívne vylepšovanie. Vylepšovanie, ktoré urýchľuje vedecký pokrok, ktorý nám denne ponúka nové poznatky o tom, ako môžeme predchádzať viacerým hrozbám. Harris vyčíta Perssonovi a Savulescuovi, že vsádzajú proti užitočnosti vedeckého pokroku na úkor morálneho zdokonalenia, a to dokonca aj keď vedia, že v súčasnosti nemáme a zrejme ani v blízkej budúcnosti nebudeme mať spoľahlivé technológie morálneho vylepšovania. Autori sa bránia, že v ich článku vyslovene upozorňujú, že nechcú vyriešiť rovnováhu medzi dobrými a zlými aspektmi vedeckého pokroku. V neskoršom texte dodávajú, že by nebolo konzistentné nepodporovať vedecký pokrok a zároveň požadovať výskum technológií pre morálne vylepšovanie, ktorý je urýchlený samotnými výsledkami vedy a techniky a kognitívnym vylepšovaním. Pravdou však je, ako hovorí aj Harris, Persson a Savulescu v pôvodnom texte mierne schizofrenicky tvrdia napríklad, že: „Chceme si položiť otázku, že či je takéto zrýchlenie rastu vedeckého poznania žiaduce v súčasnosti alebo v blízkej budúcnosti.“ (Persson - Savulescu, 2008). Ďalej pokračujú: „Chceme upozorniť na jeden dôvod, prečo si myslíme, že to nie je

žiaduce. Týmto dôvodom je, že toto rozširovanie vedeckých poznatkov a kognitívnych schopností dá do rúk čoraz väčšieho počtu ľudí "zbrane hromadného ničenia" alebo schopnosť ich nasadiť." (Persson - Savulescu, 2008). Z čoho celkom zrejme vyplýva, že nie je žiaduce usilovať o vedecký pokrok, ani kognitívne vylepšovanie, ktoré ho urýchľuje. Pretože tento pokrok rozširuje dostupnosť zbraní súdneho dňa. Je pravda, že upozorňujú na jeden dôvod, avšak zrejme by sa patrilo spomenúť, že existuje druhý dôvod, a to nimi presadzované morálne vylepšenie, pre ktoré je vedecký pokrok žiaduci. Takéto tvrdenie však v ich pôvodnom texte nenájdeme a znovu svoje tvrdenia opravujú až neskôr - po Harrisovej kritike.

Literatúra

DOUGLAS, T. 2008. Moral Enhancement. In *Journal of Applied Philosophy*. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5930.2008.00412.x>, Vol: 25, No. 3, , p. 228-245.

HARRIS, J. 2011. Moral Enhancement and freedom. In *Bioethics*. ISSN 1467-8519, Vol. 25, No. 2, , pp. 102-111.

HARRIS, J. 2013. Moral progress and moral enhancement. In *Bioethics*. ISSN 1467-8519 Vol. 27, No. 5, , p. 285-290.

PERSSON, I. – SAVULESCU, J. 2008. The Perils of Cognitive Enhancement and the Urgent Imperative to Enhance Moral Character of Humanity. In *Journal of Applied Philosophy*. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5930.2008.00410.x>, Vol. 25, issue 3, p. 162-177.

PERSSON, I. – SAVULESCU, J. 2013. Getting Moral Enhancement Right: The Desirability of Moral Bioenhancement. In *Bioethics*. ISSN 1467-8519, Vol. 27, No. 3, , p. 124-131.

Kontakné údaje

Mgr. Tomáš Gašpar

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

gaspar.tomino@gmail.com

Metódy hlbokého učenia a biologická plauzibilita

Deep learning methods and biological plausibility

Mgr. Ondrej Hriadel

Abstrakt

Na riešenie úloh prostredníctvom hlbokého učenia (DL) sa využívajú štyri hlavné metódy – učenie s učiteľom (SL), učenie bez učiteľa (UL), ich kombinácia učenie s čiastočným dohľadom (SSL) a učenie s posilňovaním (RL). V závislosti od zvolenej metódy dokáže DL dáta z riešenej úlohy klasifikovať (SL), v prípade UL nájsť štruktúru problému a vytvoriť nové vzory na jeho riešenie. Metóda RL dokonca umožňuje inteligentnému konateľovi trénovať v konkrétnom prostredí a využívať nadobudnutú skúsenosť k ďalšiemu postupu. Napriek úspechom v mnohých činnostiach, ktoré DL dosiahlo s využitím týchto metód, vyvstáva otázka či je v jednotlivých možné nájsť určité kognitívne aspekty zrovnateľné s človekom a označiť ich za biologicky plauzibilné. V metódach UL a RL sa ukazuje, že by sa v nich mohli nachádzať zrejme biologické implikácie, pretože rovnako ako človek disponujú schopnosťou samoorganizácie (UL), a procesom odmienu a trestov v prípade RL, ktoré DL zabezpečujú efektívny postup v trénovanej úlohe. Na rozdiel od nich sa však v ostatných metódach tak preukázateľné aspekty neobjavujú, čiže je potrebné nevyklúčať ani možnosť, že žiadne priame korelácie s ľudskými kognitívnymi schopnosťami v týchto metódach (najmä SL) neexistujú. Najmä z dôvodu, že DL a jeho metódy sú stále iba počítačové algoritmy, ktorých úspech v ľudských činnostiach automaticky neznamená i možnú podobnosť s ľudskými postupmi riešenia problémov.

Kľúčové slová: hlboké učenie, metódy hlbokého učenia, biologická plauzibilita, človek, učenie s posilňovaním

Abstract

There are four primary methods used in problem-solving within deep learning (DL). Supervised learning (SL), unsupervised learning (UL), their combination called semi-supervised learning (SSL) and reinforcement learning (RL). Based on the method chosen, DL can classify (SL) of the addressed task. In the case of UL, it can find the structure of the problem and create new patterns to solve it. The RL method enables intelligent agent to use training in a specific environment and use acquired experiences in further processes. Despite many successes in different tasks that DL achieved with these methods, we have to ask if it is possible to see similarities between DL and human cognitive function or consider them as biologically plausible. The UL and RL methods show that they could have obvious biological implications because, like humans, they can self-organize (UL) and to use the reward and punishment process (RL), which ensures that DL acts effectively in the trained task. Unlike them, however, other methods do not dispose of demonstrable aspects, so there is a possibility of any direct correlations with human cognitive capacity. The DL is primary a computer algorithm, and even though there are successes in activities ascribed to humans, we cannot automatically associate them with human problem-solving.

Keywords: deep learning, deep learning methods, biological plausibility, human, reinforcement learning

Úvod

Klasická umelá inteligencia (ďalej len UI) založená na symbolickej štruktúre už od päťdesiatych rokov minulého storočia priniesla možnosť automatizácie v rôznych oblastiach, ktoré boli dovtedy odkázane na manuálnu kontrolu. Význam takejto UI sa ďalej rozšíril vďaka aplikácii v operačných systémoch a všeobecne i v programoch. Vzhľadom na jej štruktúru a predefinované možnosti spracovávania symbolov, jej ale i v súčasnosti chýbajú komplexnejšie kognitívne možnosti, prostredníctvom ktorých by mohla nielen úlohu vyriešiť, ale sa jej aj efektívne prispôbiť, vylepšiť predchádzajúce procesy či dokonca prísť z nepredpokladanými výsledkami. Alternatívu a v súčasnosti najpokročilejší druh UI predstavuje strojové učenie¹ (ďalej len ML) so zameraním hlavne na hlboké učenie² (ďalej len DL) s inšpiráciou ľudským mozgom³ a jeho neurónových prepojení. Okrem samotnej inšpirácie ľudským mozgom prináša DL technológia aj tzv. metódy hlbokého učenia (všeobecne označované metódy strojového učenia), ktoré možnosti DL ďalej rozširujú kvôli ich rozsiahlejším kognitívnym možnostiam a prispôsobovaniu sa rôznym druhom úloh. Z dôvodu, že tieto metódy disponujú takýmito vlastnosťami vyvstáva otázka či sa vďaka inšpirácii mozgom v nich nenachádzajú preukázateľné biologické implikácie.

Prvá časť štúdie (1.1) sa bude zaoberať štatisticky najúspešnejšou metódou „učenie s učiteľom“ pracujúcou s tzv. označenými dátami, na základe ktorých je možné v klasifikačných úlohách prísť s jasnými, predpokladanými výsledkami. Vzhľadom, na to, že ide o kontrolované učenie (známy vstup, vysoko predpokladaný výstup) sa je možné nazdávať, že ide skôr o automatizáciu ako kognitívny proces. I keď nemožno s istotou vylúčiť žiadne biologické implikácie, je možné na druhú stranu predpokladať iba malú biologickú podobnosť a jej význam.

¹ Ang. machine learning (ML).

² Ang. deep learning (DL).

³ Hlboké učenie je výpočtový matematický model založený na umelej neurónovej sieti inšpirovanej biologickým prepojením neurónov a ďalšími funkciami mozgu. Tieto modely sú konštruované na softvérovej úrovni, na hardvérovej úrovni ide o využitie tenzorových jadrách integrovaných v GPU. Pre kognitívne a humanitné vedy je z toho dôvodu zaujímavá softvérová časť, nakoľko práve algoritmy DL sú inšpirované (a do určitej miery aj funkčne aplikovateľné) ľudským mozgom a jeho vlastnosťami.

Druhá časť (1.2) sa zameria na metódu „učenie bez učiteľa“, ktorá síce neprináša tak stabilné výsledky ako predchádzajúca metóda, nakoľko spracováva tzv. – „neoznačené dáta“, ktoré nie sú definované, čiže je možné označiť „učenie bez učiteľa“ ako za nekontrolované. Na druhú stranu možno prostredníctvom tejto metódy nájsť štruktúru, chyby a iné anomálie problému (čo by v prípade kontrolovaného učenia nebolo možné), čomu najmä dopomáha schopnosť samoorganizácie umožňujúca nájsť alebo vytvoriť vzory a nové výsledky v riešenej úlohe. Zároveň má samoorganizácia zrejmu podobnosť v neurónových prepojeniach a prenosoch informácií medzi neurónmi. Takže je možné očakávať zásadnejšie biologické implikácie.

V tretej časti (1.3) bude rozoberaná metóda „učenie s čiastočným dohľadom“. Z technického hľadiska ide o kombináciu predchádzajúcich dvoch metód, nakoľko je možné prostredníctvom nej spracovávať označené i neoznačené dáta. To jej taktiež umožňuje kombinovanie riešenia rovnakých druhov úloh ako predošlé metódy. Z kognitívneho hľadiska je však kľúčovejším aspektom využívanie označených a neoznačených dát priamo človekom v podobe teoretických informácií a externej skúsenosti. Zjavná podobnosť medzi umelou metódou a ľudským variantom je nevyhnutná. Otázne ale je, aký vyznám má v skutočnosti pre človeka takýto prístup a či ide vlastne o preukázateľnú koreláciu medzi človekom a „učením s čiastočným dohľadom“.

Posledná časť (1.4) sa bude venovať metóde „učenie s posilňovaním“, ktorá prináša v porovnaní s ostatnými metódami zásadne odlišný tréningový proces. Namiesto štatistického spracovania dát, disponuje kognitívnym procesom odmiern a trestov s ďalšími atribútmi ako je interakcia konateľa s prostredím, schopnosť rozhodovania a zvyšovanie odmiern za účelom dosiahnuť i nečakané výsledky v riešenej úlohe. Z neurovedeckého pohľadu sa taktiež objavujú najpreukázateľnejšie aspekty, ktoré ešte viac podporujú predpoklad, že táto metóda prináša komplexný kognitívny prístup k riešenej úlohe s biologickými implikáciami.

1 Metódy hlbokého učenia a biologické implikácie

DL v porovnaní s UI bez ML disponuje schopnosťou učenia, ktorá mu umožňuje riešiť úlohy na základe prijatých dát. Na rozdiel od striktno predprogramovanej UI, ktorá vykonáva presne definované kroky, DL algoritmy fungujú skôr ako šablóna na spracovávanie dát. Každý umelý systém využíva vedomosti (programové informácie), aby mohol vykonávať funkcie na splnenie požadovaných úloh. Výhodou DL v takýchto procesoch nie je iba ich dodržiavanie, ale i vylepšovanie, prispôsobenie, považovať ich za problém. Ako uvádza Alloghani a kolektív: „algoritmy strojového učenia s dátovými tokmi ponúkajú poznatky a informácie, ktoré je možné vložiť do systémov pre rýchlejšie a efektívnejšie riadenie procesov“ (Alloghani et al., 2020, s. 4). V závislosti od aplikácie do systému, druhu riešenej úlohy a použitých dát sa algoritmy DL delia na štyri základné metódy – učenie s učiteľom, učenie bez učiteľa, učenie s čiastočným dohľadom a učenie s posilňovaním. I keď uvedené metódy nie sú jedinou časťou DL, je možné prostredníctvom nich poukázať na spektrum kognitívnych schopností učiacich sa systémov, ktoré majú širší význam ako iba v technických vedách.

Napriek možnostiam a výsledkom vo viacerých oblastiach (autonómne zariadenia, robotika, spracovanie jazyka a ďalšie) sú metódy DL významné i z hľadiska humanitných vied kvôli inšpirácii ľudským mozgom pri vytváraní neurónových sietí (vrátane metód). Hoci je všeobecne technológia hlbokého učenia založená primárne na matematických algoritmoch, pri ich tvorbe, vlastnostiach a štruktúre nemožno vylúčiť podobnosť s kognitívnymi schopnosťami človeka alebo existenciu biologických implikácií porovnateľných s funkciami mozgu. V roku 2008 predstavil Sasakawa a kolektív teóriu o paradigmách učenia v prepojení s konkrétnymi časťami mozgu a ich aplikácii v ML. „Nedávno sa naznačilo, že tri časti mozgu – mozoček, mozgová kôra a bazálne ganglia by mohli byť špecializované na učenie s učiteľom, učenie bez učiteľa a učenie s posilňovaním. Aj keď má náš mozog veľmi komplikovanú štruktúru a mnoho funkcií, ktoré nie sú úplne jasné, my veríme, že mozog pracuje v kombinácii so všetkými troma paradigmami“ (Sasakawa et al., 2008, s. 32-33).

Autori článku sa ďalej zameriavajú iba na matematickú stránku. Napriek tomu je možné usúdiť, že existujú korelácie medzi matematickými algoritmami a biologickými funkciami. Úlohou štúdie síce nie je skúmať konkrétne časti mozgu a ich priamu podobnosť s DL, ale poukázať na to, že v jednotlivých metódach je možné nájsť určité súvislosti s človekom, i keď sú od jeho kognitívnych možností stále pravdepodobne vzdialené.

V nadväznosti na otvorený problém budú v nasledujúcich častiach rozpracované konkrétne metódy a ich využitie so zameraním hlavne na biologické implikácie.

1.1 Učenie s učiteľom (SL)⁴

Učenie s učiteľom (ďalej iba SL) je z technického hľadiska metódou, ktorá dosahuje štatistický najvyššie a najpresnejšie výsledky výstupu bez ohľadu na riešenú úlohu. Dôvodom takéhoto úspechu je kontrolovaný proces s tzv. učiteľom, ktorý zastupuje označené dáta (presne definované vzorky dát), na základe ktorých je DL schopné presne identifikovať všetky vstupné dáta. To znamená, že v prípade tejto metódy je vstup známy a výstupný výsledok s vysokou pravdepodobnosťou predpokladaný. Kvôli takémuto prístupu je SL označovaná za dominantnú metódu v DL. Ako aj tvrdí Cunningham a kolektív: „Učenie s učiteľom je dominantnou metódou strojového učenia. Postupy učenia s učiteľom sú účinnejšie ako postupy učenia bez učiteľa, pretože dostupnosť označených trénovaných dát poskytuje jasné kritéria pre optimalizáciu modelu s implementovanou minimalizáciou rizika“ (Cunningham et al., 2008, s. 46-47). S efektívnou optimalizáciou (vdďaka označeným dátam) je možné s autormi súhlasiť a považovať SL za úspešnú metódu. Ak sa však vezmú v úvahu aj iné aspekty ako technické, tak dominantnosť SL nemusí byť až taká istá.

Prvým problémom je druh úloh, ktoré sú prostredníctvom SL riešené. Keďže metóda využíva ako primárny postup riešenia klasifikáciu (triedenie dát do skupín) so stanovenými kritériami, je nepravdepodobné, že by pri trénovaní mohlo DL prísť

⁴ Ang. supervised learning (SL).

s iným výsledkom ako sa očakáva. SL síce umožňuje efektívnejšiu optimalizáciu na riešenie úloh oproti klasickej UI. Úlohy, ktoré vykonáva – napr. triedenie emailov na normálnu poštu a spamy, identifikovanie objektov na základe obrazových vzoriek dát a pod. – však taktiež poukazujú na možnosť, že klasifikačné postupy metódy sú skôr automatizáciou (bežný účel UI) ako kognitívnym procesom, ktorý je identifikovateľnejší u ďalších metód. Konkrétne ide o učenie s učiteľom (so schopnosťou samoorganizácie) a učenie s posilňovaním (s tzv. „konateľom“), ktoré sú rozoberané v nasledujúcich častiach štúdie.

Druhým problémom je nízka miera biologickej plauzibilitnosti, čo síce nie je problémom pri tréningu, avšak poukazuje to na skutočnosť, že táto časť DL má s človekom malú podobnosť. Konkrétnejšie je problém možné rozvíeť prostredníctvom dvoch aspektov.

1.1.1 Biologické implikácie v učení s učiteľom

Prvý aspekt, ktorý by mohol naznačovať biologickú implikáciu v SL, sa nachádza v teórii prediktívneho kódovania. Watson vysvetľuje, že: „podľa tejto teórie je ľudské vnímanie dynamickým procesom, v ktorom sa mozog neustále pokúša klasifikovať objekty fenomenálnej skúsenosti a aktualizovať predpovede na základe nových zmyslových informácií“ (Watson, 2019, s. 432). SL ekvivalent s totožným procesom by mal zodpovedať sekvenčnému algoritmu s názvom „Boosting“, ktorý umožňuje sériovo prepojeným modelom nájsť chyby a posilniť nasledujúci model zo slabšieho predchádzajúceho modelu, čím sa posilní celý algoritmus (pozri Schapire, 2003). Podobne ako u aktualizácie predpovedí v teórii prediktívneho kódovania, Watson i tak dodáva, že: „to neznamena priamu implementáciu boostingu v ľudskom mozgu aj v prípade využitia prediktívneho kódovania“ (Watson, 2019, s. 433).

Problém rozširuje výskum Pareeka a Ravukimara, ktorí vytvorili algoritmus „HumanBoost“⁵, s praktickým testom so zameraním na klasifikáciu. Pareek a Ravikumar dokazujú, že v syntetických (podobných overovaniu captcha)

⁵ Matematický model prispôsobený kognitívnym schopnostiam človeka.

i reálnych úlohách (triedenie recenzií na základe určitých znakov) sú natrénovaní ľudskí jedinci štatisticky efektívnejší ako človek bez využitia tréningového algoritmu. Ako však upozorňujú „štandardný boosting algoritmus nie je vhodný pre ľudí, nakoľko ML využíva vektorové vlastnosti (na štatistické tréningovanie), ktoré človek nedokáže interpretovať. Na druhú stranu človek rozumie obrázkom, videu, audiou a textu spôsobom, ktorým ich ani súčasné ML nie je schopné spracovať“ (Pareek – Ravikumar, 2013, s. 2-3). Napriek tomu, že je HumanBoost prispôbený ľudským kognitívnym schopnostiam, ide stále o ML algoritmom patriaci do kategórie SL metód. Rozoberaný výskum z toho dôvodu naznačuje možnosť, že i keď SL nemusí byť biologicky plauzibilné, človek môže byť za určitých okolností „komputačne plauzibilný“. Z toho možno usúdiť, že v naznačenej podobnosti boostingu a prediktívneho kódovania, nemusia existovať konkrétne biologické korelácie so SL. To podporuje aj skutočnosť, že Parek, Ravikumar, ani Schapire nezahrňujú vo svojich prácach o boosting algoritmoch aplikáciu prediktívneho kódovania.

Druhý aspekt priamo ukazuje, že aplikácia mozgových atribútov nemusí viesť k zásadnej zmene v potenciálnych možnostiach SL. Hao a kolektív prichádzajú s experimentálnym postupom ako dosiahnuť biologicky plauzibilné SL založené na funkciách konkrétnych častí mozgu – hypotalamu, prefrontálneho kortexu a dopamínových neurotransmiterov – a ich neurónovom prepojení. Autori argumentujú, že kľúčové je práve neurónové prepojenie v ľudskom mozgu. „Umelé neurónové siete sú energeticky konzumné. Avšak procesy v ľudskom mozgu sú veľmi odlišné od týchto sietí. Neuróny v biologickom systéme komunikujú navzájom cez špičky (spikes) alebo pulzy, ktoré umožňujú asynchrónnu aktualizáciu stavov iba vtedy keď prichádza špička. Toto má potenciálnu výhodu v energetickej účinnosti oproti synchronnej aktualizácii stavov pri každom kroku v umelých sieťach“ (Hao et al., 2019, s. 387). Touto cestou preukazujú, že odlišné naprogramovanie umelých neurónov dopomáha energetickej (ale i štatistickej) efektivite. Zároveň predpokladajú, že by takýto postup mohol byť využiteľnejší aj v neurovedách a nielen v technológiách. I keď ide

o dôležitý posun od inšpirácie z mozgu po konkrétnu aplikáciu. Zatiaľ nie je možné označiť takýto postup za kognitívny proces porovnateľný s ľudským, nakoľko sa prístup SL nemení (klasifikácia s presne definovanými dátami) a stále ide „iba“ o technické využitie.

Napriek potenciálnej dominancii SL z technologického hľadiska (podľa Cunnighama et al., 2008) nie je možné jednoznačne súhlasiť s týmto názorom v súvislosti s inými oblasťami akými sú kognitívne či humanitné vedy. Výskum SL síce naznačuje, že sa v tejto metóde nachádzajú biologické implikácie, ktoré sú však primárne využiteľné v technológiách a zároveň priamo nekorešpondujú s kognitívnymi schopnosťami človeka. Aj za predpokladu, že je človek počítačne trénovateľný, na základe matematického modelu s úspešnosťou v klasifikačných úlohách, podobne ako SL.

1.2 Učenie bez učiteľa (UL)⁶

Na rozdiel od predchádzajúcej metódy (SL) je metóda učenie bez učiteľa (ďalej len UL) štatisticky menej efektívna, nakoľko vstup nie je jasne definovaný a výsledok nemá predpokladané parametre. Vstupné dáta využívané v UL nie sú označené (neoznačené dáta asi najpresnejšie reprezentujú to, čo sa všeobecne nazýva ako surové dáta), čiže neexistujú konkrétne vzorky, podľa ktorých ma DL vykonávať proces trénovania. Úlohou DL prostredníctvom tejto metódy je naopak nájsť v dátach spoločné znaky a podľa toho ich zoskupiť (clustering). Výhodou tejto metódy je, že dokáže v riešených úlohách zohľadniť nepredvídateľné vlastnosti a anomálie. Zároveň vytvorí vzory, podľa ktorých dokáže natrénovať a prispôbiť sa problémom s nekonkretizovaným cieľom a zistiť jeho štruktúru pomocou UL so schopnosťou samoorganizácie i bez striktno definovaných dát. Vzhľadom na atribúty metódy UL je využívaná v úlohách, v ktorých je potrebné samostatne určiť kľúčové vlastnosti úlohy ako napr. zistiť a predikovať preferencie užívateľov alebo nájsť chyby v rôznych systémoch. Hoci metóda UL neprináša v porovnaní s SL stabilné výsledky, ich funkčná využiteľnosť nie je zameniteľná kvôli úlohám,

⁶ Ang. unsupervised learning (UL).

v ktorých je nutné identifikovať nielen výsledok problému ale i jeho štruktúru. V tomto ohľade je kľúčová samoorganizácia.

Napriek tomu, že je v UL kontrolované učenie s vysokou úspešnosťou nahradené samoorganizáciou, čiže schopnosťou samostatne organizovať vstupné dáta a zisťovať v nich nepredpokladané vlastnosti a vzory, je možné predpokladať, že už v tomto prípade sa objavuje v DL určitá úroveň autonómie, proces nezahrnujúci iba zefektívnenie úloh (automatizácia), ale i kognitívne dispozície porovnateľné s ľudskými. Ako aj argumentuje Lyre: „Samoorganizácia je kľúčová pri vývoji inteligencie a kognície. Konfigurácia samoorganizácie hrá rozhodujúcu úlohu, aby bol systém inteligentným systémom“ (Lyre, 2020, s. 341). V súvislosti s Lyreovým tvrdením možno usúdiť, že uvádzaná schopnosť naznačuje podobnosť UL postupov približujúcich sa človeku a jeho možnostiam. Tomu nasvedčuje aj skutočnosť, že riešenia úloh nie sú závislé od ľudskej kontroly. Existujú však i ďalšie aspekty, ktoré biologickú plauzibilitu taktiež podporujú.

1.2.1 Biologické implikácie v učení bez učiteľa

Chua a kolektív (2011) poukazujú na možnosť využiť UL so samoorganizáciou na predikovanie ľudských behaviorálnych návykov (konkrétne v systémoch inteligentnej domácnosti). Činnosti, ktoré ľudia bežne vykonávajú, nie sú nastavené striktne na základe konkrétnych plánov a vzorov, môžu sa opakovať, ale i nemusia. Z tohto dôvodu je pre UI systém problematické prispôbiť sa každému ľudskému činu, nakoľko môže ísť o ojedinelú záležitosť, eventuálne sa návyk stáva opakujúci. V spojitosti s DL autori predpokladajú, že SL s označenými dátami nemusí byť efektívne, nakoľko nie je isté akú prioritu má jednotlivý úkon. Z tohto dôvodu prichádzajú s aplikovaním UL postupov. „Sú činnosti, ktoré sa opakujú denne, napr. príprava nápoja, avšak napr. odpovedanie na telefonáty počas večere nemusí byť frekventovaný návyk. Z tohto dôvodu môžu byť niektoré dáta identifikované ako repetitívne alebo redundantné. Takýto postup môže byť natrénovaný bez predchádzajúceho ľudského označenia“ (Chua et al., 2011, s. 320). Naznačený prístup ukazuje, že na základe UL nie je učenie v DL iba procesom

urýchľujúcim nejaký systém, ale postupom, ktorý má implikácie s ľudskou kogníciou, nakoľko dokáže podobne ako človek predpokladať a priorizovať rôzne činnosti, i keď s rozdielom dátovej náročnosti v prípade DL. Zároveň je nutné zdôrazniť využitie tzv. samoorganizačných sietí (Self-Organizing Maps), u ktorých je preukázateľnejšia biologická plauzibilita.

Význam samoorganizácie možno nájsť nielen v kognitívnych procesoch, ale v súvislosti so samoorganizačnými sieťami aj v inšpirácii či dokonca v prepojení s ľudským mozgom. Konkrétne ide o veľmi presné napodobnenie mozgu v umelých UL sietí, ktoré dokážu vytvárať samoorganizačné decentralizované mapy k prenosu informácií namiesto jednej (centralizovanej) jednotky. Ramadass a Abraham uvádzajú, že: „v neurónovej sieti je mechanizmus podobný mozgu navrhnutý na distribuovanom ukladaní informácií v mnohých jednotkách a nie v centralizovanej akejkolvek konkrétnej jednotke. Takéto ukladanie by malo byť založené na koncepte, že dlhodobé ukladanie informácií v mozgu je dôsledkom adaptácie v synaptických spojeniach medzi neurónmi, zatiaľ čo v aktivite neurónov sú prítomné uložené vzory. Siete sa takto dokážu učiť a organizovať informácie bez toho, aby mali dané správne odpovede (Ramadass – Abraham, 2012, s. 27). Napriek zdanlivej problematickosti takejto komparácie je možné toto prepojenie v jednoduchosti interpretovať, že UL siete dokážu podobne ako mozog s o schopnosťou plasticity prenášať informácie cez celú neurónovú sieť, pričom sila prenosu, transformácie a organizácie informácií závisí od veľkého množstva prepojení neurónov a synapsií (taktiež je to možné pripodobniť decentralizovanému blockchainu). V tomto bode sa priamo ukazuje, že využívanie neurónových sietí inšpirovaných mozgom má funkčný význam v nekontrolovaných samoorganizačných metódach, nakoľko by v centralizovaných systémoch (napr. aj klasická UI) nebola takáto variácia zmien možná. Zároveň uvedená komparácia preukazuje pravdepodobnú biologickú

plauzibilitu, ktorú podporuje aj výskum Bengia a kolektívu o biologicky plauzibilných UL neurónových sieťach (pozri Bengio et al., 2016).⁷

V metóde UL sa nachádza preukázateľný kognitívny proces v podobe samoorganizácie, ktorá umožňuje prostredníctvom neoznačených dát – nekontrolných vzoriek – riešiť úlohy s nepredpokladaným výsledkom a možnosťou nájdenia ďalších chýb, anomálií a štruktúr v trénovaných problémoch, akým je napr. predikcia behaviorálnych návykov človeka. Samorganizácia využívaná v UL neurónových sieťach má okrem kognitívneho aspektu aj zrejmé prepojenie s ľudským mozgom, nakoľko decentralizovaný prenos a organizácia informácií má podobný funkčný význam v UL i v mozgovej neurónovej sieti.

1.3 Učenie s čiastočným dohľadom (SSL)⁸

Predtým ako prejdem k poslednej metóde (učenie s posilňovaním) rozoberiem učenie s čiastočným dohľadom (ďalej iba SSL) a jeden korešpondujúci aspekt. Z technického hľadiska je metóda kombináciou SL a UL, nakoľko dokáže spracovávať označené i neoznačené dáta. Výhodou SSL je, že pri nedostatočnom množstve označených dát, umožňuje algoritmus využívať v riešenej úlohe súvisiace dáta, ktoré neboli vopred identifikované (ako v UL) a skombinovať ich s definovanými. To znamená, že metóda efektívne využíva vlastnosti predchádzajúcich dvoch metód, napriek tomu, že je stále štatisticky výhodnejšie využiť jednu z metód za predpokladu, že sa trénuje iba z jednej skupiny dát (označené alebo neoznačené). Zároveň aj druh úloh, ktoré je možné pomocou SSL riešiť, sa rozdeľuje na klasifikačné a zoskupovacie, čiže preberá obe možnosti trénovania zo SL a UL.

Dôležitým aspektom a prepojením s ľudským kognitívnymi schopnosťami je možnosť učenia z označených aj neoznačených dát, ktoré dokáže vykonávať nielen DL prostredníctvom SSL, ale do určitej miery i človek.

⁷ Ešte je potrebné doplniť, že Bengio a kolektív v práci poukazujú na možnosť aplikácie biologickej plauzibility aj pre ostatné metódy, primárne sa však zameriavajú na UL.

⁸ Ang. semi-supervised learning (SSL).

1.3.1 Biologické implikácie v učení s čiastočným dohľadom

Teória o kombinovanom využívaní dát (označené a neoznačené) v ľudskom kognitívnom procese je založená na aktívnej a pasívnej skúsenosti. Človek pri učení prijíma kategorizované a definované informácie, ktoré dokáže v teoretickej rovine použiť bez toho, aby disponoval ďalšími externými informáciami.⁹ Takýto druh informácií je možné považovať za označený. Externá skúsenosť – vizuálna, auditívna atď. – zastupuje surové neoznačené dáta. Kombináciou týchto dvoch prístupov by mal byť človek schopný vykonávať klasifikačné úlohy, ako aj poukazujú Zhu a Goldberg na jednom príklade. „Vstup – vizuálny podnet napr. peľová časť kvetu. Pojmová kategória – človek sa môže naučiť rozoznávať dva druhy kvetov napr. *Belianthus* a *Nortulaca*.¹⁰ Klasifikácia – na základe peľovej častice reprezentujúcej vizuálny stimul sa človek rozhodne, z ktorého kvetu pochádza. Označené dáta – explicitné inštrukcie od učiteľa – peľová častica x, učiteľ povie „toto je z *Belianthusu*“. Neoznačené dáta – pasívne zážitky, ľudský subjekt pozoruje peľovú časticu x bez prijatia správnej kategórie“ (Zhu – Goldberg, 2009, s. 69). Na základe uvedeného príkladu možno predpokladať, že aplikácia kombinovaných druhov dát je využiteľná i pri riešení úloh človekom. Zároveň je však potrebné upozorniť na dva problémy, ktoré poukazujú na odlišnosť ľudského a umelého SLL. Okrem toho upresňujú potenciálny význam neoznačených dát v kognitívnom procese človeka.

Po prvé, pre DL s využitím SLL sú podobne ako i pri iných metódach, dáta stále nutným faktorom, bez ktorého by nebolo možné vyriešiť trénovaný problém. Všetky stimuly, ktoré vstupujú do neurónovej siete, závisia od prijatých dát a algoritmus nič iné okrem toho nemôže vyhodnotiť. Rozdiel medzi označenými a neoznačenými dátami v umelom SLL je spojený s typom úlohy (klasifikácia, zoskupovanie) a kvantitou databázy. Človek, na druhú stranu, prijíma externú skúsenosť prostredníctvom zmyslov a ďalej spracováva myslou bez toho, aby bola nutne kategorizovaná a viazaná iba na jednu úlohu.

⁹ Napr. dieťa, ktoré ešte nemalo vizuálnu skúsenosť s mačkou, by ju bez problémov opísalo aj na základe poznatkov z učebnice.

¹⁰ Ide o fiktívne kvety vymyslené autormi.

Po druhej, aj za predpokladu, že by bol človek schopný využiť pri klasifikačných úlohách neoznačené dáta v podobe externej skúsenosti, vyvstáva otázka aký reálny dopad na podobné úlohy v skutočnosti majú. Presnejší pohľad na problém ponúkajú dva experimenty. Zhu a kolektív (2007) zistili, že v jednodimenzionálnych klasifikačných úlohách (klasifikácia iba do dvoch skupín s podobnými vlastnosťami) má využitie neoznačených dát zo štatistického i reakčného hľadiska preukázateľný význam. Z čoho možno vyvodiť, že v jednoduchých úlohách je SLL prístup pre človeka prospešný. Problém komplikuje prípad, v ktorom človek rieši mnohodimenzionálne úlohy (klasifikácia do viacerých skupín a aj rozličnými vlastnosťami). Vandist a kolektív (2009) vo svojom experimente už pri testovaní v dvojdimenzionálnej úlohe (dve skupiny s diferentnými vlastnosťami) preukázali, že neoznačené dáta nemajú žiadny prínos v takýchto úlohách, nakoľko nie je človek schopný integrovať diferentné vlastnosti dvoch navzájom nezávislých skupín. Tým sa dokazuje obmedzené využitie SLL v ľudských kognitívnych procesoch zameraných na komplexnejšie úlohy.

I keď je SLL kombináciou dvoch predchádzajúcich metód s rovnakými možnosťami riešenia úloh, existuje preukázateľná teória, že človek je schopný aplikovať podobné kombinované postupy. Napriek podobnosti ľudskej a umelej SLL práve naznačené odlišnosti zdôrazňujú iný prístup k spracovaniu dát a informácií, najmä v klasifikačných úlohách. DL pomocou SLL kompenzuje nedostatky databázy v rôznych typoch trénovaných problémov, zatiaľ čo človek disponuje širokým spektrom externej skúsenosti, čo má v súvislosti s neoznačenými dátami konkrétne význam iba v jednoduchých úlohách. Zároveň je potrebné dodať, že ľudská skúsenosť sa neviaže iba na podobné situácie, ale na celý vedomý život človeka.

1.4 Učenie s posilňovaním (RL)¹¹

Učenie s posilňovaním (ďalej len RL) v porovnaní s ostatnými metódami prináša odlišný proces tréningovania, nakoľko nahradzuje štatistické riešenie úloh (klasifikácia, zoskupovanie) virtuálnym konateľom¹² interagujúcim s prostredím. Prostredie v RL predstavuje riešenú úlohu, v ktorej musí konateľ na základe stimulov (z prostredia) vykonávať rozhodnutia a tým si i vytvárať skúsenosť, aby dosiahol požadovanú odmenu – cieľ v podobe úspešne natrénovanej úlohy. RL vzhľadom na jeho proces tréningovania ponúka niekoľko dôležitých aspektov, ktoré poukazujú na paralelu medzi človekom a metódou v kognitívnych možnostiach pri riešení úloh.

Na začiatok je možné uviesť, že samotný charakter úloh prostredníctvom RL je kognitívne náročnejší. Ako už bolo spomenuté, úlohou tejto metódy nie je primárne riešiť štatistické úlohy, namiesto toho prináša možnosti v tréningovaní problémov, ktoré priamo korešpondujú s činnosťami človeka alebo činnosť priamo supľujú. Ide o úlohy zameriavajúce sa na autonómne systémy (napr. autá), robotov simulujúcich interakciu z reálnym svetom porovnateľnú s ľudskou, či herné systémy ako AlphaGO, AlphaStar. Už na druhu vykonávaných úloh pomocou RL je možné vypožorovať, že metóda a jej výsledky nestavajú striktne iba na spracovaní dát, ale aj na aplikácii do systémov ovplyvňujúcich človeka.

V RL je okrem toho ešte dôležitejší tréningový proces so zameraním na aspekt učenia prostredníctvom odmen a trestov. V tomto prípade sa ukazuje priama spojitosť s človekom, pretože rovnako ako ľudia, tak i DL sa v tomto procese pokúša vykonávať správne rozhodnutia a činy k maximalizácii odmeny. I keď v DL variante nahradzuje človeka konateľ s prostredím a ďalšími korešpondujúcimi odlišnosťami (bude uvedené v ďalšej časti), ide o kognitívny proces so zrejmyými interaktívnymi prvkami a zásadným vplyvom na všetky súčasti RL (konateľ – prostredie – cieľ). Ako aj uvádza Sutton a Burto: „Každý RL konateľ má jasné explicitné ciele, vie vycítiť aspekty svojho prostredia a môže si vybrať

¹¹ Ang. reinforcement learning (RL).

¹² Možno analogizovať s homunkulom vykonávajúcim nejaké úlohy.

akcie na jeho ovplyvnenie.“ (Sutton – Burto, 1998, s. 128). Hoci je RL ako i ostatné metódy zameraný iba na riešenie jednej úlohy v reálnom čase, kognitívne schopnosti a teda i možnosti tréningovania sú komplexnejšie. Zároveň i korelácia s človekom je preukázateľná na aspektoch spoločných pre umelé, ale aj ľudské RL.

1.4.1 Biologické implikácie v učení s posilňovaním

RL založené na procese odmien a trestov, je dôležitou metódou nielen pre technické vedy zameriavajúce sa na DL (a všeobecne na ML), ale vzhľadom aj na to, že ide o zrejmy spôsob učenia aj u človeka, výskum presahuje aj do oblasti psychológie a neurovied. Eckstein a kolegovia uvádzajú diferencie v RL v spojitosti so zmienými vedami, ktoré presnejšie charakterizujú význam tejto metódy v jednotlivých oblastiach. „V strojovom učení je RL definovaná ako trieda učenia problémov a rodina algoritmov, ktoré tieto problémy rieši. V psychológii RL definuje psychologický proces a metódu na jeho štúdium. Neurovedci skúmajúci RL sa zvyčajne zameriavajú na dobre definovanú sieť regiónov, ktorá implementuje hodnotové učenie“ (Eckstein a kol., 2021 s. 128-129). Napriek rozdielom, ktoré najmä ukazujú na aké problémy cieľ výskum v rôznych vedách, je potrebné uviesť, že v každej verzii zostáva atribút maximalizácie odmien, i keď sa posilňovaný člen (konateľ v RL vs. človek) mení a s ním i behaviorálne možnosti učenia (interakcia s tréningovaným prostredím vs. interakcia s celým svetom a ďalšie prístupy k informáciám). Z kognitívneho hľadiska je kľúčová paralela medzi DL a psychológiou, nakoľko ponúka aspekty, prostredníctvom ktorých je možné poukázať na podobnosti, odlišnosti tréningového procesu RL a kognitívnych schopností človeka. Neurovedy zasa prinášajú bližší pohľad na to, aký význam má mozog a jeho neurónové prepojenia na funkcionálnosť metódy.

Pre lepšie znázornenie problému a korešpondujúcich aspektov je možné tréning prostredníctvom RL rozdeliť do troch základných atribútov: interakcia s prostredím, rozhodovanie, odmena a trest. Zároveň je ale pre upresnenie treba dodať, že sú to z funkčného hľadiska v DL prepojené procesy, závisiace jeden od druhého. Interakcia s prostredím je primárnym funkčným prvkom RL, pretože

predstavuje parametre trénovanej úlohy, určuje stimuly, na základe ktorých konateľ vykonávaná akcie (rozhodnutia k zvýšeniu odmeny) a zároveň definuje získanú odmenu teda cieľ problému. Botwinick a kolektív konkrétne uvádzajú, že: „RL je definovaný z hľadiska trénovaného problému, skôr než architektúrou systému alebo algoritmom samotným.“ (Botwinick et al., 2020, s. 603). To znamená, že v RL je problém definovaný prostredím zastávajúce arbitrárnu pozíciu a z konateľa sa naopak stáva „virtuálna entita“ reagujúca na podnety prostredia s úlohou zvyšovať odmenu. Odmena je zároveň (komputačne) prospešná práve pre prostredie, ktoré určuje jej výšku (cieľ úlohy). Inak povedané konateľ v RL je kontrolovanou entitou do značnej miery podriadenou prostrediu. V uvedenom aspekte sa nachádza rozdiel nielen v porovnaní s človekom, ale i s ostatnými metódami. RL na rozdiel od SL a UL spolieha na parametre úlohy, čo prináša celému tréningovému procesu určitú slobodu, najmä, ak sa vezme v úvahu kontrolované SL. Diferencia v ľudskej verzii RL sa nachádza v konateľovi, ktorým je človek. Samozrejme i človek dostáva stimuly od prostredia riešenej úlohy, nemusí byť však na nich závislý a ešte najpodstatnejšie – odmena je biologickou reakciou ľudského organizmu, ktorá nedefinuje úlohu a jej ciele, ale pozitívny dopad na človeka.

Určitú „slobodu“ RL konateľovi prináša možnosť rozhodovania. I keď je stále závislý na stimuloch a hodnoteniach od prostredia, pre efektívne vykonanie (správne rozhodnutie) akcie by mal vykonať niekoľko ďalších činností a disponovať dodatočnými atribútmi. Niv uvádza, že z komputačného hľadiska je pre rozhodovanie dôležitý RL variant Pavlovovho podmieňovania, tzv. prediktívne učenie a taktiež inštrumentálne podmieňovanie. „Prediktívne učenie predpokladá vzťah medzi udalosťami v prostredí, ako skutočnosť, že vôňa z kuchyne predpovedá dobré jedlo. Inštrumentálne podmieňovanie, komputačne umožňuje rozhodnutia pre optimalizáciu akcií na dlhodobé získavanie odmien a vyhýbanie sa trestom (Niv, 2009, s. 139). Ako sa ukazuje, klasický (pavlovovský) a inštrumentálny variant podmieňovania môžu v RL predikovať správne rozhodnutia (ktoré je zároveň porovnateľné s funkciou mozgu RPE – reward-prediction error).

Schopnosť predikovať správne rozhodnutia (a chyby), nemusí však závisieť iba od podmieňovania, nakoľko RL ako jediná metóda dokáže z vykonaných akcií a odozvy získať skúsenosť. Podľa Botwinicka a kolektívu je to vďaka prieskumu umožňujúcemu nájsť nové informácie, porovnať ich so zavedenými poznatkami a vytvoriť medzi nimi rozhodovací kompromis. Pamäťovým schopnostiam RL uchovávať tieto poznatky. Zároveň mať nad pri ich organizácii kognitívnu kontrolu a tým nadobúdať skúsenosť (Botwinick et al., 2020, s. 609-611), čiže si hierarchicky vybrať predpokladanú správnu možnosť. Takýto proces naznačuje, že v obmedzenej miere môže konateľ pre získanie odmeny zvoliť akciu s vysokou pravdepodobnosťou kladného hodnotenia od prostredia. Na základe všetkých uvedených aspektov možno predpokladať, že rozhodovanie v RL umožňuje nájdenie nových spôsobov riešenia úloh, ktoré sú porovnateľné a zameniteľné i s ľudskými kognitívnymi schopnosťami. Dokonca v určitých prípadoch môže dôjsť aj k ich prekročeniu (niektoré herné systémy prevyšujú človeka). Zároveň treba prihliadať na komplikáciu RL s heterogenitou (širšia rôznorodosť akcií pri vykonávaní úloh), ktorej nedostatok v porovnaní s človekom môže spôsobovať nežiadúce zjednodušovanie rozhodnutí, ako rozoberajú Shteingart a Loewenstein (2014) vo svojom výskume.

Pravdepodobne najzásadnejším rozdielom medzi ľudským a umelým RL je charakter odmeny. Ako som už uvádzal, u človeka je odmena biologická reakcia, ktorá sa manifestuje v samotnom tele napr. v podobe potešenia. Pričom odmena v umelom RL je cieľom (a výška jeho naplnenia) riešenej úlohy, ktoré je hodnotené prostredím. Sutton a Burto (1998) uvádzajú, že ide vlastne o numerický signál, ktorý sa pokúša konateľ navýšiť (napr. pri správne vykonanej akcii sa môže odmena zvýšiť +1). Odmena musí byť síce naprogramovaná, aby korešpondovala s riešenou úlohou¹³, nejde však o reakciu podobajúcu sa biologickému náprotivku, ale uvádzaný signál, na základe ktorého môže konateľ vykonávať ďalšie akcie. Druhý aspekt poukazujúci na odlišnosť medzi umelým a ľudským RL sa nachádza

¹³ Konateľ musí napr. vedieť, že pri správnom odbočení v tréningu autonómneho vozidla tomu zodpovedá aj odmena, a že nejde o odmenu za správny ťah v šachu.

vo vzťahu odmeny a trestu. Človek pri zlyhaní môže cítiť trest napr. v podobe nevoľnosti, trest v nebiologickom RL je skôr nedostatok alebo zníženie numerickej odmeny (Botwinick et al., 2020) (napr. -1). Konateľ v takomto prípade dostane stimul od prostredia, že akcia bola nesprávna. Odmena je cieľom celého tréningového procesu, čo by mohlo napovedať, že bude mať ako ostatné aspekty, určité biologické implikácie. Naopak sa ale na RL odmene stále preukazuje matematická forma algoritmov, ktoré sa vedia prispôbiť kognitívne náročnejším problémom. Stimuly a reakcie však nemožno považovať za biologicky plauzibilné.

Z neurovedeckého hľadiska sa viacerí autori (Eckstein et al., 2021, Shteingart-Loewenstein, 2014, Botwinick et al., 2020, O'Doherty et al., 2015, Niv, 2009) zhodujú, že kľúčovým atribútom pre RL sú ľudským mozgom inšpirované (umelé) dopaminergné neuromodulátory zabezpečujúce najmä funkciu RPE, ktorá umožňuje predchádzať chýbam v akciách a zaisťovať tým vyššiu odmenu. Zároveň sú tieto neuróny dôležité pre hodnotiacu funkciu, na základe ktorej je možné v RL zistiť (a teoreticky i v ďalších metódach) ako sa celému DL pri trénovaní (štatisticky) darí. I keď nie je samozrejme možné zhodnotiť komplexnú aplikáciu mozgu v DL metódach, uvedený aspekt poukazuje na skutočnosť, že DL nie je iba „analogicky“ inšpirované ľudským mozgom, ale použiteľnou (umelou) aplikáciou určitých mozgových funkcií. Samozrejme je potrebné dodať, že stále ide o umelé neurónové siete, ktoré iba funkčne napodobujú mozog, a tým pádom existujú i zrejme odlišnosti. Eckstein a kolektív napr. uvádzajú, že: „mnohé funkcie RL mozgu nesúvisia so správaním (umelého) RL ako je napr. úloha dopamínu pri motorickej kontrole a kognitívnom úsilí“ (Eckstein et al., 2021, s. 129).

Na základe rozobraných atribútov možno usúdiť, že metóda RL prináša najpreukázateľnejšie kognitívne schopnosti s mnohými biologickými implikáciami. Interakcia s prostredím predstavuje uzavreté riešenie úlohy, na ktorom závisí priebeh trénovania, výška splneného cieľa i jeho výsledná podoba. Napriek tomu, že ide o čiastočnú podobnosť s ľudskými postupmi riešenia problémov, nakoľko i človek musí dodržiavať do určitej miery pravidlá a predpisy (napr. pri matematických rovniciach), je možnosť nájsť medzi nimi zásadnú diferenciu.

Rozdiel sa nachádza vo funkcii konateľa, ktorý musí dodržiavať hodnotiace stimuly prostredia a byť tým pádom podriadený prostrediu. Pri rozhodovaní má však konateľ k dispozícii viacero kognitívnych atribútov, ktoré mu slobodnejšie dopomáhajú k správnej akcii a zvyšovaniu odmeny. Na druhú stranu sa v prípade odmeny zreteľne ukazuje umelá a matematická podoba RL (a aj všeobecne DL algoritmov). Z dôvodu, že odmena v RL je numerickým signálom bez zjavných korelácií s ľudskými biologickými funkciami. Nakoniec neuroveda objasňuje, že funkcie mozgu nie sú iba inšpiráciou pre DL a jeho metódy, ale funkčnou (umelou) aplikáciou, najmä s dôrazom na dopamínové neuróny.

Záver

Napriek matematickej štruktúre DL nie je inšpirácia ľudským mozgom v tejto technológii iba analogickým pripodobnením, pretože v metódach prináša funkčné aplikačné využitie zahŕňajúce komplexnejšie kognitívne procesy, ale do určitej miery i preukázateľné biologické implikácie.

I keď by bolo možné označiť z technického hľadiska metódu SL za dominantnú, vzhľadom na jej štatisticky vysoké výsledky a kontrolovanému učeniu s označenými dátami, v spojitosti s kognitívno-humanitnými vedami tento predpoklad nie je možné považovať za presný. Podobnosť SL algoritmu „boosting“ a prediktívneho kódovania naznačuje zdanlivú paralelu s biologickými vlastnosťami, výskum skôr ukazuje priamy opak. Boosting nie je priamo integrovaný v ľudskom mozgu a experiment „Humanboost“ zároveň preukazuje, že človek je skôr komputačne plauzibilný, než metóda SL biologicky plauzibilná. Napriek tomu sa síce objavujú možnosti, že by i táto metóda mohla byť biologicky plauzibilná, v súvislosti s jej kontrolovaným učením to však tréningové procesy zásadným spôsobom neovplyvňuje a i pri riešení úloh ide najmä o automatizáciu ako prínos neočakávaných výsledkov.

Metóda UL síce neprináša tak stabilné výsledky ako SL. Významným spôsobom to však kompenzuje schopnosťou samoorganizácie, ktorá umožňuje nielen hľadať chyby a anomálie, ale i nájsť štruktúru a nové vzory v riešených

úlohách a i s neočakávanými výsledkami. Takýto prístup ma značný význam v úlohách, v ktorých nie je možné pracovať s označenými dátami (ale naopak s neoznačenými) a taktiež s nejasným a nedefinovaným výsledkom ako je napr. organizácia nepredvídaných behaviorálnych návykov človeka. Okrem toho ma schopnosť samoorganizácie paralelu s decentralizovaným prepojením neurónov v mozgu, na základe ktorých je možné vytvárať samoorganizačné mapy, vhodné na efektívne ukladanie, prenos a organizáciu informácií v mozgu, tak i prostredníctvom metódy UL. Tým pádom sa aj preukazuje biologická implikácia v tejto metóde.

Tréning prostredníctvom SSL umožňuje štatisticky spracovávať označené i neoznačené dáta, čo je najmä prospešné pri riešení problémov s nedostatkom označených dát (a taktiež využití kombinácie štatistických úloh). To však v tomto prípade nie je najdôležitejším aspektom z kognitívneho hľadiska, pretože má zásadnejší význam ľudský variant využitia takejto kombinácie dát. Konkrétne sa to preukazuje v podobe prijímania teoretických informácií a externej skúsenosti, ktoré predstavujú tieto typy dát. Ako sa ukázalo, použitie takéhoto prístupu je i u človeka možné. Avšak je potrebné upozorniť na obmedzenie pri riešení úloh, nakoľko význam neoznačených dát je síce preukázateľný v jednoduchých klasifikačných úlohách (triedenie do dvoch skupín so základnými vlastnosťami). Na druhú stranu pri dvoj a viacdimenzionálnej klasifikácii (triedenie dvoch alebo viacerých skupín s rozličnými vlastnosťami) sa vplyv neoznačených dát stráca. Taktiež je v prípade človeka dôležité, že mu externá skúsenosť neslúži primárne na štatistické riešenie problémov (ako u SSL), ale ako ďalší zdroj prijímania znalostí počas celého života. SLL síce disponuje určitými biologickými prvkami, nie však v takom rozsahu ako UL so samoorganizáciou, nakoľko hlavné dopĺňa nedostatky SL.

RL je jedinou metódou, ktorá striktne nezávisí iba od štatistického spracovania dát, ale prináša tréning prostredníctvom procesu odmienu a trestov. V spojitosti s týmto postupom disponuje RL ďalšími členmi a atribútmi zabezpečujúcimi kognitívne komplexnejšie riešenie problémov. Interakcia

konateľa s prostredím ukazuje aspekt v RL, že práve prostredie definuje celý riešený problém, nakoľko zastáva parametre úlohy, dáva stimuly konateľovi na vykonávanie akcií a hodnotí výšku odmeny (splnenie cieľa). V tomto bode sa ukazuje podobnosť s človekom, pretože i človek musí dodržiavať určité pravidlá pri riešení úlohy. Diferentná je však nadradenosť posilňovaného člena v porovnaní s ľudským a umelým RL. Človek ako riešiteľ dostáva odmenu v podobe biologickej reakcie pre jeho uspokojenie, pričom konateľ v RL je iba vykonávateľom akcií a zvýšenie odmeny hodnotené prostredím ukazuje blízkosť k stanovenému cieľu. Napriek tomu, že je konateľ podriadený prostrediu, schopnosť rozhodovania mu prináša určitú úroveň slobody. Zároveň táto schopnosť preukazuje najzásadnejšiu koreláciu s ľudskými kognitívnymi schopnosťami, najmä vzhľadom na ďalšie atribúty ako vytváranie a uchovávanie skúseností, prieskum viacerých možností pri vykonávaní akcií a ich kognitívnu kontrolu nad nimi. Práve takéto vlastnosti sú späté nielen s umelým RL, ale i ľudskými kognitívnymi schopnosťami. Charakter odmeny však do určitej miery odvracia kognitívny prístup umelej RL, nakoľko v ňom funguje ako numerický signál predstavujúci spomínaný cieľ. Nakoniec sa aj z neurovedeckého pohľadu ukázalo, že aj funkčná aplikácia určitých častí mozgu so zameraním na (umelé) dopamínové neuromodulátory je dôležitým atribútom pri predikcii chýb a zvyšovaní odmien, ale aj hodnotení stavu RL siete (ako dobre sa jej darí trénovať). V súvislosti so všetkými zmienenými aspektami je možné RL považovať za biologicky i kognitívne najplauzibilnejšiu metódu, a to i napriek vlastnostiam, ktoré odkazujú na umelú matematickú podobu DL sietí a ich metód.

Vzhľadom na všetky rozobrané metódy je možné usúdiť, že sa v nich nachádzajú preukázateľné biologické implikácie, ktoré sa prejavujú v ich kognitívnych možnostiach ale i v štruktúre. Samozrejme je potrebné podotknúť, že ide iba čiastočnú a najmä funkčnú aplikáciu, nakoľko je DL stále umelou a nie biologickou technológiou, ktorá nie je schopná v plnej miere nadobudnúť všetky vlastnosti a schopnosti človeka (čo sa najmä ukazuje v SL) a pravdepodobne to ešte dlhú dobu tak nebude. I tak možno hypoteticky predpokladať, že súčasný smer UI založenej na DL je cestou, ktorou sa môže človeku čo najviac priblížiť.

Literatúra

ALLOGHANI, M. et al. 2020. A Systematic Review on Supervised and Unsupervised Machine Learning Algorithms for Data Science. In Berry, M., Mohamed, A., Yap, B. (eds) *Supervised and Unsupervised Learning for Data Science. Unsupervised and Semi-Supervised Learning*. Springer, Cham. ISBN 978-3-030-22474-5, s. 3-21.

BENGIO, Y. et al. 2016. Towards Biologically Plausible Deep Learning. In Arxiv, *arXiv:1502.04156*, DOI <https://doi.org/10.48550/arXiv.1502.04156>, 10 s.

BOTVINICK, M. et al. 2020. Deep Reinforcement Learning and Its Neuroscientific Implications. In *Neuron*, vol. 107, 4, DOI <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2020.06.014>, s. 603-616.

CUNNINGHAM, P. – CORD, M. – DELANY, S. J. 2008. Supervised Learning. In Cord, M., Cunningham, P. (eds) *Machine Learning Techniques for Multimedia. Cognitive Technologies*. Springer, Berlin, Heidelberg. ISBN 978-3-540-75170-0, s. 21-49.

ECKSTEIN, M. K. – WILBRECHT, L. – COLLINS, A. GE. 2021. What do reinforcement learning models measure? Interpreting model parameters in cognition and neuroscience. In *Current Opinion in Behavioral Sciences*, vol. 41, DOI <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2021.06.004>, s. 128-137.

HAO, Y. et al. 2019. A biologically plausible supervised learning method for spiking neural networks using the symmetric STDP rule. In *Neural Networks*. Vol. 121, DOI <https://doi.org/10.1016/j.neunet.2019.09.007>, s. 387-395.

CHUA, S. - L. – MARSLAND, S. - GUESGEN, H. 2011. Unsupervised Learning of Human Behaviours. In *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*, 25(1), s. 319-324.

LYRE, H. 2020. The State Space of Artificial Intelligence. *Minds & Machines*, 30, DOI <https://doi.org/10.1007/s11023-020-09538-3>, s. 325-347.

NIV, Y. 2009. Reinforcement learning in the brain. In *Journal of Mathematical Psychology*, vol. 53, 3, DOI <https://doi.org/10.1016/j.jmp.2008.12.005>, s. 139-154.

O'DOHERTY, J. P. – LEE, S. W. – MCNAMEE, D. 2015. The structure of reinforcement-learning mechanisms in the human brain. In *Current Opinion in Behavioral Sciences*, vol. 1, DOI <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2014.10.004>, s. 94-100.

PAREEK, H. – RAVIKURAM P. 2013. Human Boosting. In *Proceedings of the 30th International Conference on Machine Learning*, PMLR 28 (1). s. 338-346.

RAMADASS, S. – ABRAHAM, A. 2012. Unsupervised Control Paradigm for Performance Evaluation. In *International Journal of Computer Applications*, vol. 44, No 20, DOI 10.5120/6380-8850, s. 27-31.

SASAKAWA, T. – HU, J. – HIRASAWA, K. 2008. A Brainlike Learning System with Supervised, Unsupervised, and Reinforcement Learning. In *Electrical Engineering in Japan*, Vol. 162, No. 1, s. 32-39.

SHTEINGART, H. – LOEWENSTEIN, Y. 2014. Reinforcement learning and human behavior. In *Current Opinion in Neurobiology*, vol. 25, DOI <https://doi.org/10.1016/j.conb.2013.12.004>, s. 93-98.

SCHAPIRE, R. E. 2003. The Boosting Approach to Machine Learning: An Overview. In Denison, D.D., Hansen, M.H., Holmes, C.C., Mallick, B., Yu, B. (eds) *Nonlinear Estimation and Classification. Lecture Notes in Statistics*. Springer, New York. ISBN 978-0-387-95471-4 Vol. 171, s. 149-171.

SUTTON, R. S. – BURTO, A. G. 1998. *Reinforcement Learning: An Introduction*. Cambridge: MIT Press, 1998, 352 s. ISBN 9780262303842.

VANNDIST, K. – DE SCHRYVER, M. – ROSSEEL, Y. 2009 Semisupervised category learning: The impact of feedback in learning the information-integration task. In *Attention, Perception & Psychophysics*, 71, DOI <https://doi.org/10.3758/APP.71.2.328>, s. 328-341.

WATSON, D. 2019. The Rhetoric and Reality of Anthropomorphism in Artificial Intelligence. In *Minds & Machines*, 29, DOI <https://doi.org/10.1007/s11023-019-09506-6>, s. 417-440.

ZHU, X. et al. 2007. umans perform semisupervised classification too. In *Twenty-Second AAAI Conference on Artificial Intelligence (AAAI-07)*, 7 s.

ZHU, X. – GOLDBERG, A. 2009 *Introduction to Semi-Supervised Learning*. Morgan & Claypool, 2009. 130 s. ISBN 9781598295474.

Tento príspevok vznikol vďaka podpore APVV-17-0064 - *Analýza multidimenzionálnej podoby trans- a posthumanizmu*.

Kontaktné údaje

Mgr. Ondrej Hriadel

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

hriadel1@ucm.sk

Komparácia ako problém v komparatívnej filozofii

Comparison as a Problem in Comparative Philosophy

Mgr. Katarína Dženisa Rajtíková

Abstrakt

Príspevok problematizuje komparáciu ako hlavnú metódu komparatívnej filozofie. Komparatívna filozofia porovnáva filozofie a filozofické tradície, ktoré sú od seba dostatočne kultúrne, geograficky či lingvisticky vzdialené. Hoci sa vo svete etabluje ako seriózna podoblasť profesionálnej filozofie, detailnejšia reflexia toho, akým spôsobom komparatívni filozofi vyberajú prvky porovnání a vôbec reflexia toho, čo komparácia je, doposiaľ takmer úplne absentovala. Napriek tomu výber a použitie konkrétnej metódy determinuje výsledky akéhokoľvek komparatívneho skúmania. Preto pochopenie toho, čo komparácia je a z akých aspektov sa skladá, môže pomôcť aj pri interpretovaní výsledkov takýchto porovnaní. Ako vlastne interpretovať výsledky štúdií z komparatívnej filozofie? Už T. Nagel (1986) upozornil, že v rámci porovnávanía neexistuje žiadna neutrálna poloha, z ktorej by porovnávanie bolo možné. Zároveň aj samotný výber príkladov v komparatívnych prácach nevyhnutne určuje, ktoré podobnosti a odlišnosti neskôr identifikujeme. Nehovoria potom výsledky komparatívnych štúdií viac ako o svojom predmete, teda o podobnostiach medzi jednotlivými kultúrne vzdialenými filozofickými tradíciami skôr o subjekte, ktorý porovnáva? Cieľom príspevku je predstaviť metódu komparácie podľa autorov A. Chakrabartiho a R. Webera. Sekundárnym cieľom je poukázať na výhody tejto koncepcie, ktorá napomáha k lepšiemu pochopeniu špecifik komparatívneho skúmania nielen v oblasti komparatívnej filozofie, ale aj v iných oblastiach, kde metóda komparácie zohráva dôležitú úlohu.

Kľúčové slová: komparatívna filozofia, komparácia, metodológia, konceptuálna analýza

Abstract

The contribution problematizes a comparison as the main method of comparative philosophy. Comparative philosophy compares philosophies and philosophical traditions that are sufficiently culturally, geographically or linguistically distant from each other. Although it is establishing itself in the world as a subdiscipline of professional philosophy, a more detailed reflection on how comparative philosophers choose their comparanda and a reflection of what comparison is, has so far been almost completely absent. However the choice and the use of any particular method determines the results of any comparative study. Therefore, the understanding of what a comparison is and what aspects it consists of can also help in interpreting the results of such comparisons. How to actually interpret the results from comparative philosophy? T. Nagel (1986) has already pointed out that there is no neutral position in the comparison from which a comparison would be possible. At the same time, the selection of examples in comparative works itself necessarily determines which similarities and differences will be later identified. Don't the results of comparative studies say more than about their objects, that is the similarities between various culturally distant philosophical traditions rather than about the subject that compares them? The aim of the paper is to introduce a method of comparison by authors A. Chakrabarti and R. Weber (2017). The secondary aim is to highlight the advantages of this concept of comparison, which helps to better understand the specifics of comparative research not only in the field of comparative philosophy, but also in the other scientific areas where the method of comparison plays a significant role.

Keywords: comparative philosophy, comparison, methodology, conceptual analysis

1 **1** **Namiesto úvodu: komparatívna filozofia a jej súčasný stav**

Komparatívna filozofia – tiež niekedy nazývaná aj interkultúrna filozofia – je podoblasť filozofie, v ktorej filozofi zámerne skúmajú zdroje pochádzajúce z rôznych odlišných kultúrnych, lingvistických a filozofických prúdov. Komparatívna filozofia tak vytvára dialóg medzi problémami pochádzajúcimi najčastejšie zo západnej tradície (napr. americká či kontinentálna tradícia) s tými pochádzajúcimi z ázijskej tradície (čínska, indická či japonská tradícia). Okrem toho sa v poslednej dobe do centra porovnaní dostáva aj islamská či arabská filozofia, ktoré sa porovnávajú so západnou tradíciou judaizmu, kresťanstva či platonizmu (porovnaj Littlejohn).

S prácami z komparatívnej filozofie sa najčastejšie stretávame vo vedeckých periodikách sústreďujúcich sa na oblastné štúdiá (area studies) ako sú napr. *Asian Philosophy* alebo *Journal of Chinese Philosophy*. Komparatívna filozofia má však zatiaľ len málo špecializovaných platforiem medzinárodného významu, akými sú vedecké periodiká *Philosophy East and West* či *Dao: A Journal of Comparative Philosophy*.

Hlavnou metódou komparatívnej filozofie je komparácia, podľa ktorej nesie táto disciplína svoj názov. Hoci je komparatívna filozofia etablovanou ako serióznou subdisciplínou súčasnej filozofie (Bahm, 1977), v súčasnosti stále naráža na nevyriešené otázky týkajúce sa jej obsahu, cieľov či metodológie¹. V rámci diskusií o metódach sa v posledných rokoch svojho vývoja v oblasti komparatívnej filozofie objavuje fenomén, na ktorý upozornil bádateľ Smid a to, že hoci na jednej strane narastal a stále narastá počet prác, ktoré porovnávajú jednotlivé koncepty či idey filozofií z odlišných kultúrnych a historicky vzdialených filozofií alebo filozofických tradícií, len málo z nich sa venuje samotnej reflexii metódy komparácie (Smid, 2009, s. 4). Inými slovami – analýza komparácie ako hlavnej metódy komparatívnej filozofie v prácach komparatívnych filozofov takmer úplne absentuje.

¹ Aj to sú možné dôvody toho, prečo komparatívna filozofia zo strany hlavného prúdu súčasnej filozofie ostáva do veľkej miery nepovšimnutá. Viac pozri (Littlejohn).

2 Komparácia ako problém v komparatívnej filozofii

Existuje aj zopár výnimiek, ktoré popri samotnej komparácii jednotlivých prvkov filozofií uvádzajú aj časť venovanú metodológii. Tu možno pozorovať, že konkrétne použitie a popis komparácie sa však od autora k autorovi líši a dochádza tak k metodologickej rozmanitosti. Smid dodáva, že: „[v] skutočnosti sa [z prác komparatívnych filozofov, doplnené K. R.] až príliš často zdá, že to, „čo je komparácia“ je dostatočne zrejmé, a preto si jej reflexia vyžaduje len malú pozornosť. Rozmanitosť použitých prístupov dokazuje, že metóda komparácie nie je ani zďaleka vyriešenou otázkou“ (Smid, 2009, s. 4). Naznačuje Smid, že existuje viacero metód komparácie? Ak áno, ktorá je tá „správna“? Alebo možno nájsť nejaké spoločné črty, ktorými sa vyznačuje každá komparácia?

Navyše, pozorovania autorov vedú k tomu, čo si všimol už T. Nagel (1986) a to, že v rámci porovnávania „neexistuje pohľad odnikiaľ“, teda, že neexistuje žiadna neutrálna poloha, z ktorej by porovnávanie bolo možné pre zabezpečenie objektívneho výsledku. Podľa Smida je každé porovnanie vsadené do nejakého kontextu; „každý komparatívny filozof má konkrétnu filozofiu a bolo by naivné si myslieť, že toto pozadie nebude ovplyvňovať výsledky svojej komparatívnej práce“ (Smid, 2009, s. 11).

Ak teda narastá počet prác z komparatívnej filozofie, ktoré porovnávajú jednotlivé koncepty či myšlienky z rôznych odlišných filozofických tradícií, no absentuje porozumenie tomu, na základe čoho boli tieto porovnávania vykonané, ako potom výsledky týchto porovnaní interpretovať? Ak ešte zohľadníme, že do porovnania vstupuje aj faktor jedinečného kontextu autora, nehovoria potom výsledky komparatívnych štúdií viac ako o svojom predmete skôr o subjekte, ktorý porovnáva? Všetky tieto uvedené otázky úzko súvisia so samotnou otázkou po povahe komparatívnej filozofie ako takej, ale aj jej obsahu a cieľoch. Preto, pochopiteľne, ak sa chce komparatívna filozofia rozvíjať a udržiavať (alebo nadobudnúť?)² svoj status samostatnej filozofickej subdisciplíny, je v rámci nej

² Ako sme už naznačili v pozn. č. 1, samotné chápanie komparatívnej filozofie ako etablovanej subdisciplíny filozofie je pomerne problematické napriek tomu, že komparatívna filozofia

nutné porozumieť tomu, čo vôbec komparácia je, no najmä porozumieť otázke „ako porovnáваме?“ (Smid, 2009, s. 3).

3 Metóda komparácie podľa Chakrabartiho a Webera

V posledných rokoch možno zaznamenať viaceré pokusy o vypracovanie metódy komparácie v prácach z komparatívnej filozofie.³ S jedným z riešení tejto úlohy prišli autori Chakrabarti a Weber, ktorí komparáciu podrobili konceptuálnej analýze, a tak identifikovali spoločné črty akejkoľvek komparácie. V nasledujúcom texte budeme vychádzať z ich práce (Chakrabarti - Weber, 2017, s. 6-9).

Títo autori si všimli, že vždy keď niekto porovnáva (P) nejaké dve filozofie (povedzme A s B), je tu potrebné aj nejaké ďalšie – tretie hľadisko, z ktorého sa tieto dve filozofie (A, B) budú porovnávať. Ide teda o to, že obe filozofie (A, B) sa porovnávajú vzhľadom na niečo ďalšie (F), na nejaký ďalší aspekt, ktorý je obom prvkom porovnania spoločný. Záverom je, že komparácia obsahuje minimálne 4 aspekty:

- 1) komparácia je vždy vykonaná niekým – ten, kto porovnáva (P)
- 2) aspoň dva členy resp. prvky vzťahu (napr. A, B) sú porovnávané (*comparata*)
- 3) *comparata* sú porovnávané z nejakého spoločného hľadiska (*tertium comparationis*) resp. vzhľadom na niečo (F)
- 4) výsledok komparácie – je to vlastne vzťah medzi porovnávanými prvkami (*comparata*), vzhľadom na zvolené hľadisko (Weber, 2013, s. 595) a vzhľadom na toho, kto porovnáva (Chakrabarti a Weber, 2017, s. 7).

Čo sa týka postavy toho, kto porovnáva, ako sme už naznačili aj v predošlých častiach, Chakrabarti a Weber tiež upozorňujú, že ten, kto porovnáva už vopred disponuje nejakými podobnosťami, s ktorými vstupuje do komparácie ešte

v súčasnosti má svoje vlastné špecializované platformy ako sú konferencie či vedecké periodiká. Dokonca sa v posledných desaťročiach na zahraničných pracoviskách filozofie rozširujú osnovy študijných predmetov obohatené aj o ne-západné filozofie. Viac pozri Littlejohn alebo Wong (2020).

³ Jedno z riešení tiež ponúka už spomenutá práca (Smid, 2009) alebo práca (Neville, 2001).

predtým než začne porovnávať. Tieto podobnosti môžu byť implicitné, nevedomé, či iba vágne uvádzané. Tieto – nazvime ich – vstupné podobnosti medzi jednotlivými *comparandami* však ovplyvňujú výsledok porovnania, tak, že každá komparácia je motivovaná nejakými dôvodmi a vedená k dosiahnutiu konkrétneho cieľa alebo cieľov, ktoré môžu viesť až za samotnú komparáciu. Ide o motivácie vyplývajúce či už z osobných preferencií toho, kto porovnáva, alebo z osobnej či kolektívnej identity, náboženských, politických či iných agend. Tieto determinanty vo forme akýchsi vstupných preferencií toho-ktorého autora Weber nazýva tzv. *kontextuálnou dimenziou* komparatívnej filozofie. Weber upozorňuje, že tento aspekt nebol doposiaľ bádateľmi preskúmaný a že toto skúmanie sa môže v budúcnosti pre „politiku komparatívnej filozofie“ vyžadovať (Weber, 2013, s. 596).

Pre účely komparácie dvoch prvkov (*comparata*), ktoré sú si podobné vzhľadom na niečo (F) je tiež podľa Chakrabartiho a Webera zásadná zvolená miera abstrakcie. Je to totiž práve miera abstrakcie, ktorá umožňuje chápať veci ako viac či menej sebe podobné resp. od seba viac či menej odlišné. Čo sa týka podobností „to, čo nazývame rovnakými vecami spočíva v tom, že ten, kto porovnáva, si všima viac alebo menej podobností medzi odlišnými príčinami stretu rozdielnych vecí a rozdielnych udalostí“ (Chakrabarti a Weber, 2017, s. 9).

Weber a Chakrabarti navrhujú predstaviť si abstrakciu na škále od maximálnej jedinečnosti k maximálnej všeobecnosti, pričom oba konce sú pre porovnanie neprirodzené. To, čo je medzi týmito dvoma maximálnymi koncami sú rôzne úrovne: čím bližšie na škále abstrakcie sa blížime smerom k všeobecnosti, tým viac podobností nájdeme. Naopak – čím sme bližšie smerom k jedinečnosti, tým menej podobností sa objavuje a tým viac odlišností vidíme. Kľúčový moment pri úvahách o úlohe abstrakcie v procese komparácie je pochopenie, že aká úroveň abstrakcie sa v konkrétnej komparácii zvolí má nespočetné množstvo dôsledkov (Chakrabarti a Weber, 2017, s. 10). Tento poukaz na úroveň abstrakcie, akokoľvek sa môže zdať triviálny či dokonca racionálny, v prácach komparatívnych filozofov dosiaľ takmer absentoval. Dôsledkom toho bolo, že v prácach z komparatívnej

filozofie sme nachádzali príliš zovšeobecňujúce tvrdenia, ktoré z komparácie jednotlivých prvkov filozofií priamo nevyplývajú.

Autori na základe uvedených štyroch aspektov preto navrhujú chápať komparáciu ako vzťah a v rámci neho interpretovať aj výsledky akejkoľvek komparácie. Spoločné prvky resp. podobnosti medzi dvoma filozofiami (A, B) musia byť chápané nutne ako vzťahové pojmy, teda ako späté s úrovňou abstraktnosti, ktorú sa ten, kto porovnáva (P) rozhodne prijať. Následne potom je možné interpretovať výsledky komparácie a to len vo vzťahu k ostatným premenným, ktoré komparácia obsahuje.

4 Ďalšie implikácie vychádzajúce z predloženej metódy komparácie

V predošlej časti sme uviedli prvky, ktoré podľa autorov Chakrabartiho a Webera obsahuje každá komparácia. Vzhľadom na úlohu komparatívnych filozofov vysvetliť, čo komparácia vlastne je aj v kontexte prác komparatívnych filozofov je relevantnou otázkou, či sú tieto prvky vyčerpávajúcim výpočtom prvkov komparácie používanej priamo v komparatívnej filozofii. Teda otázkou ešte je, či sa komparácia používaná ako metóda v komparatívnej filozofii môže ešte nejako špeciálne odlišovať, resp. či je možné nájsť ešte ďalšie špecifiká metódy komparácie jedinečné pre túto subdisciplínu filozofie. Uvedomujeme si dôležitosť zodpovedania tejto otázky vo vzťahu ku komparatívnej filozofii, avšak jej zodpovedanie by šlo za rámec našej práce, z toho dôvodu sa jej na tomto mieste ďalej nebudeme venovať.

V nasledujúcej časti by sme však chceli uviesť niekoľko úvah o ďalších dôsledkoch predloženej metódy komparácie. Názory o dôležitosti aspektu toho, kto porovnáva, resp. kontextu, z ktorého filozof porovnáva, a z toho plynúcu požiadavku po odhaľovaní vlastných cieľov a motívov v rámci vykonávania jednotlivých porovnaní považujeme za dôležitú a hodnú ďalšej reflexie. A to najmä ak uvážime, že komparácia je prítomná v celej filozofii ako základ pre svoju inšpiráciu a ako časť svojej databázy (Allinson, 2001, s. 270), ale tiež je aj bežnou súčasťou nášho každodenného života. Podľa Colasa sa porovnaniu ani nedá

vyhnúť: „Je to prostriedok hodnotenia vecí, ľudí, seba samého atď., porovnávanie zohráva významnú úlohu v každodennom živote človeka“ (Sivin et al., 2018, s. 86).

Na príklade prác z komparatívnej filozofie len tieto špecifiká metódy komparácie azda viac vystupujú do popredia. Colas vysvetľuje, že „[K]eď akademický alebo tradičný vedec študuje nejakú tému, pracuje v rámci svojho prirodzeného jazyka a so získanými intelektuálnymi technikami; jeho štýl písania a slovná zásoba, ktoré zodpovedajú jeho kultúre, sú považované za vedomé a nevedomé porovnávanie. Zdá sa, že tento inherentný komparatizmus je nápadnejší, keď západný bádateľ študuje ne-západný (napríklad indický alebo čínsky) kultúrny objekt. Prenáša cudzie pojmy do svojho lingvistického a prezentačného média, čím vytvára približné ekvivalencie, kontrastuje, porovnáva a niekedy kritizuje predchádzajúce interpretácie“ (Sivin et al., 2018, s. 86).

Konceptuálna analýza komparácie tak, ako ju predložili Chakrabarti a Weber odhaľuje, že je dôležité reflektovať nielen to, prečo porovnávame to, čo porovnávame, ale aj rozlišovať, aké prvky do porovnania vyberáme. Totiž, ako zdôrazňuje aj Sivin, už samotný výber príkladov v komparatívnych prácach totiž nevyhnutne určuje, ktoré podobnosti a odlišnosti neskôr identifikujeme (Sivin et al., 2018, s. 80).

Myslíme si však, že identifikácia jednotlivých prvkov komparácie je užitočná aj pri porovnávaní konceptov v rámci (len) jednej filozofickej tradície – napr. západnej. Komparácia tu zohráva dôležitú úlohu častejšie, než sa na prvý pohľad zdá. Napr. v dejinách filozofie sa medzi sebou bežne porovávajú rôzne texty jedného autora s cieľom vysvetliť konkrétny problém pokiaľ možno plauzibilne. Prípadne, pre dosiahnutie lepšieho pochopenia nejakého konceptu napr. ľudskej prirodzenosti u Davida Huma môže historik filozofie tento koncept porovnať s inými textami od jeho filozofického súčasníka, ale aj s inými filozofmi z dejín, napr. s Tomášom Akvinským⁴.

⁴ Komparatívnu štúdiu na tému ľudskej prirodzenosti u Davida Huma a Tomáša Akvinského z nášho akademického prostredia napísali Szapuová a Chabada (2017).

Porovnávanie je prítomné v rôznych typoch skúmania a domnievame sa, že chápanie komparácie ako vzťahového pojmu umožňuje rozumieť výsledkom komparatívneho skúmania (nemusí ísť nevyhnutne o filozofické skúmanie) v kontexte ostatných premenných komparácie. Napokon, ako vysvetľuje Sivin – opäť v kontexte komparatívnej filozofie – analýza komparácie je užitočná, pretože nám umožňuje preskúmať nesporné predpoklady o našich vlastných kultúrnych rámcoch, z ktorých pristupujeme k rôznym objektom skúmania, pozorovania resp. porovnania (Sivin et al. 2018, s. 81).

Dovolíme si poznamenať, že v iných oblastiach, kde je komparácia využívanou metódou, nemusí ísť len o kultúrne rámce. Týka sa to aj osobných, akademických, náboženských a iných rámcov, ktoré zohrávajú úlohu pri našom výbere, ako sme už naznačili v predošlej časti, keď sme v kontexte komparatívnej filozofie tieto rôzne rámce nazvali podľa Webera „kontextuálnou dimenziou“. Napokon Weberova požiadavka po jej reflexii aj vzhľadom na uvedené myšlienky ostáva relevantnou pre ďalšie štúdium. Možno sa tu napokon stretávame s tým, čo už Panikkar nazval „klasickým problémom, ktorý je súčasťou samotnej filozofie. Na jednej strane sa chce filozofia zaoberať konečnými otázkami o povahe reality. Na druhej strane kladie ďalšiu otázku o povahe vlastného pýtania sa. Pýta sa na svoje vlastné pýtanie“ (Panikkar, 1988, s. 119).

Záver

Práca v krátkosti predstavila komparatívnu filozofiu a uviedla problémy, ktoré úzko súvisia s metódou komparácie, ako kľúčovou metódou komparatívnej filozofie. Práca na základe súčasných diskusií problematizovala metódu komparácie ako metódu, ktorú je dôležité podrobiť kritickej reflexii a to najmä v kontexte jej použitia v rámci komparatívnej filozofie. Najzávažnejšie dôvody potreby reflexie komparácie sú, že v prácach komparatívnych filozofov jednoducho absentuje pokus o popis toho, akým spôsobom porovnávali jednotlivé filozofie. Zároveň sa ukazuje, že každé porovnávanie je vždy vykonané v určitom kontexte, z ktorého nie je možné vystúpiť. Napriek tomu, tento kontext je možné reflektovať a tak spraviť vlastné presvedčenia čo najviac explicitné s cieľom čo najviac zamedziť tendenčným výkladom či výsledkom porovnaní. Ako jednu z užitočných reflexií komparácie sme predstavili konceptuálnu analýzu komparácie podľa Chakrabartiho a Webera. Podľa týchto autorov sa každá komparácia skladá z minimálne 4 aspektov: 1) toho, kto porovnáva (P), 2) aspoň dvoch prvkov porovnania (*comparanda*) 3) spoločného hľadiska, na základe ktorého sa uskutočňuje výber *comparand* (*tertium comparationis*) 4) výsledok porovnania. Komparáciu autori Chakrabarti a Weber navrhujú chápať ako vzťahový pojem. Výsledky komparácie vidia ako vzťah medzi jednotlivými prvkami porovnania. V poslednej časti sme uviedli úvahy týkajúce sa ďalších implikácií predloženej metódy komparácie, ktoré vedú späť k otázkam o povahe samotnej filozofie, ale aj o povahe akéhokoľvek akademického skúmania, v ktorom metóda komparácie zohráva dôležitú úlohu.

Literatúra

ALLINSON, R. E. 2001. The Myth of Comparative Philosophy or the Comparative Philosophy Malgré Lui. In MOU B.: *Two Roads of Wisdom? Chinese and Analytical Philosophical Traditions*. Chicago: Open Court, 2001. ISBN 978-0812694345, p. 269-292.

BAHM, A. J. 1977. *Comparative Philosophy: Western, Indian, and Chinese Philosophies Compared*. New Delhi: Vikas Publishing House, 1977. 98 p. ISBN 978-0-7069-0476-5.

CHABADA, M. – SZAPUOVÁ, M. 2017. Ľudská prirodzenosť, rozum a emócie: pohľad T. Akvinského a D. Huma. In *Filozofia*. ISSN 0046-385X, 2017, roč. 72, č. 9, p. 698-710.

CHAKRABARTI, A. – WEBER, R. (eds.) 2017. *Comparative Philosophy without Borders*. Bloomsbury: Bloomsbury Academic, 2017. 246 p. ISBN 978-1-350-03665-9.

LITTLEJOHN, R. Comparative Philosophy. In *Internet Encyclopedia of Philosophy*. [online]. [2020-10-29]. Dostupné na internete: <<https://iep.utm.edu/comparat/>>. ISSN 2161-0002.

NAGEL, T. 1986. *The View from Nowhere*. Oxford: Clarendon Press, 1986. 244 p. ISBN 978-0-19-503668-8.

NEVILLE, R. C. 2001. Two Forms of Comparative Philosophy. In *Dao: A Journal of Comparative Philosophy*. ISSN 1540-3009, 2001, roč. 1, č. 1, p. 1-13.

PANIKKAR, R. 1988. What Is Comparative Philosophy Comparing? In LARSON, G. J. – DEUTSCH, E. (eds.): *Interpreting across Boundaries*. Princeton: Princeton University Press, 1988. ISBN 978-1-4008-5927-6, DOI: 10.1515/9781400859276.116, p. 116-136.

SIVIN, N. et al. 2018. What Kinds of Comparison Are Most Useful in the Study of World Philosophies? In *Journal of World Philosophies* [online]. 2018, roč. 3, č. 2, p. 75-97 [cit. 2021-09-17]. Dostupné na internete: <<https://scholarworks.iu.edu/iupjournals/index.php/jwp/article/view/2156>>. e-ISSN: 2474-1795.

SMID, R. W. 2009. *Methodologies of Comparative Philosophy: The Pragmatist and Process Traditions*. Albany, NY: State University of New York Press, 2009. 288 p. ISBN 978-1-4384-2829-1.

WEBER, R. 2013. "How to Compare?" - On the Methodological State of Comparative Philosophy. In *Philosophy Compass*. ISSN 17479991, 2013, roč. 8, č. 7, p. 593-603. DOI: 10.1111/phc3.12042.

WONG, D. 2020. Comparative Philosophy: Chinese and Western. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [online]. 2020 [cit. 2020-29-10]. Dostupné na internete: <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/comparphil-chiwes/>>. ISSN 1095-5054.

Príspevok bol podporený Grantom UK č. UK/359/2021 s názvom *Pyrrhón a buddhizmus v kontexte komparatívnej filozofie* a grantom VEGA č. 1/0020/21 s názvom *Vývoj pojmu hanby v antickej a súčasnej morálnej filozofii s dôrazom na jej etické funkcie*.

Kontaktné údaje

Mgr. Katarína Dženisa Rajtíková

Katedra filozofie a dejín filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

rajtikova1@uniba.sk

Analýza argumentu ľudskej dôstojnosti v kontexte editovania ľudských génov

An analysis of the human dignity argument in the context of human gene editing

Mgr. Kristián Valachovič

Abstrakt

Filozofia spolu s bioetikou musia reflektovať problémy svojej doby. Vďaka pomerne novej technológii CRISPR-Cas9 má ľudstvo v rukách možnosť veľmi presného editovania ľudských génov, čo sa dá využiť ako s účelom terapie, tak aj s účelom vylepšovania. Vylepšenie na úrovni génov buniek zárodočnej línie sme dokonca mohli už vidieť na reálnom príklade z Číny z roku 2018 kedy He Jiankui geneticky upravil dvojičkám Lulu a Nana gén CCR5. Pri editovaní génov buniek zárodočnej línie či už pre účely terapie alebo vylepšovania sa častokrát v bioetickom diskurze argumentuje pojmom ľudskej dôstojnosti. Domnievame sa, že používanie pojmu ľudskej dôstojnosti ako akéhosi kritéria na posudzovanie (ne)etickosti editovania génov buniek zárodočnej línie môže byť problematické a teda aj nedostačujúce. Preto cieľom našej práce bude analýza používania samotného pojmu ľudskej dôstojnosti ako argumentu proti editovaniu ľudských génov, pričom sa budeme pokúšať sledovať, analyzovať a interpretovať súčasnú filozoficko-etickú diskusiu.

Kľúčové slová: ľudská dôstojnosť, editovanie génov, bioetika, transhumanizmus, genóm

Abstract

Philosophy, together with bioethics, must reflect the problems of its time. Thanks to the relatively new CRISPR-Cas9 technology, humanity has the possibility of very precise editing of human genes in its hands, which can be used for both therapeutic and enhancement purposes. We have already seen a germline gene enhancement in a real-life, an example from China in 2018, when He Jiankui genetically edited the CCR5 gene in the twins Lulu and Nana. When editing the genes of germline whether for therapeutic or enhancement purposes the notion of human dignity is often argued in bioethical discourse. We believe that using the notion of human dignity, as a kind of criterion to judge the (un)ethicality of germline gene editing, may be problematic and therefore insufficient. Therefore, the aim of our work will be to analyse the use of the notion of human dignity itself as an argument against human gene editing, while attempting to follow, analyse, and interpret the current philosophical-ethical debate.

Keywords: human dignity, gene editing, bioethics, transhumanism, genome

Úvod

Môžeme konštatovať, že filozoficko-etické dišputy ohľadom manipulácii s ľudskými génmi a genofondom ako takým prebiehajú už značný čas. Naším cieľom preto nie je zachytiť celú túto argumentačnú líniu, ale skôr nám pôjde o odprezentovanie súčasného stavu problematiky so zámerom na pojem ľudskej dôstojnosti, pričom budeme vychádzať z najnovších filozoficko-etických analýz a publikácií. Z tohto dôvodu sa nebudeme venovať klasickej diskusii medzi biokonzervatívami ako napríklad Fukuyama (2002), Annas (2010), Kass (1997) či Haberman (2003) a medzi transhumanistami, ako sú napríklad Bostrom (2003, 2005), Savulescu (2009, 2019) či Harris (2007).

Pre argumentačné účely ohľadom editovania génov – či už pre, alebo proti – sa veľmi často používa pojem ľudskej dôstojnosti (human dignity). Macklinová poukazuje na fakt, že tento pojem býva častokrát skloňovaný v etických diskusiách bez toho, aby bol vopred definovaný. A čo viac, Macklinová správne tvrdí, že ľudská dôstojnosť sa frekventovane vyskytuje aj v rôznych medzinárodných zmluvách o ľudských právach bez toho, aby bola nejako fixne zadefinovaná. Ďalej tvrdí, že: „Zdá sa, že v tomto¹ a iných dokumentoch „dôstojnosť“ nemá žiadny význam nad rámec toho, čo vyplýva zo zásady lekárskej etiky, rešpektu k osobám: potreba získať dobrovoľný informovaný súhlas; požiadavka na ochranu dôvernosti; a potrebu vyhnúť sa diskriminácii a zneužívajúce praktiky.“ (Macklin, 2003, s. 1420). Svoj príspevok uzatvára tvrdením, že ľudská dôstojnosť neznamena nič viac ako len rešpekt a úcta k druhým osobám a autonómnosť osoby.

Nadväzujúc na spomínaný Dohovor o ochrane ľudských práv a dôstojnosti ľudskej bytosti pri aplikácii biológie a medicíny (ďalej už len ako Oviedský dohovor) musíme spomenúť, že ide o jedinú medzinárodne legislatívne platnú normu, ktorej 13. článok zakazuje intervencie do génov buniek zárodočnej línie. Na druhej strane povoľuje modifikácie génov somatickej línie buniek. Častým argumentom proti editovaniu génov býva pojem eugeniky, ku ktorému sa vrátíme ešte neskôr v texte,

¹ Dohovor o ochrane ľudských práv a dôstojnosti ľudskej bytosti pri aplikácii biológie a medicíny.

no tu ho chceme spomenúť v kontexte Oviedskeho dohovoru a argumentu Caplana a Sýkora, že: „Aj keď by eugenické aplikácie, ako napríklad vylepšovanie génov, mali zostať zakázané, je neetické držať pacientov s vážnymi genetickými chorobami ako rukojemníkov obáv z ďalekej dystopickej budúcnosti“ (Caplan – Sýkora, 2017, s. 1871). Okrem toho autori v závere svojho článku tvrdia, odvolávajú sa okrem iného aj na správu o úprave ľudského genómu od medzinárodného výboru zvolaného Národnou akadémiou medicíny USA, že „Politika opätovného potvrdenia absolútneho zákazu akýchkoľvek zásahov do ľudskej zárodočnej línie je v ostrom rozpore s nedávnym medzinárodným vývojom“ (Caplan – Sýkora, 2017, s. 1871-1872).

1 Analýza argumentačnej línie

Filozoficko-etickú diskusiu editovania ľudských génov buniek zárodočnej línie – možno rozdeliť medzi 3 pomyselné tábory diskutujúcich:

- a) Skupina ľudí, ktorá žiada úplný zákaz akéhokoľvek editovania génov, ktoré by zasiahlo akýmkoľvek spôsobom germinálnu líniu, ergo by tieto zmeny boli dedičné a prenášali by sa aj na potomkov.
- b) Skupina ľudí, ktorá obhajuje názor pre dočasné moratórium editovania génov buniek zárodočnej línie až pokiaľ nebudú dostatočne vyriešené všetky riziká späté so samotným editovaním.
- c) Skupina ľudí, ktorá tvrdí, že editovanie génov buniek zárodočnej línie je nielenže etické, ale že by sme ho dokonca mali považovať za morálny imperatív k tomu, aby sme vylepšili ľudský druh.

Takýmto spôsobom rozdelil diskusiu Beriaín (2018). Nám sa zdá ešte prínosné spomenúť fakt, že takéto štrukturálne rozdelenie pripomína v podstate transhumanistický diskurz a to síce takým spôsobom, že skupina ľudí „a)“ podľa tejto definície výrazne pripomína tzv. *biokonzervatívov* a skupina „c)“ a dokonca aj „b)“ pripomína zase *transhumanistov*. Beriaín ďalej pokračuje vo svojej práci so

slovami, že sa pokúsi ukázať, že rešpektovanie ľudskej dôstojnosti by malo dokonca podľa neho podporovať argumentáciu pre pokračovanie s editovaním génov embryí. Svoj argument začína tvrdením, že definícia ľudskej dôstojnosti zostáva aj naďalej neuchopiteľná pretože jej samotný koncept je veľmi problematický a to až do takej miery, že niektorí etici uvažujú o tom, že ľudská dôstojnosť ako taká by mala byť odstránená z bioetiky. Tu Beriain naráža na článok Macklinovej z roku 2003, ktorý sme už skôr v našej práci spomenuli. Pre svoje argumentačné ciele autor ďalej pokračuje tým, že zhrňa 3 hlavné myšlienky, ktoré spájajú autorov, ktorí veria v dôležitosť ľudskej dôstojnosti v kontexte etickosti editovania ľudských génov.

1. Dôstojnosť je spojená s konceptom autonómie. Podľa autora je to prísna a nespochybniteľná/nemožno vyjednávateľná hodnota zdieľaná všetkými ľuďmi jednoducho z dôvodu príslušnosti k ľudskému druhu.
2. Druhou myšlienkou je v podstate Kantov kategorický imperatív. Beriain tvrdí, že, „zástancovia myšlienky ľudskej dôstojnosti sú presvedčení, že keďže každá ľudská bytosť má rovnakú vnútornú morálnu hodnotu, malo by sa s každým človekom zaobchádzať tak, akoby bol sám osebe cieľom, a nie iba prostriedkom“ (Beriain, 2018, s. 1).
3. V bioetike je signifikantná tendencia priamo spájať ľudskú dôstojnosť s ľudským genómom. Ak pozorne a logicky konzistentne vychádzame z prvého bodu, tak nás nemôže prekvapiť spájanie ľudskej dôstojnosti s ľudským genómom. Logika vyvodzovania tohto záveru je nasledovná –
 - P1: Ľudskú dôstojnosť má nejaká entita práve a len kvôli tomu, že patrí k ľudskému druhu.
 - P2: (Ľudský) Genóm určuje fakt, ktorá entita patrí k ľudskému druhu.
 - Z: (Ľudský) Genóm je inherentne prepojený s ľudskou dôstojnosťou.

Odhladnuc od ne/pravdivosti či samotnej logickej štruktúry tohto argumentu, existuje skupina filozofov a bioetikov, ktorí poväčšine argumentujú pre

zákaz editovania ľudského genómu a pre jeho „ochranu“ či dokonca zakonzervovanie práve na základe argumentačnej línie podobnej vyššie. Presne práve kvôli tomu sa Bariain rozhodol svoju argumentáciu postupovať v tomto smere a preto sa pýta – Ak je ľudská dôstojnosť vnútorne spojená s ľudským genómom, aké z toho vyplývajú normatívne implikácie? Podľa kritikov editovania ľudských génov z toho vyplýva to, že sa imperatívne musíme zdržať editovania ľudských génov. Bariain sa však domnieva, že takýto logický záver je chybný pretože je v kontradikcii so samotnou axiómou, z ktorej by mal logicky vyplývať. Argument o zachovaní ľudského genómu, ktorý obsahovo nadväzuje na argument o prepojení ľudskej dôstojnosti s ľudským genómom, vyzerá jazykom logiky asi takto –

- P1: Ľudská dôstojnosť ostane neporušená práve a len vtedy, ak ostane nezmenený ľudský genóm.
- P2: Akákoľvek nová mutácia pozmení ľudský genóm.
- Z: Keďže akákoľvek zmena v ľudskom genóme poruší ľudskú dôstojnosť, nemôžeme tolerovať absolútne žiadnu novú mutáciu v ľudskom genóme – či už spôsobené editovaním génov ľuďmi, alebo vzniknutú prirodzene.

Bariain tu upozorňuje na hlavnú logickú chybu podľa nás by dokonca mohlo ísť o sofizmus a síce, že samotný argument ignoruje alebo dokonca zamlčava fakt, že ľudský genóm nie je „pevná entita“. Je to premenlivý biologický substrát, ktorý podlieha mutáciám ako každý iný genóm – ak by toto neplatilo, evolúcia by sa zastavila.

Autor sa ďalej pokúša vďaka logike tohto argumentu dokázať presný opak, než ku ktorému dochádzajú biokonzervatívci –

- P1: Rešpektovanie a neporušenie ľudskej dôstojnosti znamená zachovanie ľudského genómu v jeho súčasnom stave.

- P2: Pohlavné rozmnožovanie generuje nové mutácie, ktoré narúšajú ľudský genóm.
- P3: Klonovanie dokáže úplne zachovať/zakonzervovať ľudský genóm.
- Z1: Kvôli zachovaniu ľudského genómu a teda aj neporušeniu ľudskej dôstojnosti by sme sa mali zdať pohlavného rozmnožovania a namiesto toho by sme mali pristúpiť ku klonovaniu.

Beriain tento argument obohacuje ešte o to, že vďaka technológii editovania génov sme teoreticky schopní zabrániť akýmkoľvek prirodzeným, novým a náhodným mutáciám, ktoré by mohli, aspoň na základe argumentu vyššie, narušiť ľudskú dôstojnosť. Preto môže byť logickým záverom tvrdenie, že by sme dokonca mali používať editovanie ľudských génov proti zabráneniu akýchkoľvek nových mutácií. Musíme konštatovať, že ide len čisto o logické argumenty. Ako samotný autor článku poukázal hneď nižšie, existujú autori (v tomto prípade Habermas), ktorí považujú takýto spôsob argumentácie za sofizmus a že rešpektovanie ľudskej dôstojnosti neznamena zachovanie ľudského genómu *za každú cenu*. Ide o to, že ľudia by si nemali prisvojovať moc meniť ľudský genóm. Beriain ďalej píše, že: „Takáto odpoveď je však prinajmenšom podozrivá z náboženskej alebo naturalistickej zložky, pretože naznačuje, že nad ľudským genómom by mala vládnuť iba príroda alebo stvoriteľ. Nemetafyzickou alternatívou na podporu tohto argumentu je názor, že "osvedčené" prírodné procesy sú spoľahlivejšie ako "ľudské myslenie". Oba predpoklady neobstoja pred skúmaním“ (Beriain, 2018, s. 2). Tu môžeme spomenúť, že týmito argumentmi sa len ťažko dajú obhájiť genetické ochorenia spôsobené „prirodzeným osvedčeným procesom“, ktoré sú spôsobené častokrát len jednou náhodou mutáciou v jednom konkrétnom géne – napríklad pri cystickej fibrózy gén CFTR. Aj preto autor ďalej pokračuje so slovami, že nič nedokazuje predpokladanú prirodzenú „dobrotu“ alebo „inteligenciu“. Vďaka tomu sa Beriainovi „zdá rozumné myslieť si, že úprava ľudského genómu s cieľom zabrániť smrteľnej alebo ničivej chorobe predstavuje pre budúcnosť ľudského bytia menšie riziko ako zmeny zavedené náhodným genetickým krížením alebo mutáciou“ (Beriain, 2018, s. 2-3). Sartre tvrdil, že sme

odsúdení na slobodu a že vždy si volíme. Neexistuje v živote človeka konanie, ktoré by nebolo zvolené. Či už si zvolíme konať alebo nekonať. Autor síce explicitne nespomenul Sartra, ale nasledujúce tvrdenie silno pripomína myslenie francúzskeho filozofa – „emergujúce sa editovanie génov znamená to, či sa nám to páči alebo nie, že ľudský genóm bude presne taký, ako sa rozhodnú ľudia – či už sa rozhodnú pre editovanie alebo pre nepoužitie editovania“ (Beriain, 2018, s. 2). Zo strany biokenzervatívcoov častokrát zaznieva argument „hrať sa na boha“, čo stručne znamená, že nemôžeme rozhodovať o tom, ako bude vyzeráť náš genóm. Aj keď Beriain nespomenul doslova argument „playing god“, tak je viac než zrejmé, že práve toto jeho vyjadrenia sa týka argumentu hrať sa na boha. Či už sa rozhodneme pre editovanie alebo nie, budeme to my, ľudia, ktorí sa zahrajú na boha a ktorí o tom rozhodnú. Je dôležité spomenúť, že autor doposiaľ explicitne nevyjadril svoj názor pre etickosť editovania ľudských génov. Šlo mu o to dokázať, že „viera v súvislosť medzi ľudským genómom a dôstojnosťou nepomáha pri diskusii o tom, či by sme mali editovanie ľudského genómu povoliť alebo zakázať“ (Beriain, 2018, s. 2).

Spomenieme teraz reakciu Constam, ktorý reagoval na niektoré logické argumenty Beriaina. Constam hneď spomína fakt, že Beriain zle pochopil argument o ľudskej dôstojnosti spojenou s ľudským genómom. Beriain predpokladal, že za narušenie ľudskej dôstojnosti môžeme považovať aj obyčajné mutácie, ktoré sa bežne vyskytujú v ľudskom genóme. Constam však tvrdí, že to nie je pravda a dodáva, že „Ľudská dôstojnosť nie je porušená tým, že sa ľudská DNA môže meniť a aj sa mení. Ľudská dôstojnosť je porušená, keď sú niektorí jednotlivci poverení právomocou upravovať genómy iných, ktorí sa ešte nenarodili. Inými slovami, relevantnou otázkou nie je to, ako sa dedičná informácia mení, ale skôr to, kto je oprávnený ju meniť“ (Constam, 2019, s. 1). Odhliadnuc od toho, či s Constamom súhlasíme alebo nie, nepovažujeme toto za protiargument, ale skôr za tvrdenie, ktoré by bolo potrebné ďalej vyargumentovať. Vo svojej reakcii ďalej autor reaguje na Beriainove tvrdenie o spochybnení „nadvlády“ prírody alebo stvoriteľa nad ľudským genómom a to síce týmito slovami – „Jediná alternatíva,

ktorú autor ponechal že ľudia by mali sami vládnuť nad ľudským genómom nie je o nič menej presvedčením, a preto nie je o nič menej podozrivá z náboženskej alebo naturalistickej zložky. Autor však opomína preukázať, prečo si príroda alebo stvoriteľ zaslúžia viac podozrenia ako ľudskí dizajnéri. Zo všetkých konkurenčných vysvetlení v pluralitných spoločnostiach, ako sme vznikli, je najmenej pravdepodobné to, že ľudský genóm bol vytvorený rozumom nášho vlastného druhu. Preto je dôvera v nás samých pravdepodobne najmenej oprávnená a najviac podozrivá“ (Constam, 2019, s. 1-2)

Je síce pravda ako píše Constam, že Beriainovo tvrdenie o tom, že ľudia by mali sami vládnuť nad ľudským génom ostalo v jeho práci len presvedčením, avšak nutne dodať, že Beriainovi nešlo vo svojej práci o dokázanie tejto tézy. Podľa nás Beriainovi skôr šlo o to ukázať, že argumenty snažiace sa dokázať neeticnosť editovania ľudských génov majú snád' vždy akýsi náboženský či naturalistický podtón a že signifikantne, ba až ostentatívne podceňujú ľudské poznanie a vedu ako takú.

Beriain stručne zareagoval na Constama a jeho pripomienky, no je dôležité spomenúť, že nie na všetky. Jeho najdôležitejšia reakcia sa skrýva v tejto časti jeho textu: „Priatie tézy listu znamená spochybnenie oprávnenosti vedy zasahovať do evolúcie. Ak je v prírode skrytá inteligencia, bolo by príznakom pýchy alebo hlúposti vzoprieť sa jej pravidlám? Nemuseli by sme sa však v takom prípade napríklad zriecť šľachtenia rastlín na zvýšenie výnosov alebo odolnosti voči chorobám, pretože to zjavne zasahuje do evolúcie? Nemuseli by sme zakázať génovú terapiu proti vzácnej poruche imunity, pretože koriguje prirodzenú mutáciu? V skutočnosti je ľudský zásah rozumný len vtedy, ak si buď myslíme, že evolúcia funguje slepo a náhodne, alebo ak nás k zásahu do sveta nabáda "veľká neznáma". Ak nie, ako môžeme ospravedlniť vzburu proti prírodným zákonom“ (Beriain, 2018, s. 1). Môžeme konštatovať, že Beriainovi tu jednoducho išlo o ukázanie faktu, že ľudia sú racionálne bytosti schopné vedecky odkrývať fungovanie sveta.

Na záver sa presunieme k argumentačnej línii Raposa. Ten hneď na začiatku svojho textu tvrdí, že v podstate všetky koncepty ľudskej dôstojnosti sa dajú zredukovať na jednu z týchto 2 základných konceptov: „Bud' veríme, že rešpektovanie ľudskej dôstojnosti spočíva v ochrane osoby, alebo súhlasíme s tým, že ľudská dôstojnosť zahŕňa možnosť jednotlivca samostatne sa rozhodovať“ (Raposo, 2019, s. 250). Raposo taktiež zdôrazňuje fakt, že v skutočnosti nevieme čo to ľudská dôstojnosť je. Dôvod je ten, že existuje veľmi veľa kontradiktórnych definícií ľudskej dôstojnosti a kvôli tomu sa len ťažko môžeme spoľahnúť na to, aby sa stala ľudská dôstojnosť akýmsi etickým kritériom editovania ľudských génov. Autor tvrdí, že: „Ľudskú dôstojnosť považujem za jeden z najhoršie definovaných právnych (a etických) pojmov... Napriek týmto pripomienkam však v právno-etickej argumentácii nemožno ignorovať ľudskú dôstojnosť. Nejde o to, že by dôstojnosť bola sama osebe neužitočným pojmom, ale skôr o to, že spôsob, akým sa dnes používa, je plný nejasností a rozporov, čo ju robí neužitočnou“ (Raposo, 2019, s. 251).

Ako sme spomenuli na začiatku našej práce, častokrát sa v diskusii ohľadom etickosti editovania ľudských génov spomína eugenika. Caplan píše, že: „Zdá sa, že žiadny morálny princíp neposkytuje dostatočný dôvod na odsúdenie individuálnych eugenických cieľov“ (Caplan, 1999, s. 2). Z historického pohľadu je pochopiteľné prečo má eugenika takú zlú povesť. No treba dodať, že v rámci editovania génov by šlo v prvom rade o pozitívnu eugeniku a nie negatívnu, a že by šlo o liberálnu eugeniku – samotní jednotlivci a rodičia by mali slobodné právo sa rozhodnúť pre to, akým spôsobom upravia seba alebo svoje deti. Nebolo by to nútené zo strany štátu, pri čom v histórii dochádzalo v rámci negatívnej eugenike, či už v nacistickom Nemecku koncentračné tábory, alebo dokonca v USA v táboroch pre slabomyselných. Aj z toho dôvodu Raposo správne poukazuje vo svojom článku na fakt, že nie všetky eugenické opatrenia sú škodlivé. V konečnom dôsledku môžeme považovať za eugenické opatrenia aj samotné zdravé prenatálne stravovanie ženy, vyhýbanie sa konzumácii alkoholu počas tehotenstva etc.

Aby sme nadviazali na argumentačnú líniu ohľadom ľudskej dôstojnosti spomenieme Raposov komentár. Raposo tak reaguje na argument „Nemodifikovaný ľudský genóm ako požiadavka ľudskej dôstojnosti“ a ide vlastne o ten istý argument, ktorý rozoberal Beriain a síce, že ľudská dôstojnosť sa nachádza v genóme, s ktorým sa narodíme. Podľa Raposa je teda otázka, že či je možné spájať konkrétny ľudský genóm s ľudskou dôstojnosťou. Autor ďalej píše, že: „Ak by sme chceli dospieť k záveru, že existencia nemanipulovaného genetického kódu súvisí s ľudskou dôstojnosťou, museli by sme predpokladať, že ľudská dôstojnosť je založená na určitom genetickom kóde, a to nie na akomkoľvek ľudskom genetickom kóde, ale na tom, s ktorým sa každý človek narodí. Ak by to bola pravda, každá zmena tohto kódu by znamenala zníženie dôstojnosti“ (Raposo, 2019, s. 254). Tento záver je podľa neho ale problematický a to z jednoduchého dôvodu a síce, že náš genetický kód sa mení počas nášho života a autor tu uvádza okrem iného príklad s darcovstvom orgánov či darovanie kostnej drene. Než sa dostaneme k Raposovmu záveru chceme uviesť 2 pripomienky, ktoré nám napadli, pričom obidve sú z perspektívy biokonzervatívov. Prvá je jednoducho fakt, ktorý spomenul už Constam, že v rámci ľudskej dôstojnosti prepojenej s ľudským genómom vôbec nejde o to, že či sa ľudský genóm mení počas života alebo nie. Constam by argumentoval asi tým spôsobom, že „áno, ľudská DNA sa počas života človeka mení, ale to je prirodzené“ (v rámci transplantácii to prirodzené nie je, avšak Constam nemal problém vo svojej argumentácii prijať aj radio/chemoterapiu, ktoré takisto môžu pozmeniť ľudskú DNA). V skratke – medicínsky úkon pre účel (u rádio/chemo terapie alebo pri darcovstve to nie je účel) editovania génov by bol preňho neetický a narušil by ľudskú dôstojnosť. Druhá pripomienka je, že biokonzervatívci by mohli argumentovať asi tak, že „áno, ľudská DNA sa počas života mení, avšak to jadro, v ktorom je ukrytá ľudská dôstojnosť ostáva nedotknutá“, čo by bolo samozrejme medicínsky alebo vedecky veľmi ťažké dokázať a biokonzervatívci by museli reálne začať s identifikáciou konkrétneho ľudského génu, ktorý zodpovedá za ľudskú dôstojnosť.

V každom prípade, Raposo pokračuje so slovami, že ľudskú dôstojnosť nemožno redukovať na určitý genetický kód a ani ľudskú bytosť na genetické vlastnosti. Treba zdôrazniť, že Raposo netvrdí, že ľudská dôstojnosť je akási floskula bez vnútornej hodnoty. Skôr sa snaží ukázať, ako to častokrát robia aj transhumanisti, že ľudská dôstojnosť sa dá úplne logicky koherentne brať aj ako argument pre editovanie génov. Preto v závere svojho článku píše: „Ľudská dôstojnosť nebude prekážkou editovania génov, keď dosiahneme také chápanie ľudskej dôstojnosti, ktoré bude schopné zohľadniť jej bohaté filozofické pozadie a zároveň bude schopné uspokojiť naše súčasné potreby. Takéto chápanie ľudskej dôstojnosti musí byť také, ktoré vyjadruje vlastnosť, ktorá prirodzene odlišuje ľudskú osobu od iných tvorov: moc rozhodovať o vlastnom osude a rozvíjať sa tak, aby sme sa stali najlepšou verziou seba samého. Ľudská dôstojnosť je teda rešpektovanie autonómie človeka. Dôstojné zaobchádzanie znamená rešpektovanie vlastných rozhodnutí (pokiaľ neporušujú práva tretích osôb) a ľudská autonómia je to, čo preukazuje maximálnu úctu k osobe“ (Raposo, 2019, s. 256).

Záver

Ako Raposo píše, v tomto význame už editovanie génov nenaruša ľudskú dôstojnosť, ale dokonca ponúka jednotlivcovi viac možností ako potvrdiť svoj status ľudskej osoby a teda tým aj potvrdiť svoju dôstojnosť. Na základe našej analýzy konkrétnej etickej diskusii ohľadom argumentu ľudskej dôstojnosti v kontexte posudzovania etickosti editovania ľudských génov prichádzame k záveru, že editovanie ľudských génov ako také nemusí vždy nutne narušiť alebo poškodiť ľudskú dôstojnosť. Práve naopak. Domnievame sa, že ak budú splnené všetky bezpečnostné kritériá, tak môže editovanie ľudských génov použité v rámci terapie (napríklad pri liečení kosáčikovej anémie alebo beta talasémie) a nie vylepšovania dokonca akosi metaforicky pozdvihnúť a zvýrazniť ľudskú dôstojnosť. Svoj príspevok som sa preto rozhodol zakončiť Raposovými slovami, ktoré znejú: „Editovanie génov je len ďalším spôsobom ako byť človekom“ (Raposo, 2019, s. 256).

Literatúra

ANNAS, G. 2010. *Worst Case Against Bioethics*. Oxford: Oxford University Press. 2010. 335 s. ISBN 978-0-19-539173-2.

BOSTROM, N. 2005. In Defense of Posthuman Dignity. In *Bioethics*. ISSN 1467-8519, 2005, vol. 19, no. 3, p. 202-214.

BOSTROM, N. 2003. Human Genetic Enhancements: A Transhumanist Perspective. In *Journal of Value Inquiry*, ISSN 1573-0492, 2003, vol. 37, no. 4, p. 493-506.

CAPLAN, A. et al. 1999. What is immoral about eugenics? In *BMJ*. ISSN 1756-1833, 1999, vol. 319, no. 7220, p. 1284-1285.

CONSTAM, D. 2018. Comment on „Human dignity and gene editing. In *EMBO Rep*, ISSN 1469-3178, 2018, vol. 19 e47220, p. 1-2.

BERIAIN, I. 2018. Human dignity and gene editing. Using human dignity as an argument against modifying the human genome is a logical fallacy. In *EMBO Rep*, ISSN 1469-3178, 2018, vol. 19 e46789, p. 1-4.

BERIAIN, I. 2018. Response by the autor. In *EMBO Rep*, ISSN 1469-3178, 2018, vol. 18 e47346, p. 1.

FUKUYAMA, F. 2002. *Our Posthuman Future*. New York: Farrar, Strauss and Giroux. 2002, 256 s. ISBN 0-374-23643-7.

HABERMAS, J. 2003. *The future of human nature*. Polity Press. 2003, 127 s. ISBN 0-7456-2986-5.

HARRIS, J. 2007. Enhancing Evolution. The ethical case for making better people. Princeton and Oxford: Princeton University Press. 2007, 242 s. ISBN 978-0-691-12844-3.

KAAS, L.R. 1997. The Wisdom of Repugnance. In *The New Republic*, 1997, vol. 216, p. 17-26.

MACKLIN, R. 2003. Dignity is a useless concept. It means no more than respect for persons or their autonomy. In *BMJ*. ISSN 1756-1833, 2003, vol. 327, no. 7429, p. 1419-20.

RAPOSO, V.L. 2019. Gene Editing, the Mystic Treat to Human Dignity. In *The Journal of Bioethical Inquiry*. ISSN 1872-4353, 2019, vol. 16, p. 249-257.

SAVULESCU, J. – BOSTROM, N. 2009. *Human Enhancement*. Oxford: Oxford University Press 2009. 423 s. ISBN 978-0-19-929972-0.

SAVULESCU, J. – SINGER, P. 2019. An ethical pathway for gene editing. In *Bioethics*, ISSN 1467-8519, 2019, vol. 32, no. 2, p. 221-222.

SÝKORA, P. – CAPLAN, A. 2017. The council of Europe should not reaffirm the ban on germline genome editing in humans. In *EMBO Rep*, ISSN 1469-3178, 2017, vol.18, issue 11, p. 1871- 1872.

Kontaktné údaje

Mgr. Kristián Valachovič

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

valachovic1@ucm.sk

Sekcia psychológie

Analýza osobnej pohody a rodinnej spokojnosti žiakov základných škôl počas pandémie COVID-19

Analysis of well-being and family satisfaction of primary school students during the COVID-19 pandemic

Mgr. Dominika Kochanová – Mgr. Lucia Gažovičová

Abstrakt

Príspevok sa zameriava na problematiku aktuálnej osobnej pohody a prežívanej rodinnej spokojnosti v kontexte pandémie COVID-19 a jeho cieľom je popísať aktuálnu situáciu u žiakov základných škôl, objaviť súvislosti medzi sledovanými premennými a zistiť prítomnosť rozdielu v prežívaní u žiakov v odlišných rodinných situáciách. Dáta boli zozbierané vo výskumnej vzorke 295 žiakov II. stupňa základných škôl, priemerného veku 13,04 (SD=1,44). Deskriptívne boli popísané premenné osobná pohoda, zisťovaná dotazníkom EPOCH – Measure adolescent well-being a rodinná spokojnosť u žiakov pred vypuknutím pandémie a počas pandémie COVID-19 zisťovaná vyňatou škálou dotazníka FACES IV – Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale. V rámci výsledkov boli zistené významné pozitívne vzťahy medzi osobnou pohodou žiakov a prežívanou rodinnou spokojnosťou. Taktiež boli zistené rozdiely v sledovaných premenných u skupín žiakov, ktorí žijú v úplnej rodine, iba s matkou alebo v striedavej starostlivosti oboch rodičov, pričom sa ukázalo, že žiaci žijúci v úplnej rodine majú najvyššiu úroveň osobnej pohody a rodinnej spokojnosti pred i počas pandémie.

Kľúčové slová: osobná pohoda, rodinná spokojnosť, žiaci základných škôl, pandémia, COVID-19

Abstract

The study focuses on the issue of well-being and family satisfaction of students in the context of the COVID-19 pandemic and aims to describe the current situation of primary school students, discover the relationships between the observed variables and find out the difference in survival of students in different family situations. Data were collected in a research sample of 295 students II. primary school, average age 13.04 (SD = 1.44). The variables personal well-being assessed by the EPOCH - Measure adolescent well-being questionnaire and family satisfaction before and during the COVID-19 pandemic were assessed using the FACES IV - Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale was analyzed by descriptive statistics. Within the results, significant positive correlations were found between the personal well-being of students and experienced family satisfaction. Differences in the observed variables were also found for groups of pupils living in the whole family, with only the mother or in the alternating care of both parents, and it turned out that pupils living in the whole family had the highest level of personal well-being and family satisfaction before and during the pandemic.

Keywords: well-being, family satisfaction, primary school students, pandemic, COVID-19

Úvod

Pandémia COVID-19 zásadne zmenila spoločnosť ako i každodenný život jednotlivcov. Začiatkom marca 2020 väčšina krajín pristúpila k zavedeniu sérií opatrení, aby sa zabránilo šíreniu koronavírusu (Daly et al., 2020; Lejeune 2020). V súvislosti so zavedenými opatreniami proti šíreniu koronavírusu bolo celosvetovo zasiahnutých viac ako miliarda žiakov a študentov (UNESCO, 2020). Na Slovensku sa v rámci zavedených opatrení ukončila prezenčná výučba a pristúpilo sa k dištančnej forme výučby žiakov základných, stredných ale i vysokých škôl (UVZ SR, 2020). To malo bezprostredný vplyv na spolunažívanie s rodinnými príslušníkmi, sociálny kontakt s rovesníkmi a tak i na duševné zdravie jednotlivcov, nakoľko pre psychický vývin v období adolescencie je dôležité uspokojovanie potrieb kontaktov s rovesníkmi (Orben et al., 2020). V reakcii na pandémiu COVID-19 vedecká komunita čoraz viac informuje o osobnej pohode žiakov, vrátane potenciálnych účinkov zatvárania škôl na ich psychiku (Prime, Wade, Browne, 2020). Dôsledky protipandemických opatrení a domácej izolácie sa prejavili v populácií mladistvých v zvýšenej miere depresie (Luo et al., 2020), úzkosti (Ma a kol., 2020), či stresu (Rajkumar, 2019). Hoci viaceré prieskumy poukazujú na významný pokles duševného zdravia a rodinných vzťahov počas pandémie COVID-19, štúdie porovnávajúce osobnú pohodu pred a počas obdobia pandémie priniesli zmiešané výsledky. Jedným z dôvodov zlepšenia osobnej pohody adolescentov po karanténnych opatreniach môže byť práve pozitívne pôsobenie domáceho prostredia, ktoré je vnímané ako bezpečné, či intenzívnejšia komunikácia s rodičmi, ktorí adolescentom poskytujú psychologickú oporu. Rovnako doposiaľ uskutočnené výskumy sa zaoberali dopadmi pandémie na duševné zdravie dospelých (Xiong et al., 2020), avšak žiaden z výskumov sa nezaoberal dopadmi pandémie a dištančnej výučby u špecifickej vzorky žiakov základných škôl.

Osobná pohoda alebo well-being je konštrukt používaný na pochopenie detí a mládeže, napriek skutočnosti, že samotný pojem je nedostatočne definovaný a teoretizovaný. V psychológii je koncept osobnej pohody predmetom pozitívnej

psychológie, pričom bolo zistené, že vyššia miera subjektívnej osobnej pohody zlepšuje život človeka (Seligman, 2014). Pojem osobná pohoda je často diskutovaný a skúmaný pojem medzi odborníkmi, pričom najväčší záujem o túto problematiku môžeme pozorovať najmä po roku 2000, kedy sa zdvojnásobil počet výskumov v tejto oblasti (Ben-Arieh, 2008). Definícia osobnej pohody podľa svetovej zdravotníckej organizácie z roku 1948 nahliada na tento pojem ako na dôležitú charakteristiku zdravia, ktorá nehovorí iba o neprítomnosti choroby, či poruchy ale taktiež ako o tzv: “stave úplnej, telesnej, duševnej a spoločenskej pohody”. Štúdiá zaoberajúca sa duševným zdravím žiakov celkovo a špecificky úrovňou osobnej pohody žiakov v školskom prostredí poukazujú na skutočnosť, že viac ako 59% opýtaných respondentov hodnotilo svoju osobnú pohodu ako vynikajúcu alebo veľmi dobrú. Ďalej bol v rámci skúmania osobnej pohody zistený signifikantný vekový rozdiel, čo znamená, že osobná pohoda žiakov sa zhoršuje vekom. Rodové rozdiely však neboli jednoznačné (Šléšková a kol., 2004 in Valihorová).

Už pred vypuknutím pandémie COVID-19 bolo z viacerých vedeckých štúdií zrejmé že deti v dôsledku sociálnej izolácie a osamelosti trpia celkovým zhoršením well-beingu (Heredia et al., 2017). V jednej štúdií dospievajúci počas pandémie hlásili nižšie mieru depresie a osamelosti, ale vyššia mieru nešťastia a nespokojnosti so životom, v porovnaní s dospievajúcimi pred pandemiou (Twenge, Coyne, Carroll a Wilcox, 2020). V ďalšej štúdií sa u adolescentom zistila vyššia osobná pohoda počas pandémie v porovnaní s adolescentami z rovnakých stredných škôl pred pandemiou avšak príznaky depresie sa výrazne zvýšili v porovnaní s obdobím pred pandemiou (Astle et al., 2020).

Jedným z dôležitých ukazovateľov osobnej pohody u dospievajúcich je i rodinná, pričom výskum naznačuje, že vysoká miera rodinnej spokojnosti naznačuje pozitívny súlad s rodinnou súdržnosťou, komunikáciou a celkovou úrovňou fungovania rodiny (Poff et al., 2010). Nakoľko je rodina dôležitým prvkom poskytujúcim predovšetkým zázemie a sociálnu oporu, je možné predpokladať pozitívny vplyv v dobe izolácie v podobe zníženia výskytu psychopatologických

symptómov (Démuthová - Démuth, 2021) a zvýšenie celkovej životnej spokojnosti (Jones et al., 2021) predovšetkým u mladších adolescentov žijúcich v úplnej rodine. Nadôvažok výskum Hafstada a kol. (2021) uvádza vyššiu prevalenciu depresívnych symptómov v skupine dievčat z rodín s jedným rodičom. Nedávne empirické dôkazy prinášajú dôkazy o pozitívnych vzťahoch medzi spokojnosťou s rodinným životom a celkovou osobnou pohodou zaznamenanou počas pandémie COVID-19 (Sacre et al., 2020). Je pravdepodobné, že celková spokojnosť s rodinným životom bola spočiatku pandémie veľmi nízka, avšak adaptácia na nové situácie umožnila členom rodiny lepšie zvládať požiadavky pre každodenný život, čas, či učenie sa novým rutinám, čo v konečnom dôsledku malo prínos pre rodinnú pohodu, a tým sa zvýšila rodinná spokojnosť (Rudolph - Zacher, 2021).

Vzhľadom na dostupné výsledky viacerých štúdií zaoberajúcich sa osobnou pohodou a rodinnou spokojnosťou v období pandémie COVID-19 je zrejmé, že tieto konštrukty sú v danej situácii relevantné a vzájomne súvisiace. Na základe týchto zistení analyzujeme mieru osobnej pohody a rodinnej spokojnosti pred a počas pandémie COVID-19 u žiakov základných škôl, vzájomné súvislosti týchto premenných a ich rozdiel naprieč skupinami žiakov žijúcich v úplnej alebo neúplnej rodine. Na základe doterajších zistení odborníkov sme formulovali nasledovné výskumné otázky:

VO1: Existuje vzťah medzi osobnou pohodou a rodinnou spokojnosťou žiakov základných škôl v kontexte pandémie COVID-19?

VO2: Aká je úroveň osobnej pohody v závislosti od rodinnej situácie v kontexte pandémie COVID-19?

1 Metódy

1.1 Výskumná vzorka

Výskumnú vzorku tvorilo 295 žiakov II. stupňa ZŠ vo veku od 10 do 16 rokov ($M=13,04$; $SD=1,44$), pričom 51% ($N=150$) tvorili chlapci a 49% ($N=142$) tvorili dievčatá. Výskumnú vzorku sme popísala aj na základe spolunažívania v rodine. Väčšina žiakov pochádzala z úplných rodín (77%) a najmenej žiakov žilo so starými rodičmi, prípadne v inom rodinnom zoskupení. Zber dát bol uskutočnený formou dotazníkovej batérie a prebiehal tesne po návrate na prezenčné vzdelávanie (apríl 2021). Zber prebiehal anonymne a dobrovoľne, pričom informované súhlasy o účasti na výskume od zákonných zástupcov žiakov a zároveň zber dát zabezpečovali inštruovaní školskí psychológovia jednotlivých základných škôl. Žiaci pochádzali zo 4 základných škôl, dvoch mestských a dvoch škôl na dedinách.

1.2 Metódy zberu údajov

Na získavanie údajov potrebných k výskumu sme využili dotazník, ktorý v úvode obsahol otázky pre zistenie základných demografických a osobných údajov žiakov ako vek, pohlavie, rodinné zázemie.

Pre zistenie emocionálnej a osobnej pohody žiakov sme využili dotazník **EPOCH (The measure of adolescent well being)** od autorov Kern a kol. (2016). Dotazník je tvorený 20 položkami, pričom obsahuje 5 subškál: angažovanosť („*Tak sa zahĺbim do činnosti, že zabudnem na všetko ostatné*“), vytrvalosť („*Dokončím všetko čo začnem*“), optimizmus („*V neistých časoch očakávam to najlepšie*“), zapojenie do sociálnych vzťahov („*Mám priateľov, na ktorých mi skutočne záleží*“) a šťastie („*Milujem život*“). Každú subškálu sýtia 4 položky. Respondenti odpovedali na 5- bodovej Likertovej škále (1-takmer nikdy, 2- niekedy, 3- často, 4- veľmi často, 5- takmer vždy). Dotazník bol ovhodnota Cronbachovej alfy použitého dotazníku bola 0,860, preto môžeme považovať dotazník za vnútorne konzistentný. Vo výskume sme využívali aj jednotlivé subškály dotazníka, ktorých koeficient reliability dosahoval hodnoty 0,739 – 0,841.

Mieru rodinnej spokojnosti sme sledovali vyňatou škálou dotazníka FACES IV (Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale) vytvoreného autormi Olsonom a Gorallom (2006). Rodinná spokojnosť nie je samostatný konštrukt, ale vychádza z Olsonovho kruhového modelu rodinného fungovania, pričom samotný pojem vychádza z toho, ako sú jednotlivci spokojní v rámci rodiny. Škála rodinnej spokojnosti obsahuje 10 oblastí rodinnej spokojnosti (napr. *Schopnosť rodiny zvládať stres* alebo *Spravodlivosť a férovosť kritiky v rodine*), ktorú žiaci hodnotili na zjednodušenej 3-stupňovej Likertovej škále (1-nespokojný/á, 2- ani spokojný/á, ani nespokojná/á, 3-spokojný). Žiakom bola škála predložená 2-krát, pričom prvý raz ňou opisovali jednotlivé oblasti rodiny pred pandémiou a potom počas pandémie, čím mali svoju rodinnú spokojnosť naprieč týmito obdobiami porovnať. Rodinnú spokojnosť môžeme definovať od veľmi nízkej po veľmi vysokú úroveň, pričom veľmi nízka úroveň rodinnej spokojnosti znamená, že členovia rodiny sú veľmi nespokojní a často majú obavy ohľadom svojej rodiny. Pri nízkej úrovni spokojnosti členovia rodiny prejavujú trochu nespokojnosti a bývajú občas znepokojení. Stredná hodnoty spokojnosti naznačujú miernu spokojnosť a radosť z niektorých aspektov rodiny. Vysoká a veľmi vysoká úroveň spokojnosti sú odrazom celkovej pohody členov rodiny a ich veľkej radosti z väčšiny aspektov rodiny (Olson, 2010). Dotazník bol overený na slovenskej populácii adolescentov (Šeboková a kol., 2016). Hodnota Cronbachovej alfy využitej upravenej škály bola 0,877, preto môžeme považovať škálu za vnútorne konzistentnú.

2 Výsledky

VO1: Existuje vzťah medzi osobnou pohodou a rodinnou spokojnosťou žiakov základných škôl v kontexte pandémie COVID-19?

Pre analýzu vzťahov medzi dimenziami osobnej pohody a rodinnou spokojnosťou pred a počas pandémie u žiakov sme na základe neparametrického charakteru premenných využili výpočet Spearmanovho koeficientu poradovej korelácie. Môžeme konštatovať, že vytrvalosť, optimizmus, prepojenosť, šťastie i celková osobná pohoda žiakov významne pozitívne súvisela rodinnou

spokojnosťou počas pandémie. V prípade vytrvalosti ide o slabý pozitívny vzťah na hladine významnosti Sig.<0,01 a u optimizmu rovnako slabý korelačný vzťah s rodinnou spokojnosťou na hladine významnosti Sig.<0,001. Súvislosti medzi prepojenosťou, šťastím, osobnou pohodou a rodinnou spokojnosťou naznačujú, na základe hodnôt korelačných koeficientov, stredne silné pozitívne vzťahy na hladine štatistickej významnosti Sig.<0,001.

Tabuľka 1 Súvislosti medzi osobnou pohodou a jej dimenziami a rodinnou spokojnosťou žiakov

	M	SD	Rodinná spokojnosť počas pandémie
Angažovanosť	12,90	3,71	-0,019
Vytrvalosť	11,99	3,92	0,199**
Optimizmus	11,92	3,62	0,245***
Prepojenosť	15,05	3,84	0,353***
Šťastie	13,70	3,97	0,411***
Osobná pohoda	65,49	13,43	0,336***

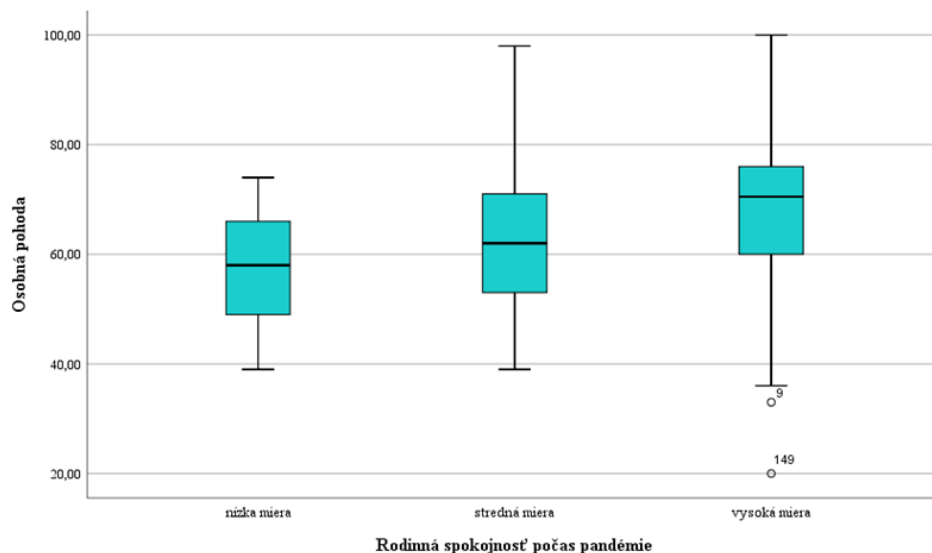
M - priemer; SD - št. odchýlka; FSS - rodinná spokojnosť; ** - Sig.<0,01; *** - Sig.<0,001

V kontexte zisťovaných vzťahov sme na dokreslenie výsledkov využili aj komparačnú analýzu skupín žiakov s rôznou mierou rodinnej spokojnosti počas pandémie v jednotlivých dimenziách osobnej pohody. Následne bol pre zistenie rozdielu využitý neparametrický komparačný Kruskal-Wallisov test s výpočtom veľkosti efektu. Rovnako ako pri predchádzajúcej analýze sa v premennej Angažovanosť nepreukázal významný rozdiel medzi skupinami v rodinnej spokojnosti pred pandemiou ($H=1,677$; Sig.=0,432). Pri sledovaní rozdielov medzi žiakmi s rôznou úrovňou rodinnej spokojnosti v dimenziách osobnej pohody Vytrvalosť ($H=12,368$; Sig.<0,01) a Optimizmus ($H=12,138$; Sig.<0,01) výsledky poukazujú na štatisticky významný rozdiel s malým až želaným efektom. Rozdiely so stredným efektom sa preukázali v Prepojenosti ($H=19,722$; Sig.<0,001), Šťastí ($H=30,952$; Sig.<0,001) a celkovej osobnej pohode ($H=25,277$; Sig.<0,001) naprieč skupinami žiakov s rôznou úrovňou rodinnej spokojnosti pred a počas pandémie COVID-19.

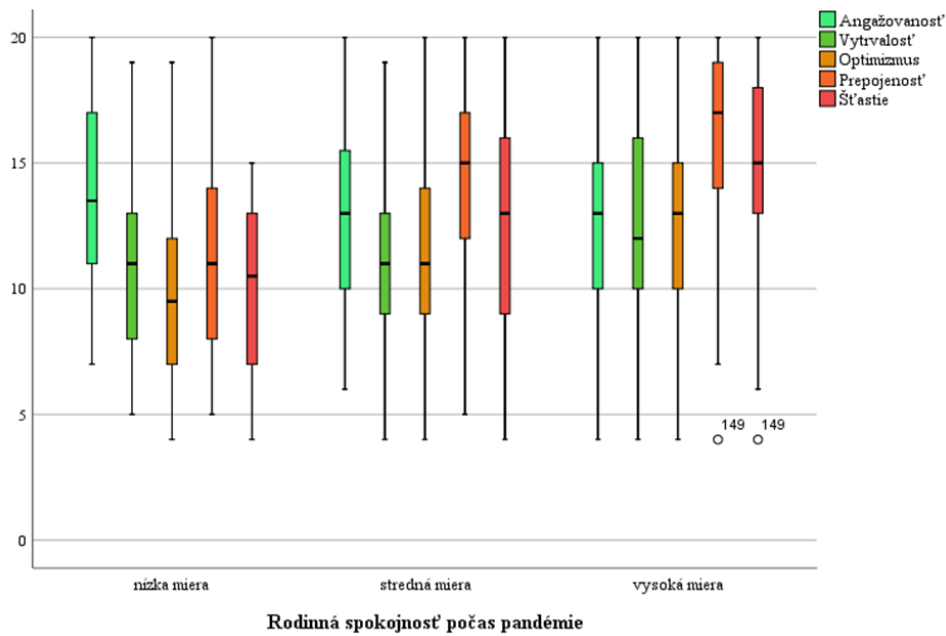
Tabuľka 2 Rozdiely medzi žiakmi s rôznou mierou rodinnej spokojnosti v osobnej pohode a jej dimenziách

	Úroveň rodinnej spokojnosti	Počas pandémie		
		MR	η^2	d_{cohen}
Angažovanosť	Nízka miera	148,94	0,003	0,118
	Stredná miera	129,93		
	Vysoká miera	135,70		
Vytrvalosť	Nízka miera	111,36	0,039	0,404
	Stredná miera	119,11		
	Vysoká miera	151,01		
Optimizmus	Nízka miera	96,17	0,038	0,4
	Stredná miera	122,92		
	Vysoká miera	149,59		
Prepojenosť	Nízka miera	73,61	0,067	0,534
	Stredná miera	125,43		
	Vysoká miera	152,41		
Šťastie	Nízka miera	71,36	0,109	0,7
	Stredná miera	117,59		
	Vysoká miera	159,17		
Osobná pohoda	Nízka miera	78,56	0,089	0,626
	Stredná miera	116,73		
	Vysoká miera	155,22		

MR – Priemerné poradie; η^2 – veľkosť efektu eta; d_{cohen} – veľkosť efektu Cohenovo d

Graf 1 Boxplot premennej Osobná pohoda naprieč skupinami žiakov s rôznou mierou rodinnej spokojnosti hodnotenej počas pandémie

Graf 2 Boxploty dimenzií osobnej pohody naprieč skupinami žiakov s rôznou mierou rodinnej spokojnosti hodnotenej počas pandémie

VO2: Aká je úroveň osobnej pohody a rodinnej spokojnosti v závislosti od rodinnej situácie v kontexte pandémie COVID-19?

Pre zistenie úrovne osobnej pohody v kontexte pandémie COVID-19 sme realizovali výpočet Wilcoxonovho neparametrického testu. Na základe jeho výsledku môžeme konštatovať, že vo všeobecnosti v našom výskumnom súbore prišlo k signifikantnému zhoršeniu rodinnej spokojnosti, pričom efektu je na hladine malého rozdielu.

Tabuľka 3 Zmena v miere rodinnej spokojnosti pred a počas pandémie COVID-19

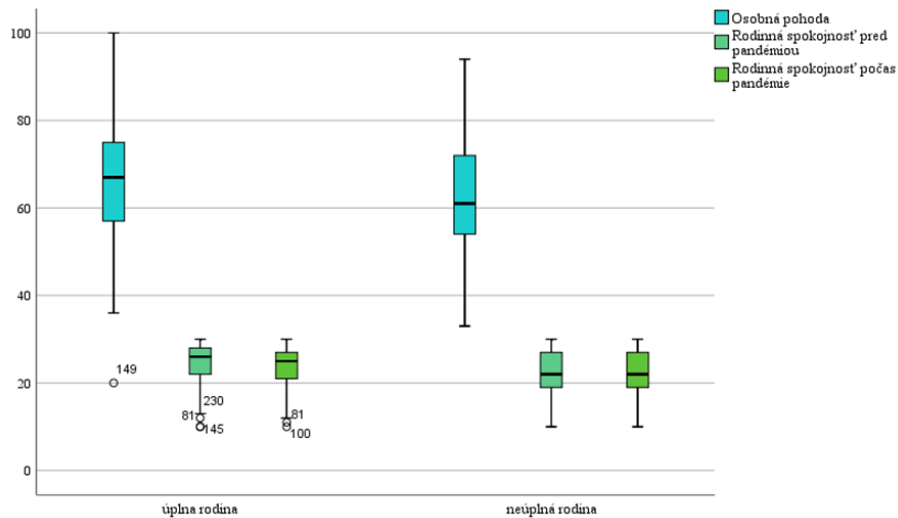
Rodinná spokojnosť	N	Priemerné poradie	Z	Sig.
Zhoršenie po	106	92,67	-2,410	0,016
Zlepšenie po	74	87,39		
Zhodné	95			
Spolu	275			

Na základe výsledkov analýzy rodinnej spokojnosti i osobnej pohody naprieč žiakmi z úplnej alebo neúplnej rodiny (Tabuľka 4) môžeme konštatovať, že priemerné hodnoty osobnej pohody i rodinnej spokojnosti pred pandémiou i počas pandémie sú vyššie u žiakov z úplnej rodiny. Pristúpili sme i k analýze rozdielu medzi žiakmi z úplnej a neúplnej rodiny v sledovaných premenných. Využitý bol neparametrický Mann-Whitneyho U test, ktorý pri analýze rozdielu v celkovej osobnej pohode medzi skupinami dosahoval hodnotu $U=5913,0$; $Z=-1,915$; $Sig.=0,055$. Tento výsledok nepovažujeme za štatisticky významný. Analýze rozdielu boli podrobená i premenná rodinná spokojnosť pred pandémiou s výsledkom $U=5217,0$; $Z=-2,924$, $Sig.<0,01$ a rodinná spokojnosť počas pandémie $U=5719,0$; $Z=-2,176$; $Sig.<0,05$. Oba tieto výsledky považujeme za štatisticky významné, pričom ukazovatele rozdielu poukazujú na malý až želaný efekt rozdielu.

Tabuľka 4 Rozdiely medzi žiakmi pochádzajúcimi s úplnej a neúplnej rodiny v miere osobnej pohody a rodinnej spokojnosti pred a počas pandémie

		Status rodiny			
			MR	η^2	d_{cohen}
Osobná pohoda		Úplná	143,71	0,002	0,083
		Neúplná	122,25		
Rodinná spokojnosť	Pred pandémiou	Úplná	146,27	0,031	0,356
		Neúplná	113,27		
	Počas pandémie	Úplná	145,78	0,017	0,262
		Neúplná	120,98		

MR – Priemerné poradie; η^2 – veľkosť efektu eta; d_{cohen} – veľkosť efektu Cohenovo d

Graf 3 Boxploty premennej Osobná pohoda a rodinná spokojnosť hodnotená žiakmi pred pandémiou i počas pandémie naprieč skupinami z úplnej a neúplnej rodiny

3 Diskusia

Cieľom predkladanej výskumnej štúdie bolo popísať aktuálnu situáciu u žiakov základných škôl, objaviť súvislosti medzi osobnou pohodou žiakov a rodinnou spokojnosťou žiakov a zistiť potenciálny rozdiel v sledovaných premenných u žiakov z úplnej a neúplnej rodiny. Rovnako ako v iných štúdiách sme sa zamerali na akútne dopady pandémie a protipandemických opatrení na všeobecnej vzorke populácie, kde bol zaznamenaný nárast subjektívnych ťažkostí.

Na základe psychometrickej štúdie Šebokovej, Uhlárikovej a Halamovej (2019) a nimi nameraných údajov u žiakov základných škôl, v porovnaní s nameranou úrovňou jednotlivých subškál osobnej pohody v našom výskume, môžeme tvrdiť, že sa jedná o obdobnú výskumnú vzorku. U žiakov sme pozorovali najvyššie hodnoty subškály prepojenosť, ktorá hovorí o zapojení sa do sociálnych vzťahov, pričom z výskumu (Šeboková - Uhláriková - Halamová, 2019) vyplýva, že vyššie hodnoty prepojenosti dosahujú dievčatá oproti chlapcom a rovnako vyššie hodnoty žiaci strednej školy oproti tým zo základnej školy.

Ďalej boli sledované vzťahy medzi dvomi ústrednými pojmami našej štúdie, a to osobnou pohodou a rodinnou spokojnosťou žiakov základných škôl v kontexte

pandémie COVID-19. Dáta o zmene osobnej pohody na populácií žiakov základných škôl po prvej vlne pandémie sú ojedinelé. Zistili sme, že subškály osobnej pohody ako napríklad vytrvalosť, optimizmus, prepojenosť, šťastie, ale i celková miera osobnej pohody žiakov významne pozitívne súvisela s rodinnou spokojnosťou počas pandémie, čo je v súlade so zisteniami iných autorov, ktorí prinášajú zistenia o pozitívnych vzťahoch medzi spokojnosťou s rodinným životom a celkovou osobnou pohodou zaznamenanou počas pandémie COVID-19 (Sacre et al., 2020). Bolo tiež zistené, že dimenzie osobnej pohody súvisia so sociálnou oporou rodičov, ale i učiteľov, spolužiakov a kamarátov (Šeboková, Uhláriková & Halamová, 2019). V inej štúdií (Heredia a et al., 2017) bolo zistené, že rodina a jej zložky významne neovplyvnila pohodu žiakov. Na druhej strane Heredia a kol. (2017) zistili, že starší študenti stredných škôl mali výrazne nižšiu úroveň pohody ako mladší žiaci pred vypuknutím pandémie COVID-19. Nakoľko v našom výskume sme pracovali s výskumnou vzorkou, ktorej priemerný vek bol 13 rokov, môžeme sa domnievať, že zistená vyššia úroveň osobnej pohody bola zistená z dôvodu nižšieho veku. Starší študenti môžu hlásiť menšiu mieru osobnej pohody z dôvodu výskytu jedinečných stresorov, ktoré charakterizujú túto vývojovú éru, ako sú zvýšené medzil'udské očakávania, či dokonca prechod na strednú školu (Heredia et al., 2017). Zaujímavým zistením autorov Heredia a kol. (2017) je fakt, že vplyv osamelosti na osobnú pohodu bol zmiernený úrovňou podpory rovesníkov a rodiny. To znamená, že študenti s vysokou mierou osamelosti disponujú vysokou úrovňou rodinnej podpory a dosahujú vyššiu úroveň osobnej pohody ako študenti s nízkou úrovňou rodinnej podpory. Inak povedané, podporné rodinné vzťahy sú lepšie pre osobnú pohodu, napriek vysokej osamelosti. Celkovo tieto vzťahy naznačujú, že študenti, ktorí zažili osamelosť, nezaznamenali pokles osobnej pohody vďaka prítomnosti podporných vzťahov s členmi rodiny (Heredia et al., 2017). V rámci našej výskumnej vzorky môžeme tvrdiť, že rodinná úroveň rodinnej spokojnosti naprieč pandemiou mala klesajúcu tendenciu, teda častejšie prišlo k zhoršeniu (u 38,55% žiakov) vnímania rodinnej spokojnosti u žiakov základných škôl. Vieme, že rodinná spokojnosť závisí od mnohých faktorov, ktoré boli počas

pandémie COVID-19 zasiahnuté, napr. finančná situácia rodiny (Rudolph - Zacher, 2021).

V kontexte rodinného zázemia môžeme ďalej tvrdiť, že osobná pohoda i rodinná spokojnosť pred i počas pandémie COVID-19 bola významne vyššia u žiakov pochádzajúcich z úplnej rodiny. Takéto zistenie je v zhode so zisteniami autorov Jonesa a kol. (2021), ktorí zistili nárast celkovej životnej spokojnosti u mladších adolescentov žijúcich v úplnej rodine a v logickom súlade s ďalšími zisteniami napr. s výskumom Hafstada a kol.(2021), ktorí zistili vyššiu prevalenciu depresívnych symptómov v skupine dievčat z rodín s jedným rodičom.

3.1 Limity výskumu a námety pre ďalšie skúmanie

V procese realizácie výskumu sme si vedomí viacerých limitov. Prvý je spojený s veľkosťou a charakterom výskumnej vzorky. V kategóriách ako rodinné zázemie bola badateľná nevyváženosť skupiny, z toho dôvodu sme pristúpili k deleniu na žiakov z úplnej a neúplnej rodiny, nakoľko podskupiny ako žiaci žijúci len s matkou, len s otcom, so starým rodičom a pod. neboli dostatočne početné. Limit vo všeobecnosti vnímame aj pri charakterizovaní rodiny ako úplná alebo neúplná, nakoľko je veľmi problematické hodnotiť kvalitu rodinného zázemia vzhľadom na nami stanovené formálne kritéria. V budúcom výskume je na zváženie zamerať sa na funkčnosť rodiny, ktorá nie je spätá s prítomnosťou oboch rodičov. Skúmanie rodinného zázemia je ťažko vymedziteľné a vyžadovalo by rozsiahlejšiu sondu do okolností spolunažívania rodinných príslušníkov. Výsledky taktiež neprinášajú hlbšie preskúmanie konštruktov naprieč vekovými kategóriami a pohlavím, čo môže čiastočne ochudobňovať zistené výsledky a ich kontext .

Záver

V rámci štúdie sme sa zamerali na konštrukty osobnej pohody a rodinnej spokojnosti žiakov základných škôl, ktorých skúmanie považujeme za obzvlášť dôležité v kontexte vplyvu pandémie COVID-19 na prežívanie dospievajúcich. Analýza osobnej pohody a jednotlivých oblastí ako je zaujatie činnosťou, teda angažovanosť, vytrvalosť, optimizmus, zapojenie sa do sociálnych vzťahov alebo prepojenosť a šťastie u dospievajúcich žiakov základnej školy sa nachádza v pásme normy. Na druhej strane však žiaci subjektívne hodnotili zmenu rodinnej spokojnosti pred pandemiou v porovnaní so spokojnosťou počas pandémie ako zhoršujúcu sa. Zároveň sa ukazuje, že rodinná spokojnosť prezívaná počas pandémie významne silne súvisí s osobnou pohodou, pričom žiaci s najvyššou mierou rodinnej spokojnosti nadobúdajú najvyššie hodnoty i celkovej osobnej pohody a jej všetkých oblastí s výnimkou angažovanosti.

V širšom kontexte obdobné skúmanie môže prispieť k pochopeniu globálneho stavu duševného zdravia dospievajúcich a k zdokonaleniu stratégií, ktoré by potenciálne zabránili zlej úrovni duševného zdravia ako sú úzkosť a depresia, v súčasnosti a v budúcnosti.

Literatúra

BEN - ARIEH, A. 2008. Indicators and indices of children's well-being: towards a more policy-oriented perspective. In *European Journal of Education*, 2008, vol.43, no.1, p. 37-50.

DÉMUTHOVÁ, S. - DÉMUTH, A. 2021. Rodinné prostredie v kontexte zmien v úrovni sebapoškodzovania u adolescentov po prvej vlne pandémie COVID-19. In *Kondášove dni 2021*. Trnava: FF UCM, 2021, ISBN 978-80-572-0197-7, s. 7-17.

HEREDIA, D. - SANCHEZ GONZALEZ, M.L. - ROSNER, C.M. 2017. The influence of loneliness and interpersonal relations on Latina/o Middle School Students' Wellbeing. In *Journal of Latinos and Education*, 2017, vol.16, no.4, p. 338-348.

JONES, E. - MITRA, A. K. - BHUIYAN, A. R. 2021. Impact of COVID-19 on Mental Health in Adolescents: A Systematic Review. In *International journal of environmental research and public health*, 2021, vol.18, no.5, p. 2470. <https://doi.org/10.3390/ijerph18052470>

KERN, M. L., - BENSON, L., - STEINBERG, E. A., - STEINBERG, L. 2016. The EPOCH measure of adolescent well-being. In *Psychological Assessment*, 2016, vol.28, no.5, p. 586-597. <http://dx.doi.org/10.1037/pas0000201>

OLSON, D. H. - GORALL, D. M., - TIESEL, J. 2006. Faces IV and the Circumplex model. *Minneapolis, MN: Life Innovations*, 2006, p. 1752-0606.

ORBEN, A. D. - TOMOVA, L. - BLAKEMORE, S.-J. 2020. The effects of social deprivation on adolescent development and mental health. In *The Lancet Child & Adolescent Health*, vol. 4, no. 8, p. 634-640. DOI: 10.1016/S2352-4642(20)30186-3

PRIME, H. - WADE, M. - BROWNE, D. T. 2020. Risk and Resilience in Family Well-Being During the COVID-19 Pandemic. In *American Psychologist*. Vol.75, no. 5, p.631. <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000660>

RUDOLPH, C.W., - ZACHER, H. 2021. Family demands and satisfaction with family life during the COVID-19 pandemic. In *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. DOI: 10.31234/osf.io/8a3gx

SACRE, H., - HAJJ, A. - BADRO, D. A. - SELWAN, C. A. - AOUN, R. - SALAMEH, P. 2020. The Combined Outcomes of the COVID-19 Pandemic and a Collapsing Economy on Quality of Life: A Cross-Sectional Study. *Pre-Print*. DOI: 10.21203/rs.3.rs-34832/v1

ŠEBOKOVÁ, G. - JURIŠOVÁ, E. - POPELKOVA, M. - UHLÁRIKOVÁ, J. - ZAŤKOVÁ, M. 2016. Faktorová validita a reliability slovenskej verzie FACES IV u adolescentov. In *Československá psychologie*, 2016, vol. 60, no.3, p. 278-289.

ŠEBOKOVÁ, G. - UHLÁRIKOVÁ, J. - HALAMOVÁ, M. 2019. Faktorová štruktúra, reliabilita a validita dotazníka EPOCH na meranie well-beingu adolescentov. In *Československá psychologie*, vol.53, no.3, p. 280-298.

VALIHOROVÁ, M. 2020. Duševné zdravie v súčasnej škole. In *Duševné zdravie v školách v kontexte kríz a krízovej intervencie - zborník príspevkov z online medzinárodnej vedeckej konferencie*, Žilina: IPV Inštitút priemyselnej výchovy a Internetová poradňa pre mladých IPČko, Fakulta psychológie PEVŠ, Asociácia školskej psychológie SR, 2020, ISBN 978-80-89902-20-0, s. 109-118.

Táto publikácia vznikla vďaka podpore v rámci Operačného programu Integrovaná infraštruktúra pre projekt: „Riešenie spoločenských ohrození v dôsledku pandémie ochorenia COVID-19“, Kód projektu: 313011ASN4, spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

Kontaktné údaje:

Mgr. Dominika Kochanová

Katedra psychológie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

kochanova3@ucm.sk

Mgr. Lucia Gažovičová

Katedra psychológie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

gazovicova1@ucm.sk

Alkoholové správanie a depresia u dospeljej populácie pracujúcej z domu

Alcohol behavior and depression among adult population during homeoffice

Mgr. Dominika Minárová – Mgr. Patrícia Šomodiová

Abstrakt

Práca z domu sa počas posledných dvoch rokov v dôsledku pandémie stala čoraz využívanjšou a často aj nevyhnutnou. Táto skutočnosť so sebou prináša isté výhody, ale taktiež aj mnoho nevýhod, kam by sme mohli zaradiť napríklad stratu sociálnych kontaktov, náročnejšie oddelovanie pracovného a osobného života a zvýšené riziko rozvoja depresie. Výskyt depresie sa často spája aj so zvýšeným rizikom požívania návykových látok, kam zaraďujeme aj alkohol. Zámerom štúdie je explorácia a objasnenie vzťahu medzi depresiou a alkoholovým správaním u dospelých so zahrnutím faktoru pohlavia. Na zber údajov bola použitá dotazníková batéria, ktorá pozostávala z Dotazníka situačno-motivačných faktorov alkoholového správania a Beckovej škály depresie. Výskumnú vzorku tvorilo 220 dospelých, z toho 125 mužov a 95 žien. Účastníci výskumu boli vo veku od 18 do 56 rokov. Z výsledkov štúdie vyplýva, že viac ako polovica respondentov užíva alkohol častejšie ako raz za mesiac. Depresívne prežívanie sme zaznamenali u viac ako 20% respondentov.

Kľúčové slová: depresia, alkoholové správanie, situačno-motivačné faktory, dospelosť, práca z domu – homeoffice

Abstract

As a result of the pandemic, working from home has become more common and often necessary over the last two years. This has many disadvantages, such as loss of social contacts, more difficult separation of work and personal life and an increased risk of developing depression. The occurrence of depression is often associated with an increased risk of substance abuse, which includes alcohol. The aim of the study is to explore and clarify the relationship between depression and alcohol behavior among adults, including the gender factor. For the data collection was used a questionnaire battery consisting of the Questionnaire on Situational-Motivational Factors of Alcohol Behavior and the Beck depression inventory. The search sample consisted of 220 adults, 125 men and 95 women (18 to 56 years). The results of the study show that more than half of the respondents use alcohol more than once a month. We detected depressive experiencing in more than 20% of respondents.

Keywords: depression, alcohol behavior, situation-motivational factors, adulthood, homeoffice

Úvod

Dospelosť je ako vývinové obdobie charakterizovaná optimálnym duševným fungovaním, keď sú intelektuálne, emocionálne a sociálne schopnosti jednotlivca na vrchole. Základnou charakteristikou dospelosti je zrelosť, čo značí, že po skončení dospievania preberá človek úplnú zodpovednosť za seba a svoje vlastné správanie (Oravcová, 2000). Hoci je dospelosť opisovaná ako obdobie vyrovnanosti a optimálneho duševného fungovania, mnoho dospelých trpí psychickými poruchami. Etiológie psychických porúch zahŕňajú interakcie medzi genetickými, vývojovými, sociálnymi a environmentálnymi rizikovými faktormi. Psychické poruchy sú polygénne, čo znamená, že v globálnej populácii existujú stovky rizikových variantov v sekvencii DNA. Silné dôkazy naznačujú, že viaceré psychiatrické poruchy zdieľajú významnú časť genetických rizikových faktorov. Gény však majú menší vplyv pri depresívnych a úzkostných poruchách, tie ovplyvňujú viac environmentálne rizikové faktory (Hyman, et al., 2016). Medzi takýto faktor radíme aj vznik pandémie v roku 2020, ktorá nielenže pozastavila činnosť v rôznych kľúčových sektoroch ekonomiky, ale ohrozila aj fyzické, či psychické zdravie svetovej populácie. Rýchle šírenie pandémie COVID-19 viedlo k vysokej úmrtnosti, a preto negatívne ovplyvňuje psychické zdravie, zvyšuje prevalenciu depresie, úzkosti, posttraumatickej stresovej poruchy, frustrácie a dokonca rizík samovraždy (Miyah, et al., 2022). Vzhľadom na nárast psychických ochorení, stúplo aj návykové správanie jedincov, vrátane zvýšenej konzumácie alkoholu (Calina, et al., 2021). Obdobia pandemických obmedzení ľudia nezvládali, niektorí prišli o prácu, či o rodinných príslušníkov. Od začiatku pandémie COVID-19 v Spojených štátoch sa spotreba alkoholu značne zvýšila, bolo zaznamenané pozorované zvýšenie spotreby až o 25 %. Pozorovalo sa aj zvýšenie týždenného predaja alkoholu až o 400 %. Existuje riziko, že tieto krátkodobé nárasty sa môžu prejaviť ako dlhodobé trendy v pití na spoločenskej úrovni. Výskum z Poľska z roku 2021 naznačuje, že každý deviaty Poliak vypil viac alkoholu počas pandémie ako zvyčajne. Sociálna izolácia ovplyvnila intenzitu aj frekvenciu pitia alkoholu (Macurek, 2021). Nemecko malo do roku 2020 klesajúcu tendenciu pitia alkoholu,

štatistické analýzy preukázali pokles pitia o 8,4% s predchádzajúcimi rokmi. Avšak počas pandémie COVID-19 boli zrealizované prieskumy, ktorých výsledky preukázali spätný nárast konzumácie alkoholu, t. j. aspoň 6 pohárikov pri jednej príležitosti. Zvýšenie konzumácie zaznamenali u žien, ľudí v strednom veku, u jedincov s vysokým stresom, u ľudí s nižším vzdelaním a u závislých na alkohole aj pred pandemiou (Manthey, et al., 2021). Pojem alkoholové správanie zastrešuje formy užívania alkoholu od experimentovania až po závislosť (Rojková, 2016). Pojem štandardný pohárik (alkoholová jednotka) sa líši v jednotlivých krajinách, no vo väčšine európskych krajín je 8 – 10 g alkoholu, kým podľa WHO a amerických odporúčaní je to až 14 g alkoholu (Campbell, 2016). Mnohí pijú alkohol najmä v snahe vyrovnania sa s depresiou. Ľudí môžu priťahovať sedatívne účinky alkoholu ako druh liekov, ktoré pomáhajú odvrátiť pozornosť od pretrvávajúcich pocitov smútku. Aj keď alkohol môže dočasne zmierniť niektoré príznaky depresie, v konečnom dôsledku depresiu dlhodobo zhoršuje (Henges, Marczinský, 2012).

1 Výskumný problém, výskumné otázky a hypotézy

Dôvodom na realizáciu štúdie bol záujem o zmapovanie situácie týkajúcej sa psychického zdravia dospelaj populácie. Výskumným problémom je explorácia alkoholového správania a situačno-motivačných faktorov zamestnanej dospelaj populácie počas ich pôsobenia na „home-office“ v spojitosti s depresiou. Zo situačno-motivačných faktorov pravidelného pitia alkoholu sme vybrali Únik z problémov a Túžbu po účinku. Pravidelné pitie alkoholu je charakterizované ako pitie akéhokoľvek množstva alkoholu aspoň 1-krát za týždeň (Rojková, 2016). V štúdií skúmame vzťah faktora Únik z problémov a depresie, ktorý je identifikovaný ako faktor, ktorý sa integruje s funkciou vyrovnávania sa so záťažovými situáciami. Túžba po účinku je stav, kedy jedinec pije alkohol pre stavy, ktoré to v ňom vyvoláva (Rojková, 2016). Žiaducimi účinkami alkoholu sú psychické a fyzické uvoľnenie, oslabenie sociálnych zábran, povzbudenie a osvieženie, a to pri nižších množstvách. Jednotlivec pije so zámerom prežívať účinky a túžba sa stáva vnútorným motívom jedinca. Intenzita pitia je objektívnym faktorom a výsledkom násobku ako často respondent pije alkohol a koľko

štandardných pohárikov vypije pri jednej príležitosti. Termín depresia patrí medzi afektívne poruchy (poruchy nálady). V štúdií pracujeme s rozdelením depresie podľa Beckovho dotazníku (Legg, 2020).

H1a: Predpokladáme, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre SMF Únik z problémov (Rojková, 2016).

H1b: Predpokladáme, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre SMF Túžba po účinku (Rojková, 2016).

H1c: Predpokladáme, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre Depresie (Calina, 2021).

H2: Predpokladáme, že ženy trpia depresiou častejšie ako muži (Legg, 2019).

VO1: Aký je vzťah medzi Depresiou, SMF Únikom z problémov, SMF Túžbou po účinku a Intenzitou pitia alkoholu?

VO2: Majú prediktory Pohlavie, SMF Túžba po účinku a SMF Únik z problémov význam pre Intenzitu pitia alkoholu v rámci spoločného regresného modelu?

2 Metódy

2.1 Výskumný súbor

Cieľovou populáciou výskumu bolo 220 dospelých, z toho 125 (56,7%) mužov a 95 (43,2%) žien, vo vekovej kategórii od 18 do 56 rokov (AM=32,92). Respondenti počas zberu dát pracovali z domu. Zber sa konal počas tretej a štvrtej vlny pandémie koronavírusu. Respondenti boli oslovení prostredníctvom internetu.

2.2 Metódy zberu dát

Na zber dát bola použitá dotazníková metóda, zložená z dvoch častí. Prvým z použitých dotazníkov bol *Dotazník Situačno-motivačných faktorov alkoholového správania*, ktorý zisťuje situačno-motivačné faktory pri experimentovaní a pravidelnom užívaní alkoholu. *Dotazník Situačno-motivačných faktorov pravidelného užívania* obsahuje tri faktory, faktor Vplyvu skupiny, Túžba po účinku

a Únik z problémov. Teoretický rozsah, ktorý je možno získať je 5 až 25 bodov (Rojková - Vavrová, 2017). Premenná Intenzita pitia alkoholu sa vypočíta ako frekvencia pitia krát počet štandardných pohárikov, skóre 0 až 63. Neskôr pre potreby logistickej regresnej analýzy transformovaná na dichotomickú premennú podľa mediánu (0 - nízka intenzita pitia alkoholu, 1 - vysoká intenzita pitia alkoholu). Druhým dotazníkom bol Beckov inventár depresie, ktorý je sebapodhodnotovacou škálou pre zistenie závažnosti depresie. Inventár sa skladá z 21 položiek. Na základe štandardizačnej štúdie bolo Beckom navrhnuté cut-off skóre (0 - 13 minimálna alebo žiadna depresia, 14 - 19 mierna depresia, 20 - 28 stredná depresia a 29 - 63 ťažká depresia) (Ptáček, a kol., 2016).

3 Výsledky

H1a: *Predpokladáme, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre SMF Únik z problémov.*

Predpoklad bol overovaný Kruskal Wallisovým testom s výsledkom $\chi^2 = 40,983$ pri $df = 1$; Sig. < 0,001 (Tabuľka 1), na základe ktorého interpretujeme rozdiely v priemerných poradiach medzi skupinami ako štatisticky významné. Medzi dospelými s nízkou a vysokou Intenzitou pitia existuje významný rozdiel v skóre premennej SMF Únik z problémov. Na základe priemerných poradí evidujeme vyššiu hodnotu SMF Únik z problémov u vysokej Intenzity pitia (MR = 142,06) a nižšiu hodnotu u nízkej Intenzite pitia (86,96). Hypotézu H1a prijímame, nakoľko dospelí s vysokou Intenzitou pitia majú významne vyšší SMF Únik z problémov než dospelí, ktorí pijú alkohol v nízkej Intenzite.

H1b: *Predpokladáme, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre SMF Túžba po účinku.*

Predpoklad bol overovaný Kruskal Wallisovým testom s výsledkom $\chi^2 = 82,06$ pri $df = 1$; Sig. < 0,001 (Tabuľka 1), na základe ktorého interpretujeme rozdiely v priemerných poradiach medzi skupinami ako štatisticky významné. Medzi

dospelými s nízkou a vysokou Intenzitou pitia existuje významný rozdiel v skóre premennej SMF Túžba po účinku. Na základe priemerných poradí evidujeme vyššiu hodnotu SMF Túžba po účinku u vysokej Intenzity pitia (MR = 148,62) a nižšiu hodnotu u nízkej Intenzite pitia (82,06). Hypotézu H1b prijímame, nakoľko dospelí s vysokou Intenzitou pitia majú významne vyššiu SMF Túžba po účinku než dospelí, ktorí pijú alkohol v nízkej Intenzite.

H1c: Predpokladáme, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre Depresie.

Predpoklad bol overovaný Kruskal Wallisovým testom s výsledkom $\chi^2 = 0,759$ pri $df = 1$; Sig. > 0,05 (Tabuľka 1), na základe ktorého interpretujeme rozdiely v priemerných poradiach medzi skupinami ako štatisticky nevýznamné. Hypotézu H1c priamo zamietame.

Tabuľka 1 Výsledky testovania H1a,b,c: Kruskal Wallisov test

	Intenzita pitia	N	Priemerné poradie	Kruskal Wallisov test	
SMF Únik z problémov	Nízka	126	86,96	Chí- kvadrát	40,983
	Vysoká	94	142,06	df	1
	Spolu	220		Sig.	0,000
SMF Túžba po účinku	Nízka	126	82,06	Chí- kvadrát	59,416
	Vysoká	94	148,62	df	1
	Spolu	220		Sig.	0,000
Depresia	Nízka	126	113,71	Chí- kvadrát	0,759
	Vysoká	94	106,19	df	1
	Spolu	220		Sig.	0,384

H2: Predpokladáme, že ženy trpia depresiou častejšie ako muži (Legg, 2019).

Predpoklad bol overený Chí-kvadrát testom s výsledkom $\chi^2 = 12,690$; Sig. > 0,05, na základe ktorého interpretujeme rozdiely v početnostiach v bunkách krížovej tabuľky za významné (Tabuľka 2). Medzi mužmi a ženami je štatisticky významný rozdiel v kategórii Pásma depresie. Hypotézu H2 prijímame. Vzhľadom k percentuálnym hodnotám v bunkách krížovej tabuľky konštatujeme, že mierna

Depresia sa vyskytuje u 8,2% žien, u mužov len 3,6%. Stredná depresia sa vyskytuje u 4,5% žien, u mužov je to 2,7%. Ťažká depresia sa vyskytuje u 1,4% žien, no viac u mužov, a to 4,1%. Z toho však vyplýva, že ženy v našej vzorke trpia depresiou viac ako muži.

Tabuľka 2 Krížová tabuľka a výsledok H2: Chí-kvadrát test

Pohlavie		Pásmo depresie				
		Minimálna depresia	Mierna depresia	Stredná depresia	Ťažká depresia	Spolu
Muži	Počet	102	8	6	9	125
	Očakávaný počet	94,3	14,8	9,1	6,8	125
	%	46,4%	3,6%	2,7%	4,1%	56,8%
Ženy	Počet	64	18	10	3	95
	Očakávaný počet	71,7	11,2	6,9	5,2	95
	%	29,1%	8,2%	4,5%	1,4%	43,2%
		Hodnota	df	Sig.		
Chí-kvadrát		12,690	3	0,005		

VO1: Majú prediktory Pohlavie, SMF Túžba po účinku a SMF Únik z problémov význam pre Intenzitu pitia alkoholu v rámci spoločného regresného modelu?

Výskumnú otázku č. 4 sme testovali logistickou regresnou analýzou a výsledky dospelých uvádzame v tabuľke (Tabuľka 3). Model je platný na základe signifikancie Sig. < 0,001 a Chí-kvadrát = 84,586. Prediktory (Pohlavie, SMF Túžba po účinku a SMF Únik z problémov) sa spolupodieľajú na výskyte Intenzity pitia alkoholu v rozmedzí 31,9 až 42,9%. Pohlavie je významným prediktorom Intenzity pitia alkoholu na základe Sig. < 0,05. Ak je jedinec muž, tak sa šanca sa výskyt vysokej Intenzity pitia zvýši 0,277x. SMF Túžba po účinku je tiež významný prediktor Intenzity pitia na základe Sig. < 0,001. Ak sa u jedinca zvýši SMF Túžba po účinku o 1 bod, tak sa šanca na výskyt vysokej Intenzity pitia zvýši 1,244x. SMF Únik z problémov nie je štatisticky významný na základe Sig. > 0,05.

Tabuľka 3 Výsledky testovania VO1: Výsledky binárnej logistickej regresnej analýzy závislá premenná: Intenzita pitia alkoholu, prediktory: Pohlavie, SMF Únik z problémov, SMF Túžba po účinku

	Chi-kvadrát		df		Sig.	
STEP 1	84,586		3		0,000	
	-2 Log pravdepodobnosť		Cox&Snell R ²		Nagelkerke R ²	
STEP 1	215,727		0,319		0,429	
	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Pohlavie (1)	-0,128	0,351	13,358	1	0,000	0,277
SMF Túžba	0,219	0,042	26,976	1	0,000	1,244
SMF Únik	0,051	0,038	1,818	1	0,178	1,052
Constant	-3,291	0,543	36,775	1	0,000	0,037

VO2: Aký je vzťah medzi Depresiou, SMF Únikom z problémov, SMF Túžbou po účinku a Intenzitou pitia alkoholu?

Vzťah medzi Intenzitou pitia alkoholu a SMF Túžbou po účinku na základe štatistickej významnosti Sig. < 0,001 považujeme za významný. Podľa korelačného koeficientu ide o pozitívny, silný vzťah. Vzťah medzi Intenzitou pitia alkoholu a SMF Únikom z problémov na základe štatistickej významnosti Sig. < 0,001 identifikujeme ako významný. Podľa korelačného koeficientu ide o pozitívny, silný vzťah. Intenzita pitia alkoholu lineárne súvisí so SMF Túžba po účinku aj so SMF Únik z problémov, medzi premennými je priama úmernosť. Čím je Intenzita pitia alkoholu vyššia, tým vzrastá aj SMF Túžba po účinku, aj SMF Únik z problémov. Avšak vzťah medzi Intenzitou pitia alkoholu a Depresiou nemôžeme považovať za významný na základe Sig. > 0,05. Medzi premennými Intenzita pitia alkoholu a Depresia neexistuje signifikantný vzťah. Veľmi silný, lineárny vzťah majú premenné SMF Únik z problémov a SMF Túžba po účinku, tento vzťah interpretujeme na základe štatistickej významnosti Sig. < 0,001 za významný.

Tabuľka 4 Výsledok testovania VO2: Spearmanov koeficient poradovej korelácie

		Intenzita pitia	SMF Túžba	SMF Únik	Depresia
Intenzita pitia	Spearman ρ	1	0,646	0,601	-0,069
	Sig.		0,000	0,000	0,306
	N	220	220	220	220
SMF Túžba	Spearman ρ	0,646	1	0,726	-0,028
	Sig.	0,000		0,000	0,684
	N	220	220	220	220
SMF Únik	Spearman ρ	0,601	0,726	1	0,209
	Sig.	0,000	0,000		0,002
	N	220	220	220	220
Depresia	Spearman ρ	-0,69	-0,028	0,209	1
	Sig.	0,306	0,684	0,002	
	N	220	220	220	220

4 Diskusia

Zneužívanie alkoholu so sebou prináša množstvo negatívnych účinkov na prakticky každý aspekt života. Keď človek začne pociťovať finančné a kariérne následky v dôsledku zneužívania alkoholu a jeho vzťahy začnú trpieť, depresia sa bude zhoršovať. To často vedie k škodlivému cyklu zneužívania alkoholu v snahe samoliečiť príznaky depresie a depresia sa zhoršuje v dôsledku pokračujúceho zneužívania alkoholu. Akonáhle človek pravidelne užíva alkohol, môže rýchlo nasledovať fyzická závislosť aj psychická závislosť (Watkins, 2020).

Hypotéza H1a predpokladala, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre SMF Únik z problémov. Výsledky Kruskal Wallisonovho testu preukázali významnosť, na základe ktorej sme hypotézu prijali. SMF Únik z problémov má vyššie hodnoty u respondentov s vysokou Intenzitou pitia alkoholu. Výsledok môžeme chápať tak, že únikové pitie alkoholu je veľmi bežné, pretože alkohol je mierne anestetikum. Únikové pitie slúži na vyrovnanie sa so záťažovými, prípadne krízovými situáciami (Forestell, Dickter, Young, 2012). Hypotéza H1b predpokladala, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre SMF Túžba po účinku. Výsledky Kruskal Wallisonovho testu preukázali významnosť, na základe ktorej sme hypotézu prijali. SMF Túžba po účinku má vyššie hodnoty u respondentov s vysokou Intenzitou pitia alkoholu. Túžba po účinku je situačno-motivačný faktor, ktorý sa vyskytuje u jedincov, ktorí pijú alkohol pre stavy, ktoré vyvoláva. Ide o stavy fyzického, či psychického

uvoľnenia, eufórie a pod. (Rojková, 2016). Hypotéza H1c predpokladala, že jedinci s vysokou Intenzitou pitia alkoholu budú vykazovať vyššie skóre Depresie. Výsledky Kruskal Wallisonovho testu nepreukázali významnosť. Hypotézu H1c sme priamo zamietli. Hypotéza H2 predpokladala, že ženy trpia depresiou častejšie ako muži (Legg, 2019). Výsledky Chí-kvadrát testu preukázali významnosť, na základe ktorej sme hypotézu prijali. V našej výskumnej vzorke sme zaznamenali vyššie skóre depresie u žien. Národný ústav duševného zdravia (2017) vydal článok, kde popisuje, že je menšia pravdepodobnosť, že muži, spoznajú depresiú, budú o nej hovoriť a budú sa snažiť depresiú liečiť. Depresia napriek tomu postihuje veľké množstvo mužov (NIH, 2017). Výskumná otázka VO1 zisťovala, či majú prediktory Pohlavie, SMF Túžba po účinku a SMF Únik z problémov význam pre Intenzitu pitia alkohol v rámci spoločného regresného modelu. Výskumnú otázku sme testovali Logistickou regresnou analýzou, ktorej výsledky naznačujú, že pohlavie a SMF Túžba po účinku sú významné prediktory vysokej Intenzity pitia alkoholu. Výskumná otázka VO2 zisťovala, aký je vzťah medzi Depresiou, SMF Únikom z problémov, SMF Túžbou po účinku a Intenzitou pitia alkoholu. Výskumnú otázku sme testovali Spearmanovým koeficientom poradovej korelácie. Najsilnejšie vzťahy sme zaznamenali medzi Intenzitou pitia alkoholu a SMF Túžba po účinku, Intenzitou pitia alkoholu a SMF Únik s problémov. Depresia má vzťah len so SMF Únik z problémov.

Napriek obmedzenej reprezentatívности výskumu považujeme výsledky práce za prínosné, nakoľko priniesli vhl'ad do problematiky alkoholového správania a depresie. Výsledky práce môžu pomôcť pri plánovaní preventívnych programov.

Záver

Práca na „home-office“ priniesla mnoho nástrah, s ktorými na začiatku pandémie nikto nerátal. Či už ide o stratu denných návykov, sociálnych kontaktov, starostlivosť o domácnosť súbežne s vykonávaním práce, výsledky štúdie naznačujú, že psychické zdravie respondentov nesie so sebou mnohé problémy. V našej vzorke až 131 (59,5%) respondentov, 78 mužov a 53 žien, pije alkohol častejšie ako 1-krát za mesiac. Zaznamenali sme len 20 (9,1%) abstinentov, ktorí alkohol nepijú vôbec, z nich 3 (1,4%) respondenti alkohol neochutnali nikdy v živote. Depresiu sme zaznamenali u 54 (24,6%) respondentov, z toho až u 12 (5,5%) ťažkú formu depresie, ktorá v mnohých prípadoch vyžaduje zásah odborníka. 27 (12,3%) respondentov pomyslelo v poslednej dobe na samovraždu.

Literatúra

CALINA, D., et al. 2021. COVID-19 pandemic and alcohol consumption: Impacts and interconnections. In *Toxicology Reports*. ISSN 2214-7500, 2021, roč. 8, s. 529-535.

CAMPBELL, B. 2016. *What's a standard drink?* [online].[cit. 2020-03-04] Dostupné na Internete: <https://www.therealreview.com/2016/02/06/whats-a-standard-drink/>

FORESTELL, C. A. - DICKTER, CH. L. - YOUNG, CH. M. 2012. Take me away: The relationship between escape drinking and attentional bias for alcohol-related cues. In *Alcohol*, roč. 46, č. 6, s. 543-549.

HENGES, A. L., & MARCZINSKI, C. A. 2012. Impulsivity and alcohol consumption in young social drinkers. In *Addictive Behaviors*. ISSN 0306-4603, 2012, roč. 37, č. 2, s. 217 - 220.

HYMAN, S., et al. 2016. Adult mental disorders. In *Mental, Neurological, and Substance Use Disorders: Disease Control Priorities*. ISBN 978-1-4648-0427-4, 2016, roč. 3, č. 4, s. 67-86.

LEGG, T. J. 2020. *Everything You Want to Know About Depression*. [online]. [cit. 2022-20-03] Dostupné na internete: <https://www.healthline.com/health/Depression>

LEGG, T. J. (2019). *What is depression and what can I do about it?* Cit. 05.11.2021. Dostupné na Internete: <https://www.medicalnewstoday.com/articles/8933#support-hotline>

MACUREK, V. 2021. The Causes of Alcohol Abuse by Adults in the Opinion of the Inhabitants of Słupsk. In *Social Studies : Theory and Practice*. ISSN 2544-0071, 2021, roč. 10, č. 1, s. 131-141.

MANTHEY, J., et al. 2021. Alkohol und COVID-199: ein Update aus 2021. In *Alternativer Drogen und Suchtbericht*. 2021. 2021. ISBN 978-3-95853-718-7, s. 56-67.

MIYAH, Y., et al. 2021. COVID-19 Impact on Public Health, Environment, Human Psychology, Global Socioeconomy, and Education. In *The Scientific World Journal*. 2021.

NIH. 2016. *Depression Basics*. Cit. 20.11.2021. Dostupné na Internet: https://www.nimh.nih.gov/health/publications/depression/19-mh807Depressionbasics_140843.pdf

ORAVCOVÁ, J. 2010. *Vývinová psychológia*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2010. 232s. ISBN 978-80-8083-937-6.

PTÁČEK, R., a kol. 2016. Beckova škála deprese - standardizace a využití v praxi. In *Česká a slovenská Psychiatria*. 2016, roč. 11, č. 6, s. 270-274.

ROJKOVÁ, Z. 2016. *Situačno-motivačné faktory alkoholového správania: koncept-meranie-overovanie*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2016. 103 s. ISBN 978-80-8105-801-1.

ROJKOVÁ, Z. - VAVROVÁ, M. 2017. *Situačno-motivačné faktory alkoholového správania: metodológia merania a aplikácia v praxi*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2017. 97 s. ISBN 978-80-8105-887-5.

WATKINS, M. (2020). *Can Alcohol Induce Depression?* [online]. [cit. 2020-03-04]
Dostupné na internete: <https://americanaddictioncenters.org/alcoholism-treatment/depression>

Publikácia bola podporená projektom „Alkoholové správanie a depresia u študentov vysokých škôl počas dištančného vzdelávania a u dospeléj populácie pracujúcej z domu“ č. FPVV-18-2022.

Kontaktné údaje:

Mgr. Dominika Minárová

Katedra psychológie, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
minarova1@ucm.sk

Mgr. Patrícia Šomodiová

Katedra psychológie, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
somodiova1@ucm.sk

Sekcia rusistiky

Používanie lingvokulturém s odkazom na kinematografiu v novinových titulkoch ruských, slovenských a českých internetových periodík

Использование лингвокультурем с аллюзией на кинематограф в заголовках российской, словацкой и чешской интернет-периодики

Mgr. Tamara Mujkošová

Abstrakt

Masmédiá sú disponované pôsobiť na postoje, ideový a hodnotový svet spoločnosti, čo sa následne odzrkadľuje v ich vplyve na kultúru danej society. Dorozumievacím prostriedkom medzi masmédiom a adresátom je jazyk, a práve preto sú výber a forma použitia jazykových prostriedkov nesmierne dôležité, ak ide o získanie a udržanie si recipienta. V tomto ohľade zohrávajú najzásadnejšiu úlohu novinové titulky. Ich tvorba si vyžaduje dávku novinárskej invencie, pričom je často využívaná interakcia jazyka a kultúry. Aj preto novinové titulky predstavujú pozoruhodnú bázu na výskum v lingvokulturologickej sfére. Táto štúdia poukazuje na rôznorodosť používania lingvokulturém s odkazom na kinematografiu v titulkoch ruských, slovenských a českých internetových periodík. Na príkladoch demonštruje rôzne formy aplikácie týchto lingvokulturém, pričom sa sústreďuje na ich význam pri posilňovaní hlavných funkcií novinových titulkov. Excerpcia materiálu v paralelnom časovom období z denníkov КОММЕРЦАНТЬ, PLUS 1 DEŇ a LIDOVÉ NOVINY, a týždenníkov АРГУМЕНТЫ И ФАКТЫ, TREND a RESPEKT poskytuje možnosť na komparáciu výsledkov v rámci troch lingvokultúr.

Kľúčové slová: Masmédiá, internetové periodiká, novinový titulok, lingvokulturoológia, lingvokulturéma s odkazom na film, lingvokultúra

Аннотация

Средства массовой информации обладают способностью воздействовать на установки, мировоззренческий и ценностный мир общества, что в последствии отражается в их влиянии на культуру данного социума. Средством коммуникации между СМИ и адресатом является язык, и именно поэтому выбор и форма использования языковых средств чрезвычайно важны, когда речь идёт о приобретении и удержании реципиента. В этом отношении играют ключевую роль газетные заголовки. Их образование требует некоторой журналистской инвенции, причём часто используется интеракция языка и культуры. И поэтому газетные заголовки представляют собой замечательную базу для исследования в лингвокультурологической сфере. Данная статья указывает на разнообразие в использовании лингвокультурем с аллюзией на кинематограф в заголовках российской, словацкой и чешской Интернет-периодики. На примерах демонстрирует различные формы применения этих лингвокультурем, акцентируя внимание на их значении в усилении основных функций газетных заголовков. Эксерпция материала в параллельный период времени из ежедневников КОММЕРСАНТЬ, PLUS 1 DEŇ a LIDOVÉ NOVINY, а также еженедельников АРГУМЕНТЫ И ФАКТЫ, TREND а RESPEKT предоставляет возможность для компарации результатов в рамках трёх лингвокультур.

Ключевые слова: СМИ, Интернет-периодика, газетный заголовок, лингвокультурология, лингвокультурема с аллюзией на фильм, лингвокультура.

Úvod

Súčasný jazyk je reprezentovaný najmä hovorovým jazykom a jazykom používaným v masmédiách, ktorý treba vnímať ako fundamentálny prostriedok žurnalistiky. Je zrejmé, že médiá disponujú danosťou pôsobiť na postoje, ideový a hodnotový svet spoločnosti, čo sa následne odzrkadľuje v ich vplyve na kultúru danej society. Je teda prirodzené, že žurnalisti, v snahe o získanie a udržanie si čitateľa, zapájajú rôzne dômyselné mechanizmy. Výber a forma použitých jazykových prostriedkov – a týka sa to najmä novinových titulkov – rozhoduje o následnom úspechu alebo neúspechu u recipienta.

1 Novinové titulky internetových periodík

21. storočie je charakterizované obrovským progresom v oblasti technológií, a tak je prirodzené, že kým v predchádzajúcom storočí dominovali tradičné médiá, ako tlač, rádio, či televízia, v súčasnosti ich postupne nahrádza sila internetu ako univerzálneho masovokomunikačného prostriedku (Suvorov, 2009).

Listovanie v tradičných novinách v súčasnosti ľudia vymenili za smartfóny alebo počítače. Správy si tak omnoho jednoduchšie vyhľadajú a prečítajú na internete. Za samozrejmú sa preto považuje fakt, že klasické periodiká majú popri svojej tlačenej forme aj tú internetovú.

Internet je médium, ktoré výrazne zjednodušuje interpersonálnu komunikáciu, no jeho obrovský zmysel tkvie najmä v jeho schopnosti zabezpečovať masovú komunikáciu. Je treba myslieť na to, že na vytvorení masového média z akéhokoľvek internetového produktu sa podieľa predovšetkým recipient. Toto je dané najmä kvantitou, ktorú toto médium ponúka, preto pri tvorbe internetových masmediálnych textov zohrávajú titulky ešte významnejšiu úlohu, než pri tých, ktoré sú vydávané v tlačenej podobe. Ich charakter sa tak nutne musí prispôbiť tejto pozícii.

Novinári v súčasnosti musia brať do úvahy fakt, že čitateľ má neobmedzené možnosti výberu, a preto, ak chcú naňho urobiť dojem, mali by titulky považovať za skutočne kľúčový element textu, kde je rovnako dôležitá ich grafická i jazyková

úprava. A hoci sa od zložitého titulkovania pomaly upúšťa, aj dnes je možné pozorovať prevahu tých, ktoré v sebe nesú dynamické alebo hodnotiace komponenty (Čechová – Krčmová – Minářová, 2008).

Titulky v internetových periodikách, rovnako, ako tie v klasických novinách, plnia svoje základné funkcie, ktoré sa v titulku neprejavujú izolovane, ale sú veľmi tesne prepojené. Väčšina novinovedcov sa zhoduje na niekoľkých kľúčových, ktorými sú:

- nominatívno-informačná funkcia (názov, ktorý čitateľovi zabezpečí základnú informáciu o obsahu textu),
- apelatívna funkcia (ovplyvňovanie čitateľa),
- reklamná funkcia (prilákanie čitateľa),
- hodnotiacia funkcia (emócia, názor autora na obsah),
- štruktúrálna funkcia (grafické odlišenie) (Bečka, 1973; Chazagerov 1984; Srpová 1998; Vereščinská, 2007; Trubnikovová, 2010; Křístek, 2011, a iní).

V titulkoch súčasných periodík sa stupňuje relevancia reklamnej funkcie. Pre úspešnú čítanosť je nesmierne dôležité vyvolať záujem u adresáta mediálnej správy, pretože ten, pri neustále rastúcom informačnom šume, stráca koncentráciu a tak hrozí, že textu nebude venovať ani minimálnu pozornosť. Táto skutočnosť predstavuje výzvu pre novinárov, ktorí v rámci svojej invencie využívajú pri tvorbe titulkov rôzne techniky, a v nich dôležitú úlohu zohráva nielen jazyk, ale aj kultúra. Aj preto sú masmédiá, a najmä novinové titulky, veľmi často predmetom záujmu jazykovedcov z oblasti lingvokulturológie.

2 Lingvokulturológia

Idea zaoberajúca sa spojitosťou kultúry, myslenia a jazyka zamestnáva vedcov už niekoľko storočí. Už v 18. storočí sa ňou vo svojich dielach zaoberali J. G. von Herder alebo W. von Humboldt, na ktorého myšlienky neskôr nadviazal L. Weisgerber, či ukrajinský jazykovedec A. A. Potebňa. V 19. storočí v rozvíjaní uvedenej idey pokračovali bratia Jacob a Wilhelm Grimmovci, ktorí sa sústredili predovšetkým na výskum živej reči. Vzťah jazyka a kultúry sa stal tiež jednou zo základných paradigiem Sapir-Whorfovej hypotézy (Potebňa, 1989; Chrolenko, 2009; Pokorný, 2010).

Koncom 20. storočia, kedy popri samostatnom výskume jazyka narastal progres jeho výskumu v interdisciplinárnom aspekte, sa medzi jazykovednými disciplínami vyformovala lingvokulturológia. Dnes je to plnohodnotná vedecká disciplína, a to i napriek počiatkovej skepse jazykovedcov, ktorí poukazovali na jej interdisciplinárnosť, nie celkom jasnú metodológiu a terminológiu.

V lingvokulturológii je jazyk považovaný za kultúrny kód národa, to znamená, že objektom jej výskumu je jazyk ako nositeľ kultúrnej informácie, teda kultúry zobrazujúcej smerovanie a preferencie človeka, a predmetom jazykové jednotky, ktoré kultúrnu informáciu vyjadrujú (Maslovová, 2001).

Aby bola táto informácia v texte objektívne determinovaná, bola do vedeckej praxe uvedená základná jednotka lingvokulturologickej analýzy, ktorú V.V. Vorobjov (2008) nazval **lingvokulturémou**. Jej formu nemusí tvoriť len slovo, či slovné spojenie, ale tiež celé texty, ktoré nesú určitú etnokultúrnu správu. E.B. Jelisejevová (2013) upozorňuje na význam lingvokulturém v rámci porovnávania rôznych jazykov, pretože práve vtedy vynikajú typické črty jednotlivých spoločností. Tieto osobitosti potom pomáhajú definovať špecifiká každej **lingvokultúry**, ktorú V.V. Krasnychová (2013) definuje ako kultúru zobrazenú v jazykových znakoch a prejavujúcu sa v procese reči. A hoci ešte donedávna niektorí vedci tento pojem stavali do synonymického radu s jazykovým obrazom sveta, dnes už je lingvokultúra všeobecne považovaná za termín omnoho komplexnejší, pričom jazykový obraz sveta je jeho súčasťou.

3 Lingvokulturéma s odkazom na kinematografiu v novinovom titulku

Osobitosti rôznych lingvokultúr je možné odhaľovať aj na základe masmediálnych textov, vrátane titulkov. Práve v ich jazyku sa často odzrkadľuje kultúra danej spoločnosti.

V tejto štúdií sme sa zamerali na novinové titulky, ktorých obsah tvorila **lingvokulturéma s odkazom na kinematografiu**. Vychádzali sme z hypotézy, že uvedené lingvokultúrne prvky, ako súčasť novinových titulkov, pomáhajú umocňovať niektoré z ich základných funkcií, predovšetkým reklamnú a hodnotiacu. Zároveň sme očakávali, že kinematografia predstavuje silný zdroj pre novinársku invenciu.

Film totiž dokáže zasahovať do hlbokých vrstiev vedomia, dotýkať sa duše, no pritom reflektovať rôzne páľčivé témy. Aj M. McLuhan (2011) považuje kinematografiu za typ masovokomunikačného prostriedku, ktorý dokáže ovládnuť vnímanie divákov, prenáša ich do deja a nabáda ich k stotožneniu sa s filmovými postavami. Film totiž neraz kopíruje realitu, zobrazuje každodenný život a najmä – je prístupný širokým masám. Kinematografiu je teda možné považovať za médium, ktoré je schopné zrkadliť spoločenskú realitu. Treba však dodať, že vždy ide o uhol pohľadu autora, jeho svetonázor, ktorý existuje v určitom spoločenskom kontexte. Tieto skutočnosti sú ľahko identifikovateľné, keď mu vládnu authority, ktoré formujú ideológiu štátu alebo spoločnosti, ktorú sa snaží reprezentovať.

Cieľom tejto štúdie bolo na základe analýzy excerpovaných novinových titulkov zistiť frekvenciu a formu používania lingvokultúrnych prvkov spojených s kinematografiou v jednotlivých lingvokultúrach, a napokon zistené výsledky komparovať. Novinové titulky sme excerpovali v paralelnom polročnom časovom období z ruských, slovenských a českých denníkov КОММЕРСАНТЬ (K), PLUS 1 DEŇ (P1D) a LIDOVÉ NOVINY (LN) a týždenníkov АРГУМЕНТЫ И ФАКТЫ (AIF), TREND (T) a RESPEKT (R).

Tému považujeme za aktuálnu nielen pre obrovskú moc masmédií, pre ich ohromný dosah, ktorým disponujú aj vďaka moderným technológiám, ale aj pre všeobecnú obľúbenosť kinematografie.

4 Ruské periodiká

V titulku **Укращение выкупа** (K, 10.1.2020), ktorý je názvom k textu o trhu s akciami, je možné sledovať lexikálnu transformáciu názvu sovietskeho filmu z roku 1972 *Укращение огня*, ktorý bol natočený na motívy životopisu slávneho raketového konštruktéra Sergeja Korol'ova, čo pomáha posilňovať reklamnú a hodnotiacu funkciu titulu.

Аттестат зрелости je názov umeleckého filmu z roku 1954 natočeného na motívy divadelnej hry s rovnakým názvom. Lexikálnou transformáciou je výrazne podporená nielen reklamná, ale najmä hodnotiacu funkciu titulu **Аттестат перезрелости** (K, 27.1.2020). Titulok prezrádza ironický podtext, nakoľko článok je nie príliš lichotivou recenziou filmu *Bad boys* navždy.

Irónia je zrejmá aj v titulku **Дональда Трампа посетила гениальная Иудея** (K, 28.1.2020), pretože článok informuje o predstavení vlastného plánu prezidenta USA o spolunažívaní Palestíny a Izraela na jednej zemi. Autor použil odkaz na sovietsku komédiu z roku 1991, *Гениальная идея*. Názov filmu je v titulku lexikálne transformovaný a došlo aj k rozšíreniu daného výrazu, čo umocňuje predovšetkým jeho reklamnú a hodnotiacu funkciu.

Hodnotiacu a reklamnú funkciu titulu **Смешные и мёртвые** (K, 6.4.2020) dominuje aj vďaka lexikálnej transformácii názvu sovietskeho umeleckého filmu z roku 1964 *Живые и мёртвые*, natočeného podľa rovnomenného románu Konstantina Simonova. Kým film je svedectvom o hrôzach Veľkej vlasteneckej vojny, článok pod titulkom je negatívnou recenziou na americký horor *Lov*.

V titulku **Небо. Самолёт. Маска** (AIF, 6.4.2020), je vďaka lexikálnej transformácii názvu filmu *Небо. Самолёт. Девушка* podporená najmä hodnotiacu a reklamnú funkciu. V prípade ruskej melodrámy ide o ramake filmu z roku 1968

Ещё раз про любовь, v texte pod titulkom si však autor kladie otázku, ako bude vyzeráť letecká doprava po skončení pandémie.

Názov silnej a oceňovanej drámy, veľmi živo zobrazujúcej hrôzy Veľkej vlasteneckej vojny, *Иди и смотри* je v titulku **Иди, но смотри** (AIF, 3.6.2020) lexikálne a syntakticky transformovaný za účelom posilnenia reklamnej funkcie. Článok informuje o tom, že vzhľadom na ústup ochorenia Covid-19 sú už prechádzky v meste povolené, no i tak treba myslieť na opatrnosť.

V ruských periodikách sú lingvokulturémy s odkazom na kinematografiu zastúpené veľmi bohato. Nielen čo sa týka množstva, no i pestrosti. V rôznych transformovaných i netransformovaných formách boli použité názvy filmov a seriálov, ale aj rozličné citáty, ktoré v nich zazneli. Z denníka Kommersant sa nám podarilo vybrať 194 a z týždenníka Argumenty i fakty 89 takýchto titulkov. Autori uvedené lingvokulturémy využívali predovšetkým na posilnenie reklamnej a hodnotiacej funkcie, pričom hodnotiaca funkcia často predstavovala určitý stupeň irónie.

5 Slovenské periodiká

Titulok **Naháňajú sa už 80 rokov: TOP zaujímavosti, ktoré ste o kultovom seriáli Tom a Jerry netušili** (P1D, 13.2.2020) je názvom článku plného zaujímavostí o animovanom seriáli, ktorý vznikol v roku 1940. V titulku aj vďaka názvu úspešného animovaného seriálu *Tom a Jerry* dominuje reklamná a nominatívno-informačná funkcia.

V titulku **Zomrela hviezda filmu Krokodíl Dundee: Zabil ju koronavírus!** (P1D, 26.3.2020) je dominantná reklamná a nominatívno-informačná funkcia. Na prilákanie pozornosti čitateľa však autor použil expresívny jazyk, spomenutie názvu filmu plní skôr informačnú funkciu.

Reklamná a hodnotiaca funkcia je umocnená lexikálnou transformáciou názvu českej hudobnej komédie z roku 1968 *Šíleně smutná princezna* v titulku **Šialene smutná kráľovná** (P1D, 13.5.2020). V texte autor informuje nielen o tom,

že britská kráľovná Alžbeta II. je kvôli pandémie izolovaná na zámku, ale aj o ťažkých obdobiach jej života, ktoré musela prekonať.

Názov filmu z roku 2006 *Noc v múzeu* pomáha titulku **Muža obvinili z vlámania do múzea s exponátmi dinosaurov: Krádež pripomína film Noc v múzeu** (PID, 18.5.2020) umocniť reklamnú funkciu. Dominantná je však nominatívno-informačná funkcia, v článku autor informuje o vlámaní sa do najstaršieho múzea v Austrálii.

Titulok **Ako z Hriešneho tanca! Pocisková s Týmom odkryli tajný archív: tento záber prekvapil mnohých** (PID, 25.5.2020) vďaka expresívnosti a použitiu názvu romantického hudobného filmu z roku 1987 *Hriešny tanec*, disponuje silnou reklamnou, ale aj nominatívno-informačnou funkciou. Článok poodhaľuje súkromné zábery partnerov, na ktorých vidieť, že skúšali tanečnú figúru z uvedeného filmu.

V titulku **Smer podľa Pellegriniho** (T, 8.6.2020) pomáha posilňovať nielen reklamnú, ale aj hodnotiacu funkciu, lexikálna transformácia názvu americko-nemeckej filmovej drámy z roku 2001 *Svet podľa Prota*. V článku sa autor zamýšľa nad tým, kam sa strana Smer hodnotovo posunie, ak sa do jej čela dostane Peter Pellegrini.

Lingvokulturéma s odkazom na kinematografiu bola v titulkoch slovenských periodík, v porovnaní s ruskými a českými, využívaná menej často. Z denníka Plus 1 deň sme vyzbierali 31 a z týždenníka Trend 19 titulkov s touto lingvokulturémou. Používané boli najčastejšie kvôli umocňovaniu nominatívno-informačnej a reklamnej funkcie. Transformovanie výrazov tiež nebolo také výrazné, ako v ruských a českých periodikách.

6 České periodiká

Titulok **Návrat idola. Kanad'an Justin Bieber po čtyřech letech vydal svůj první singl** (LN, 3.1.2020) vďaka lexikálnej transformácii názvu českej romantickej komédie z roku 1999 *Návrat idiota* disponuje silnou hodnotiacou, ale aj reklamnou a nominatívno-informačnou funkciou. Autor si v titulku neodpustil iróniu, aby ďalej v článku informoval o vydaní nového singlu speváka Justina Biebera.

Lexikálna transformácia názvu československej filmovej drámy z roku 1950, natočenej podľa rovnomenného románu Antonína Zápotockého, *Vstanou noví bojovníci* umocňuje hodnotiacu, ale aj reklamnú funkciu titulku **Vstanou noví revolucionári. Podle oranžových vest v Itálii koronavirus neexistuje** (LN, 6.6.2020). Autor tiež s ironickým podtextom ponúka čitateľovi čiastočnú informáciu o tom, ako sa hnutie oranžových viest snaží využiť sociálne problémy a frustráciu počas krízy spôsobenej koronavírusom.

V titulku **Padouch nebo hrdina?** (R, 5.1.2020) pomáha hodnotiacu a reklamnú funkciu podporovať odkaz na citát z úspešnej českej filmovej hudobnej komédie *Limonádový Joe aneb Koňská opera*, v ktorej, okrem iného zaznelo: *Padouch nebo hrdina, my sme jedna rodina*. Štruktúrna transformácia a redukcia uvedeného výrazu dodáva ironický podtext titulku, ktorý je názvom článku o bývalom automobilovom kráľovi Carlosovi Ghosnovi. Ten za záhadných okolností zmizol z prísne stráženého domáceho väzenia v Japonsku do neznámeho úkrytu v Libanone.

V titulku **Vlak jak hora** (R, 1.3.2020) je lexikálnou transformáciou názvu československého filmu z roku 1960 *Chlap jak hora* umocnená najmä hodnotiacu funkcia. Film je totiž z obdobia socializmu a hovorí o sile kolektívu, v článku zas hendikepovaný autor opisuje svoju skúsenosť s cestovaním a nostalgicky premýšľa o možnosti, že by bol schopný cestovať sám, bez pomoci iných.

Názov amerického westernu z roku 1990 *Tanec s vlky* je lexikálne transformovaný v titulku **Tanec s Erdoğanem** (R, 15.3.2020), čo posilňuje jeho hodnotiacu a reklamnú funkciu. V článku autor rozoberá postoj tureckého prezidenta k utečeneckej kríze.

Reklamnú funkciu titulku **Dohola** (R, 26.4.2020) pomáha podporovať štruktúrna a syntaktická transformácia názvu britskej komédie z roku 1997 *Do naha!* V článku sa autorka venuje trendu v oblasti pánskych účesov, ktorý priniesla pandemická núdza – strihaniu dohola.

V titulkoch českých periodík mali lingvokulturémy s odkazom na kinematografiu veľmi silné zastúpenie. V denníku Lidové noviny sme našli 296 a v týždenníku Respekt 150 takýchto titulkov. Uvedené lingvokulturémy pomáhali posilňovať najmä reklamnú a hodnotiacu, no i nominatívno-informačnú funkciu. Veľmi často dochádzalo k transformáciám názvov filmov, či výrokov, ktoré vo filmoch zazneli. Nezriedka tiež boli v titulkoch použité názvy rôznych filmových postáv.

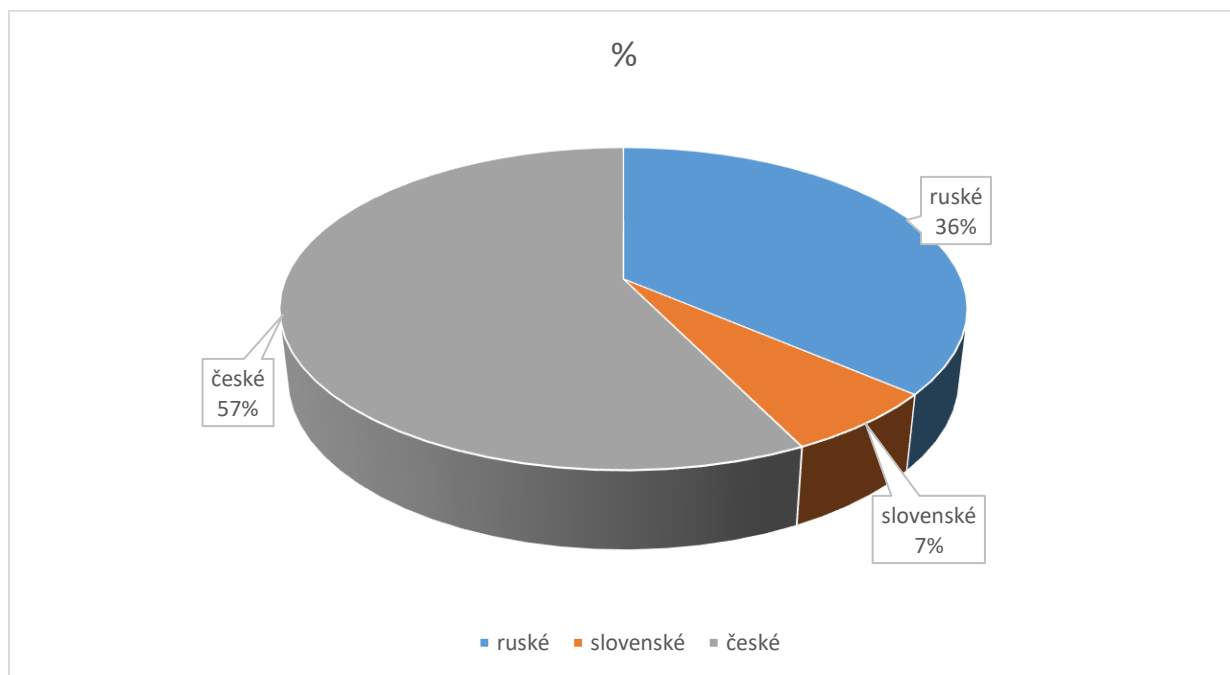
Záver

Za polročné obdobie sa nám z uvedených ruských, slovenských a českých periodík podarilo vyzbierať skutočne bohatý materiál. Vyexcerpovali sme celkovo **779** novinových titulkov, ktoré boli tvorené s použitím lingvokulturémy s odkazom na kinematografiu. Z ruských periodík sme vybrali **283**, zo slovenských **50**, a z českých **446**. Počty aj percentuálne vyjadrenie ukazuje tabuľka č. 1 a graf č. 1.

Tabuľka č. 1

novinové titulky	počet	%
ruské	283	36,3%
slovenské	50	6,4%
české	446	57,3%
SPOLU:	779	

Graf č. 1

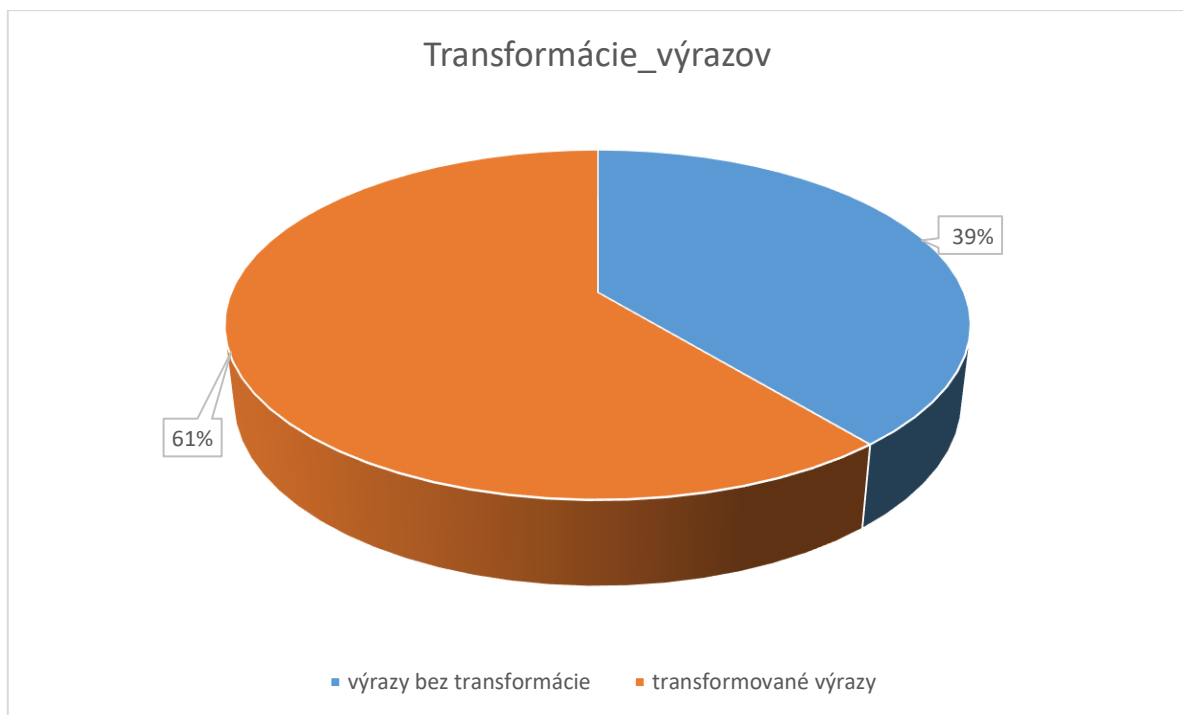
Uvedené výsledky dokazujú popularitu jazykových prvkov s odkazom na kinematografiu, a to predovšetkým v českých periodikách.

Na tieto skutočnosti nadväzujú aj ďalšie zistenia, týkajúce sa transformácií výrazov. Tento spôsob autori využívali predovšetkým na tvorbu jazykových hračiek, ktoré pomáhali posilňovať reklamnú a hodnotiacu funkciu titulkov, boli teda nástrojom na zaujatie čitateľa, alebo vyjadrovacím prvkom autorovej emócie. Graf č. 2 zobrazuje, že z celkového počtu výrazov s lingvokultúrnymi prvkami spojenými s kinematografiou, bolo až 61 percent transformovaných. Najčastejšiu formu predstavovala lexikálna a syntaktická transformácia, no i rozšírenie, alebo naopak, redukcia jednotlivých výrazov.

Tabuľka č. 2

	AIF	K	P1D	T	LN	R		%
výrazy bez transformácie	27	11	23	8	212	23	304	39,0%
transformované výrazy	62	183	8	11	84	127	475	61,0%
SPOLU	<u>89</u>	<u>194</u>	<u>31</u>	<u>19</u>	<u>296</u>	<u>150</u>	<u>779</u>	<u>100,0%</u>
Interlingvokult_porovnanie		245		19		211		
Interlingvokult_porovnanie %	51,6%		4,0%		44,4%			

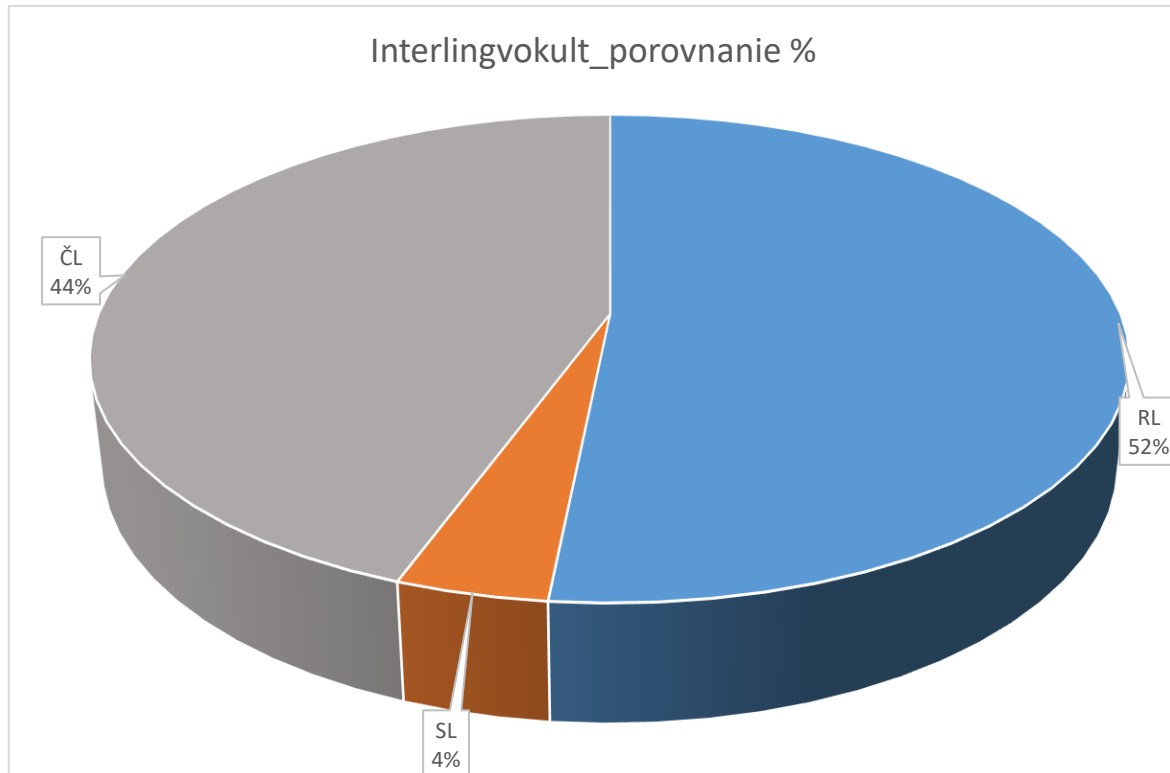
Graf č. 2

Práve transformovanie výrazov s úmyslom vytvorenia jazykovej hry poukazuje na zorientovanosť predstaviteľov jednotlivých lingvokultúr v uvedených lingvokultúrnych informáciách. Autor pri vytváraní jazykovej hračky predpokladá, že recipient disponuje dostatočne bohatým vedomostným fondom z oblasti kinematografie, a preto môže tieto výrazy, aj v skrytej forme, aplikovať do textu novinových titulkov.

V grafe č. 3 je znázornené interlingvokultúrne porovnanie transformácií výrazov s väzbou na kinematografiu.

Graf č. 3

Analýza excerpovaných titulkov priniesla zaujímavé výsledky, ktoré poodhalili rozdiely medzi vybranými lingvokultúrami.

Najvyšší počet novinových titulkov s lingvokulturémou odkazujúcou na kinematografiu sme vybrali z českých, najnižší zo slovenských periodík.

V slovenských periodikách vystupovali tieto lingvokulturémy väčšinou vo forme informačného prvku, teda boli aplikované na upevnenie nominatívno-informačnej funkcie.

V českých periodikách bola takmer polovica výrazov určitým spôsobom transformovaná s cieľom sformovania jazykovej hračky. Rozdiel bol v rámci jednotlivých periodík. Väčšie množstvo transformovaných výrazov sme pozorovali v týždenníku Trend, kde bola týmto spôsobom podporovaná hlavne reklamná

a hodnotiaca funkcia titulkov. V denníku Lidové noviny plnili tieto lingvokultúrne prvky v prevažnej miere nominatívno-informačnú funkciu.

V ruských periodikách sme pozorovali výraznú tvorbu jazykovej hry s použitím lingvokulturémy odkazujúcej na kinematografiu, čím bola umocňovaná predovšetkým reklamná a hodnotiaca funkcia novinových titulkov.

Na základe uvedených výsledkov môžeme konštatovať, že ak považujeme jazyk masmédií za zrkadlo jazyka society, tak najvyššou úrovňou využívania lingvokulturém s odkazom na kinematografiu disponuje ruská lingvokultúra. Práve v nej sme pozorovali veľmi invenčné a rôznorodé používanie týchto jazykových prostriedkov. Odkazy na kinematografiu v nej tvoria aktívnu súčasť jazyka.

Podobné výsledky sme vypozerovali v rámci českej lingvokultúry. Predpokladáme, že v nej sú skúmané lingvokulturémy veľmi aktívne využívané práve vzhľadom na celkovú popularitu kinematografie v Čechách.

Najnižší počet a tiež najnižšia miera nápaditosti pri používaní lingvokulturém s odkazom na kinematografiu bola sledovaná v slovenských masmédiách. Uvedené zistenia napovedajú, že v slovenskej lingvokultúre spomínané jazykové elementy netvoria výraznú časť aktívneho jazykového fondu.

Výsledky štúdie teda naznačujú, že aj napriek rovnakej dostupnosti kinematografie pre široké masy vo všetkých krajinách, ktorých novinové titulky sme analyzovali, sú lingvokultúrne elementy s ňou spojené živou zložkou len ruskej a českej lingvokultúry.

Literatúra

BEČKA, J. V. 1973. Jazyk a styl novin. Praha: Novinář, 1973, 216 s.

ČECHOVÁ, M. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E. 2008. Současná stylistika. Praha: Lidové noviny, 2008, 384 s. ISBN 978-80-7106-961-4.

KŘÍSTEK, V. 2011. Současné novinové titulky. In Naše řeč. [online]. 2011, roč. 56, č. 5. Dostupné na internete: http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=5724#_ftn2. s. 229-237.

McLUHAN, M. 2011. Jak rozumět médiím. Praha: Mladá fronta, 2011, 400 s. ISBN 978-80-204-2409-9.

POKORNÝ, J. 2010. Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura. Praha: Grada Publishing, a.s., 2010, 352 s. ISBN 978-80-247-2843-8.

SRPOVÁ, H. 1998. K aktualizaci a automatizaci v současné psané publicistice. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, 1998, 168 s. ISBN 80-7042-490-7.

ВЕРЕЩИНСКАЯ, Ю. В. 2007. Заголовки газетных статей в аспекте медиалингвистики (на материале испанского языка). In *Филологические науки в МГИМО: Сборник научных трудов*. [online]. 2007, № 28 (43). Dostupné na internete: <https://mgimo.ru/files/48314/48314.pdf>. s. 17-25.

ВОРОБЬЕВ, В. В. 2008. Лингвокультурология: Монография. Москва: Издательство Российского Университета дружбы народов, 2008, 336 с. ISBN 978-5-209-02717-1.

ЕЛИСЕЕВА, Е. Б. 2013. Лингвокультурема как единица декодирования культурных смыслов при переводе художественного текста. In *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. [online]. Тамбов: Грамота, 2013, № 3 (21) в 2-х ч. Dostupné na internete: <http://www.gramota.net/materials/2/2013/3-2/16.html>. ISSN 1997-2911, с. 67-70.

КРАСНЫХ, В. В. 2011. Основные постулаты и некоторые понятия лингвокультурологии. In *Русский язык за рубежом*. [online]. 2011, № 4. Dostupné na internete: <https://istina.msu.ru/publications/article/3230072/>. с. 60-66.

КРАСНЫХ, В. В. 2013. Грамматика лингвокультуры, или что держит языковую картину мира? In *Экология языка и коммуникативная практика*. [online]. 2013, № 1. Dostupné na internete: <http://ecoling.sfu-kras.ru/wp-content/uploads/2013/12/V.V.-Krasnykh.pdf>. с. 133-141.

МАСЛОВА, В. А. 2001. *Лингвокультурология*. Москва: Издательский центр Академия, 2001, 208 с. ISBN 5-7695-0745-4.

ПОТЕБНЯ, А. А. 1989. *Слово и миф*. Москва: Правда, 1989, 624 с.

СУВОРОВ, А. А. 2009. Интернет: масс-медийные характеристики. In *Известия СГУ*. [online]. 2009, № 3 (9). Dostupné na internete: https://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/15_suvorov.pdf. с. 64-70.

ТРУБНИКОВА, Ю. В. 2010. Текст и его заголовок: проблема структурного и семантического взаимодействия. In *Известия Алтайского государственного университета*. [online]. 2010, № 2 (2). Dostupné na internete: <http://izvestia.asu.ru/2010/2-2/phll/TheNewsOfASU-2010-2-2-phll-04.pdf>. с. 121-126.

ХАЗАГЕРОВ, Г. Г. 1984. *Функции стилистических фигур в газетных заголовках (по материалам Комсомольской правды): диссертация*. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 1984, 159 с.

ХРОЛЕНКО, А. Т. 2009. *Основы лингвокультурологии. Учебное пособие*. Москва: Флинта, 2009, 184 с. ISBN 978-5-89349-681-9.

Pramene

Argumenty i fakty (AIF), <<https://aif.ru/>>

Kommersant (K), <<https://www.kommersant.ru/>>

Lidové noviny (LN), <<https://www.lidovky.cz/>>

Plus 1 deň (PID), <<https://www1.pluska.sk/>>

Respekt (R), <<https://www.respekt.cz/>>

Trend (T), <<https://www.trend.sk/>>

Kontaktné údaje

Mgr. Tamara Mujkošová

Katedra rusistiky, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

mujkosova1@ucm.sk

Interdisciplinárna doktorandská konferencia LOQUERE IV.

29. apríla 2022

Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

Trnava

Zborník príspevkov

Vydala Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2022

Náklad: 50 ks

Počet strán: 238 strán

ISBN 978-80-572-0245-5